

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**Соціальна напруженість
у кризовому соціумі:
соціально-психологічний аналіз**

Київ 2019

УДК 316.334.3

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту соціології
НАН України. Протокол №4 від 25 червня 2019 року*

Рецензенти:

Соболевська М.О., доктор соціологічних наук

Титаренко Т.М., доктор психологічних наук

Авторський колектив:

*О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко, Н.Л. Бойко, М.П. Кухта,
І.О. Мартинюк, М.А. Паращевін, О.С. Резнік, Н.В. Соболева*

На обкладинці використано фото *Валерія Шарифуліна* / ТАСС

С 69 Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз / [О.Г. Злобіна, М.О. Шульга, Л.Д. Бевзенко та ін.] ; за наук. ред. О.Г. Злобіної. — Київ : Ін-т соціології НАН України, 2019. — 291 с.

ISBN 978-966-02-9028-0

Монографія є комплексним дослідженням стану соціальної напруженості як атрибутивної характеристики кризового суспільства. Інтегративну концепцію соціальної напруженості застосовано для аналізу сучасного стану українського соціуму. Виокремлено ключові чинники соціальної напруженості, відтворено картину соціальної напруженості у масовій свідомості, визначено зв'язок соціальної напруженості із протестним потенціалом суспільства. Теоретичні висновки спираються на результати як кількісних, так і якісних досліджень.

Адресована науковцям, викладачам, студентам, представникам громадських організацій, державним службовцям і політикам.

УДК 316.334.3

ISBN 978-966-02-9028-0

© Інститут соціології НАН України, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Методологія дослідження кризового соціуму	9
1.2 Теоретичні підходи до аналізу феномену соціальної напруженості	26
1.3. Інтегративна концепція соціальної напруженості.....	35
1.3.1. Парадигмальні витоки	35
1.3.2. Основна концептуальна схема-модель залежності стану суспільства від рівня соціальної напруженості	44
1.3.3. Від стану напруги до колективних дій.....	55
РОЗДІЛ 2. НАПРУЖЕНІСТЬ КРИЗОВОГО СОЦІУМУ: МІЖГРУПОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА РОЗКОЛИ	61
2.1. Український соціум: на перетині інституційних криз	61
2.2. Картина соціальної напруженості у масовій свідомості	74
2.3. Ключові суперечності групових соціальних суб'єктів	80
2.4. Суб'єкти соціальної напруженості в оптиці громадської думки	86
2.5. Кейс «міжконфесійні стосунки»: внесок у загальну картину соціальної напруженості суспільства	107

РОЗДІЛ 3. НАПРУЖЕНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ	146
3.1. Соціальна напруженість як соціально-психологічний феномен.....	146
3.2. Концептуалізація поняття соціальна напруженість у соціально-психологічних координатах	153
3.3. Соціальна напруженість у динаміці суспільних настроїв: страхи, почуття, довіра	162
РОЗДІЛ 4. НАПРУЖЕНІСТЬ НА ПОВЕДІНКОВОМУ РІВНІ	183
4.1. Від теоретичних конструктів до реальної поведінки: як фіксувати напруженість на рівні індивідуального суб'єкта	183
4.2. Соціальна напруженість крізь призму актуальних практик долання зниження рівня життя	200
4.3. Напруженість і стратегії життя з погляду вікової стратифікації.....	207
4.4. Практики мережевої активності як медіатори соціальної напруженості.....	214
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ ЯК ПРОТЕСТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	227
5.1. Теоретичні аспекти дослідження протестного потенціалу соціальної напруженості.....	227
5.2. Рівні соціальної напруженості та відмінності їхніх детермінант	239
5.3. Мотивація участі населення України в колективних протестних діях.....	250
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ. Прагматика менеджменту соціальної напруженості	261
ЛІТЕРАТУРА	267

Вступ

Поняття «соціальна напруженість» широко використовують як у буденному, так і в науковому контексті. З одного боку, самі люди, не вагаючись, позначають ситуацію в суспільстві як напружену. З іншого боку, соціологи намагаються пояснити цей феномен теоретично. Утім досить парадоксально, що феномен напруженості, якраз є слабо розробленим у соціології. Фактично концепт напруженості виконує в сучасному соціологічному теоретизуванні допоміжну роль, оскільки його переважно розглядають суто як чинник соціально небезпечної поведінки, як передумову переходу соціальних конфліктів у фазу відкритих протистоянь.

Водночас очевидно, що соціальна напруженість є ознакою проблемності, що виникає у міжособистісних і міжгрупових стосунках. Це поняття варто застосовувати й тоді, коли йдеться про характеристику соціуму. Зважаючи на характер системної кризи українського суспільства, авторський колектив зосередився на спробі осмислити сучасні суспільні процеси крізь призму соціальної напруженості.

Предметом нашого дослідження стала насамперед сама криза як період тривалої соціальної напруженості, що фіксується одночасно в різних царинах. Для такого стану характерне активне розгортання руйнівних процесів і слабка вираженість нових продуктивних тенденцій. В суспільстві, що перебуває у кризовому стані, відбуваються серйозні збої цілісного функціонування, що призводить до деформації суспільної системи та руйнування усталеної організації життя внаслідок порушення функцій економічних, фінансових, політичних, соціальних, духовно-культурних, моральних та інших соціальних

інститутів. Як наслідок виникає неузгодженість взаємозв'язків між інститутами та групами кризового суспільства, і відбувається збій соціального порядку.

Кризовий соціум є водночас і нестабільним, і нестійким, що виявляється не лише в неузгодженості характеру відносин між соціальними інститутами, а й у частій зміні правил та норм взаємодій. Тобто, з одного боку, в нестабільній ситуації спостерігається ослаблення формальних інститутів, в тому числі й державних, а з іншого – це полегшує утворення нових структур, частина з яких має перспективу утвердитися як суспільні інститути.

Різноспрямованість змін спричинює соціальну напруженість внаслідок суттєвих перешкод, що виникають на шляху до реалізації суб'єктами їхніх соціальних інтересів. Як наслідок виникає можливість виокремити рефрентні й антагоністичні групи в соціальній структурі. Кризове суспільство загострює доступ різних груп до соціальних ресурсів і породжує різного роду «розмежування», «розколи», «поділи» та «відмінності» великих соціальних груп. На цьому тлі постійно відтворюється суб'єктивна напруженість, яка перетворюється на системну, якщо набуває масштабного характеру.

Джерелом виникнення напруженості можуть бути не тільки суперечність інтересів, а й низка інших чинників. З цього випливає концептуальне бачення того, що соціальна напруженість – якісний стан відносин між соціальними акторами, що перебувають у взаємодії, який зумовлений повною або частковою несумісністю їхніх намірів, уявлень, очікувань, цінностей, інтересів і потенційно здатний спричинити конфлікт на поведінковому рівні.

Головна ідея дослідження полягає в тому, що неузгоджені різкі зміни в структурній, соціокультурній, інституційній сферах суспільства, які визначають його кризовий стан, супроводжуються в об'єктивному вимірі зростанням системної соціальної напруженості, а в суб'єктивному – зростанням напруженості у взаємодіях індивіда з різними соціальними суб'єктами (індивідуальними та колективними).

У перебігу дослідження авторський колектив здійснив концептуалізацію феномену соціальної напруженості як інтегральної характеристики стану кризового суспільства. Соціальну напруженість

описано як комплексний феномен, що має прояви на мікро-, мезо- та макрорівні соціальної реальності, а також різні форми втілення на міжособистісному, міжгруповому та загальносуспільному рівнях. Теоретичне обґрунтування чинників соціальної напруженості як актуалізованих «розмежувань» в українському суспільстві дало можливість на емпіричному рівні виокремити типові конфігурації чинників напруженості.

У монографії подано панорамну картину соціальної напруженості на суб'єктивному рівні, виокремлено типові конфігурації чинників напруженості, схарактеризовано специфіку образу суб'єктів соціальної напруженості в масовій свідомості, окреслено ключові суперечності групових соціальних суб'єктів. Зважаючи на складність та різноманітність групових розколів, які неможливо відобразити у всій повноті в конкретному дослідженні, ретельний аналіз конкретного вияву феномену соціальної напруженості здійснено на прикладі актуального для сучасного українського суспільства кейсу міжконфесійних стосунків.

Окрему увагу приділено соціально-психологічним чинникам, що впливають на зростання напруженості. У соціально-психологічних координатах авторська концептуалізація соціальної напруженості доповнюється її характеристикою як емоційно-чуттєво забарвленого стану. В цій площині аналізу особливу увагу приділено виявленню латентних ознак соціальної напруженості та формуванню інструментарію для їх діагностики.

Аналізуючи напруженість на поведінковому рівні, автори дослідили актуальні практики долання зниження рівня життя, стратегії долання напруженості у вікових координатах, можливості соціальних мереж як каналів посилення/послаблення соціальної напруженості. Окрему увагу було приділено дослідженню протестного потенціалу соціальної напруженості та готовності населення до участі у протестних практиках.

На всіх рівнях дослідження авторський колектив намагався здійснювати перехід від теоретичних конструктів до реальної поведінки, а також максимально зблизити систему теоретичних координат з тими смислами, які репрезентують уявлення самих людей. Таку відповідність було забезпечено завдяки дизайну

дослідження, в якому застосовувались як кількісні, так і якісні методи. Як емпіричну базу дослідження було використано аналіз даних моніторингового проекту «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ та даних інших соціологічних центрів, а також аналіз 92 напівструктурованих інтерв'ю, присвячених виявленню суб'єктивних смислів соціальної напруженості.

У написанні монографії взяли участь: д-р соц. наук О. Злобіна, науковий редактор, – вступ, підрозділи 2.2, 4.1; д-р соц. наук М. Шульга – підрозділи 1.1, 2.1, 2.3; д-р соц. наук І. Мартинюк – підрозділ 2.4, розділ 3; д-р соц. наук Н. Соболева – підрозділи 1.2, 2.4, розділ 3; д-р соц. наук Л. Бевзенко – підрозділи 1.3, 4.2. Замість післямови; д-р соц. наук О. Резнік – підрозділ 1.2, розділ 5; д-р соц. наук М. Паращевін – підрозділ 2.5; д-р соц. наук М. Кухта – підрозділ 4.3; канд. соц. наук Н. Бойко – підрозділ 4.4.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологія дослідження кризового соціуму

Необхідність адекватного розуміння і передбачення, бодай у загальних рисах, ключових трансформацій українського соціуму потребує теоретичного осмислення головних тенденцій і векторів розгортання суспільних процесів, виокремлення головних причин перманентного кризового стану суспільства, поглиблення уявлень про рушійні сили цих процесів тощо. У пошуку причин кризових суспільних явищ, спробах виявлення мотивів поведінки соціальних акторів дослідники натрапляють на безліч методологічних проблем, без розв'язання яких неможливе подальше просування у вивченні сучасного українського суспільства. Завдання пошуку адекватних методів аналізу суспільства, яке перебуває впродовж тривалого часу у кризовому стані, актуалізується ще й внутрішньонауковими обставинами. Адже в соціології в останні десятиліття переважають методи, які дають змогу відображати в науковому описі й поясненні окремі аспекти суспільних процесів, сегменти соціального життя, фрагменти прояву суспільних практик, але не дають цілісного пояснення того, що відбувається в соціумі та із соціумом.

До речі, подібна ситуація характерна і для інших суспільних наук: політології, історії, культурології тощо. Такий стан методології досліджень намагаються виправдати постмодерністські теорії, в підґрунті яких лежить постулат, що будь-який з підходів до дослідження соціуму правомірний і рівнозначний іншим, що даний підхід дає змогу адекватно відображати сучасне суспільство, яке є настільки складним і різноманітним у своїх проявах, що його можна досягнути шляхом застосування низки методологічних прийомів, кожен з яких визнається, прийнятним незалежно від рівня його узагальнення, ступеня охоплення аналізом різних аспектів предмета дослідження. На нашу думку, таке розуміння є певним кроком назад порівняно з теоріями, побудованими на системному розгляді суспільства як органічного цілого, що має різноманітні, різноякісні та різнорівневі зв'язки між своїми елементами, а також функціонує і розвивається не тільки за своїми внутрішніми закономірностями, а й під впливом різноманітних умов, середовища та впливу зовнішніх чинників.

Тож важливо знайти такий методологічний підхід, який би уможлилював якнайадекватніше відображення в дослідженні процесів, що відбуваються в суспільстві упродовж великих часових проміжків, охоплював суспільство саме в цілісності, системно, а не просто висвітлював окремі фрагменти, сфери суспільства, не фіксуючи між ними різноманіття зв'язків. Здавалося б, що таким вимогам відповідає класичний системний підхід до вивчення суспільства, який розглядає його як цілісну органічну систему, що розвивається. Однак, застосовно до України, він одразу наштовхується на багато труднощів, пов'язаних з тим, що весь період незалежності українське суспільство живе у стані, коли кризи змінюють одна одну. Протягом цього періоду суспільні проблеми не діставали розв'язання, а накопичувалися. Не подолавши кризи в одній сфері, суспільство наражалося на кризу в іншій. Матриця суспільства як цілого давала збій. Тому в методологічній площині необхідно підійти до вивчення соціуму з урахуванням його перманентної кризи. Тобто передусім необхідно проаналізувати якісну своєрідність суспільства, що переживає перманентний системний кризовий стан.

Другою великою методологічною проблемою у вивченні сучасного українського суспільства є пошук теоретичного підходу до його вивчення, який би давав можливість найбільш адекватно відобразити тривалий процес його неефективної трансформації, пояснюючи в узагальненому вигляді причини невдач. Ми пропонуємо застосувати до вивчення нашого перманентно кризового суспільства теоретичну схему, запропоновану А. Тойнбі для пояснення зміни цивілізацій [Тойнбі, 1991]. Якщо говорити лаконічно, йдеться про усвідомлення суспільством історичних викликів і підготовку та реалізацію адекватних відповідей на них. Природно, що для соціологічного аналізу ця схема є надто абстрактною. Тому ми пропонуємо її конкретизувати та адаптувати до соціологічного дослідження.

Отже, окресливши наше дослідницьке завдання, звернімося до його першого етапу – аналізу якісної своєрідності кризового суспільства. Сам термін «криза» в контексті досліджень суспільства має, певною мірою, метафоричний відтінок. Однак традиція застосування цього терміна у суспільних науках дає змогу відображати такі характеристики соціальних явищ, що перебувають у нестійкому, нестабільному і від цього небезпечному стані. За допомоги цього поняття відображають перехідні стани в суспільстві та його елементах, при цьому акцентуючи увагу на негативних аспектах процесу: загостреннях, небезпеках, загрозах, несподіванках, різких змінах [Seeger,

Sellnow, Ulmer, 1998; Crisis Theory, 2003; The crisis, 1965]. Соціальна криза означає деформації та руйнування соціальних інститутів, розпад чинних коліс соціальних цінностей, норм, дискредитацію та руйнування традицій, втрату життєвих орієнтирів тощо.

Кризу також визначають як таку соціальну ситуацію, за якої під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників соціального середовища проявляються три характерні риси: загроза базовим цінностям, обмеженість у часі для владнання ситуації та високий рівень невизначеності [Гончарова, 2010]. У зв'язку з цим зазначимо, що насправді вихід з кризи вимагає негайної реакції, негайних дій. Але існують ситуації, коли в обмежений час із кризою не впоралися і вона триває роками. Тому спроба розглядати короткочасність кризи як одну з її головних рис в українських умовах не витримує перевірки соціальною практикою. Як уже зазначалося, в українському суспільстві останні тридцять років в активному, розгорнутому стані перебувають одночасно кілька криз в окремих сферах. Така довготривала соціальна ситуація породжує нове суспільне явище – перманентність і всеосяжність соціальних криз переводить суспільство в новий стан, воно стає кризовим суспільством. Соціальна криза і кризове суспільство мають певні подібності, але це два різні суспільні феномени, які потребують окремого розгляду й аналізу.

Тому продовжимо аналіз явища соціальної кризи. Остання водночас поєднує єднальні та роз'єднальні тенденції [Богданов, 1989], доцентрові та відцентрові процеси. Ознакою кризового стану соціального елемента або соціального інституту є різке зниження ефективності їх функціонування. При цьому слабшають застарілі зв'язки, елементи, що вже зжили себе. Водночас зароджуються, зміцнюються і формуються способи відтворення нових елементів.

Кризи можуть набувати як системних, так і часткових проявів. Часткові кризи окремих підсистем істотно впливають на стан всієї суспільної системи, але далеко не завжди ведуть до її зміни. Найбільш руйнівними є системні кризи. Саме системні й затяжні, довгострокові кризи перетворюють суспільство, переводять його у новий якісний стан, породжуючи кризовий соціум. У зв'язку з цим необхідно розглянути сутність кризового суспільства, окреслити його основні характеристики.

Дослідники звертають увагу на те, що процеси розгортання і перебігу етапів системних соціальних криз вивчені недостатньо, що, як правило, увагу зосереджують або на причинах виникнення кризи, або на змінах, до яких має призвести криза. Саму ж кризу за тради-

цією вважають переходом, стрибком, «чорною скринькою», про яку відомо тільки те, що є на вході та на виході [Бляхер, 2005].

Поки що мало конструктивного для пояснення ситуації кризи дає і синергетика, яка розглядає стрибок як стан одночасного, паралельного руйнування старого і творення нового. Але ця схема є дуже загальною і часто малопродуктивною для аналізу кризи в конкретному суспільстві. Сьогодні ми є свідками й учасниками довготривалої системної соціальної кризи, для якої характерне розгортання по всьому фронту руйнівних процесів, і зовсім малопомітними є нові, продуктивні тенденції. Такий стан деякі автори пояснюють тим, що «процес руйнування старої системи може випередити протилежний процес так, що на якийсь час людина виявляється серед соціальних руїн і не має у своєму розпорядженні нічого, окрім цих руїн» [Бляхер, 2005]. Проте незрозумілим залишається те, як, завдяки яким внутрішнім суспільним елементам вдається знайти шлях для виходу суспільства із затяжної кризи.

Ще заплутанішою є ситуація з визначенням поняття кризового суспільства. Деякі дослідники кризовим суспільством називають соціум, який стикається з певною довготривалою суспільною проблемою. Наприклад, це поняття використовують для опису негативних техногенних наслідків у сучасних високотехнологічних суспільствах. Е. Демиденко та Н. Лапченко називають такі суспільства техногенно-кризовими [Демиденко, Дергачева, 2010; Лапченко, 2009]. Інші автори, наприклад Е. Афонін, М. Лапін, А. Мартинов, В. Ядов, зосереджуючись при дослідженні кризи лише на елементах суспільної свідомості, суспільних норм і цінностей, визначають все суспільство в цілому як кризове [Афонін, Мартинов, 2007; Кризисный социум, 1994; Ядов, 1994]. Неважко помітити, що тут не розрізняють суспільства, які переживають кризи в певних сферах, і кризові суспільства.

Ще більше існує робіт, у яких поняття кризового суспільства використовують без розкриття його змісту, без пояснень його якісних особливостей. Через це словосполучення автори інформують читача, що вони (автори) розглядають суспільства, в яких є криза. Іноді робляться спроби дати хоча б деякі характеристики такого суспільства. З таких визначень випливає, що кризове суспільство – це таке суспільство, яке можна описати «кількома видами кризових процесів» [Рудко, 2002], що йому притаманні прогресувальний розпад соціальної інтеграції та криза єдиного соціокультурного простору і що криза зачіпає особистість, суспільство і культуру [Горбова, 2004].

На нашу думку, слід відокремлювати поняття кризового суспільства від поняття суспільства, що переживає кризу в одній чи декількох сферах. Поняття «кризове суспільство» відображає соціум, у якому відбуваються серйозні збої цілісного функціонування, у якому відтворюються процеси, що спричиняються до деформації всієї системи, до руйнування усталеної організації життя. Це означає соціум, в якому порушуються функції його головних інститутів – економічних, фінансових, політичних, соціальних, духовно-культурних, моральних та ін. Внаслідок цього деформуються взаємозв'язки між соціальними інститутами, взаємовідносини між ними слабшають, відбувається збій соціального порядку, руйнуються основи буття соціальних груп, відбувається струс усіх підвалин суспільства. У цьому разі не йдеться про становлення суспільства з новим типом соціального порядку, з новою соціальною матрицею, а йдеться про брутальні руйнування елементарної керованості суспільної системи за всією вертикаллю та в горизонтальному вимірі соціальних зв'язків, що вводить її у стан невизначеності.

Для кризового суспільства характерним є турбулентний стан. Ні в чому немає стійкості, стабільності – в економіці, політиці, зовнішній політиці, соціальній сфері й навіть у духовній царині. Сприймаючи негативно нестабільність і турбулентність як характеристики кризовості суспільства, не забуваймо, що не будь-яка стабільність є благом. Адже стабільність суспільства може означати перебування його у фазі стагнації. В такому разі це не та стабільність, яку можна оцінювати позитивно, а та, що накопичує потенціал кризи.

Якщо невизначеність і турбулентність різною мірою виявляються в усіх сучасних суспільствах, а особливо в технологічно розвинутих, то дезорганізація зв'язків і порушення соціального порядку притаманні саме кризовим суспільствам. Неузгодженість взаємозв'язків між інститутами і групами кризового суспільства може досягати різних ступенів і рівнів. Тому важливо не тільки зафіксувати стан кризовості суспільства, а й визначити ступінь глибини наявних у ньому порушень і соціальних девіацій. Перед кризовим суспільством відкривається альтернатива або одужання, або катастрофи та розпаду. Кризовий соціум є водночас і нестабільним, і нестійким. Термін «нестабільне суспільство», якщо його використовувати без додаткового пояснення, сам по собі малопродуктивний. По-перше, будь-яке суспільство нестабільне. Воно постійно перебуває у стані зміни – або по лінії розвитку (зміцнення, піднесення, прогресу, гармонізації), або по лінії занепаду (ослаблення, деформації, регресу).

Його додатковими визначеннями є терміни «нестійке», «турбулентне», «нерегульоване», «дезорганізоване», «малокероване», «непередбачуване» суспільство. У такий стан, як свідчить світова практика, суспільства потрапляють у перехідні періоди. У часовому вимірі такі стани можуть тривати кілька років і навіть десятками років. Після цього соціум знаходить певний алгоритм змін, виходить на стійку траєкторію соціального руху, вступає у смугу відносно сталого розвитку (швидкого, інтенсивного або помірнього, повільного).

Нестабільність у суспільстві виявляється, по-перше, в неузгодженості відносин між окремими соціальними інститутами, між більшістю з них чи навіть між усіма, по-друге, у частій зміні правил і норм взаємовідносин між соціальними інститутами, між групами, між окремими особистостями. Нестабільність є наслідком такої організації (дезорганізації) суспільства, коли відсутні загальна, соціетальна мета, спільне бачення цілісної картини світу, єдина система базових цінностей, інші системні регулятори. У такому суспільстві зруйнована мегاپарадигма, або соціальна матриця існування та розвитку. Внаслідок цього запановує не просто дисгармонія соціетальних відносин, а їх хаотизація.

Тобто, з одного боку, в нестабільній ситуації спостерігається ослаблення формальних інститутів, у тому числі й державних, а з іншого – це полегшує утворення нових структур, частина з яких має перспективу утвердитися як суспільні інститути. Проте можливий і інший варіант розвитку. Якщо дезорганізація соціальних інститутів затягується в часі, якщо нестійкість суспільного організму поглиблюється, якщо державні структури стають дедалі аморфнішими, якщо суспільство втрачає низку ознак суверенності й вищою мірою хаотизується, якщо воно істотною мірою втрачає керованість, хоча й зберігає ще деякі контури окремого (не можна сказати самостійного) суспільного організму, то його називають державою, що не відбулася. Проте ні та, ні інша зі згаданих теоретичних моделей суспільних змін не відповідає реальному стану речей в українському суспільстві. Насправді, воно перебуває десь у проміжку між цими моделями.

Передусім нестабільність у суспільстві відбувається через порушення порядку взаємовідносин між державними інститутами. Це пов'язане з тим, що хоча відносини між ними і будуються на ґрунті системи права, проте воно за умов нестабільності є дуже рухливим, заплутаним і суперечливим. До об'єктивних суперечностей тут додається ще й людський чинник: амбіції, заздрість, суперництво тощо. В інших же сферах суспільного життя відносини між соціальними

інститутами є більш стійкими, оскільки процеси неузгодженості між інститутами, що визначають і відтворюють певний спосіб життя суспільства, базуються на більш глибоких взаємозв'язках соціальної матриці, перебіг змін у яких значно повільніший, ніж у випадку державних інститутів.

Феномен нестабільності українського суспільства з початку 90-х років минулого століття по теперішній час має подвійну природу. Початок кардинальних перетворень у нашій країні збігся за часом з новим етапом світової інтеграції – активною фазою глобалізації, що дедалі посилюється. Однією з головних характеристик останньої є те, що всі суспільства за багатьма параметрами стають нестійкими, невизначеними й непередбачуваними. Ці особливості прояву глобалізації стали предметом дослідження шеругу соціологів, які описали сучасні феномени нестабільності.

Е. Гіденс назвав свою книгу, присвячену розвитку нестійкості сучасних суспільств, «Вислизаючий світ RUNAWAY WORLD. Як глобалізація змінює наше життя», пояснюючи таку назву тим, що ця фраза передає відчуття людей, які живуть в епоху швидких змін [Гідденс, 2004]. Він також акцентував увагу на тому, що світ стає дедалі менш керованим, передбачуваним та вислизає з-під контролю. У ньому зростають чинники ризиків і невизначеності. Такі тенденції є системними, вони проникають у всі країни й однаковою мірою впливають на людей, незалежно від того, до якої верстви суспільства ті належать – бідних та багатих, привілейованих та знедолених.

Інший відомий соціолог З. Бауман описав нові якості сучасних суспільств, пов'язані зі зростанням нестійкості, у книзі з характерною назвою «Плинна сучасність» [Бауман, 2008]. На його думку, найважливішою особливістю суспільств, у яких ми наразі живемо, є нескерованість змін, їхні несподівані прояви. У таких суспільствах у людей зникає ілюзія досягнення повного задоволення всіх потреб, отримання повного щастя. Швидкі й несподівані перемини створюють відчуття розгубленості. Незнання віддалених наслідків своїх дій породжує невпевненість. Для світу, в якому тепер живе людина, характерні непостійність, ненадійність.

Нестабільність, мінливість, невизначеність, які охоплюють дедалі нові сфери суспільства, а також надлишок у суспільстві смислів, на думку німецького соціолога Д. Бекера, ведуть до нової парадигми організації суспільства. У книзі «Дослідження прийдешнього суспільства» він висунув ідею, що сучасний тип соціуму переходить від парадигми рівноваги до парадигми системи, для якої характерні

крихкість і постійне оновлення її ненадійних елементів [Общество будущего, 2012]. Названі світові процеси розбалансування суспільств у процесі глобалізації заторкнули й Україну. Проблеми суспільства ризику наклалися на наші внутрішні проблеми, що є характерними для кризового суспільства, і посилили їх. При цьому слід зазначити, що процеси дезорганізації, нескоординованості, протистояння, хаотизації, флуктуації, які призводять до суспільної нестабільності, у нашому суспільстві відбуваються зовсім на інших підставах, ніж подібні явища у процесі глобалізації. Передусім цим підставам ми й приділимо увагу в цій розвідці

Дослідники виокремлюють різні аспекти кризового суспільства як нестабільної системи. Однією з головних його рис є несподівані, непередбачувані, часто різкі та швидкі зміни в економіці, політиці, правовому полі, у соціальному середовищі. Несталість інтересів політичної еліти, невпевненість бізнес-еліт у долі своїх статків у країні, аномія широких верств на тлі руйнування старих соціальних класів і млявого формування нових пронизує всі рівні суспільного життя, включно із загальнодержавним, загальнонаціональним. Наслідком цього є нестратегічність еліт, неодноразові прояви з їхнього боку знакоміших рішень: упродовж понад двох з половиною десятиліть вони вагалися між двома зовнішньополітичними полюсами, часто-густо балансує та намагаючись уникнути чітких відповідей на гальні виклики, відкладали рішення на потім і т. ін.

Таким чином, українське кризове суспільство є подвійно нерівноважним середовищем: по-перше, його пронизують усі тенденції сучасного глобалізованого світу і, по-друге, воно перебуває у власній зоні соціальної турбулентності. Остання зумовлена тим, що в суспільстві ще співіснують елементи різних економічних устроїв, діють правила різних соціальних систем, регіонам країни властиві різні картини історичного минулого, зорієнтованість на духовні цінності, що суттєво відрізняються, у суспільстві не консолідовані політичні й гуманітарні еліти, не зміцнилася вертикаль влади, ще залишаються суперечності в геополітичних орієнтаціях не лише різних політичних утворень, а й у представників державних інститутів та їхніх керівників. Інтереси соціальних суб'єктів не є усталеними, вони мають переважно короточасний характер. Поведінка окремої особистості у таких умовах також «вибивається» із системи, хаотизується. В ситуації політичної й соціальної дезорієнтації, розмитості групової самоідентичності процес усвідомлення особистістю своїх глибинних, корінних інтересів ще більше ускладнюється. Такі ж

проблеми існують і щодо виокремлення та уясування інтересів груп та спільнот.

Другою методологічною проблемою дослідження кризового суспільства, до якої ми хотіли б привернути увагу, є пошук причин нездатності суспільства вийти зі смуги невдач, зривів, провалів, нездатності переходу до плідного, стабільного етапу розвитку, тобто проблема пошуку причин збою соціальної матриці. На нашу думку, доволі значний евристичний потенціал у цьому контексті має відкритий А. Тойнбі закон про суспільні виклики та відповіді на них [Тойнбі, 1991].

Хоча цю концепцію й піддавали неодноразовій критиці за абстрактність і спробу неї екстраполяції на всю історію людства, не можна не бачити в ній і змістовні ідеї. Однією з них є те, що такий підхід дає можливість розглянути суспільний організм у динаміці змін на найвищому рівні узагальнення, дає змогу, не потопуючи в деталях, побачити основні чинники, що зумовлювали зміни, а також показати головних суб'єктів, що впливають своїми діями на суспільні процеси, розглянути особливості соціальних механізмів, що регулювали ці процеси. Аналіз, пояснення того, що відбувається, за допомоги тойнбіанської схеми «виклик – відповідь» дає змогу розглянути якраз великомасштабно, узагальнено ті явища, тих суб'єктів та інститути, які в разі детального розгляду, вивчення в меншому масштабі просто відсутні, їх ніби винесено за дужки. Тут ми не ставимо завдання розгорнути докладно зазначену схему. Але зробимо спробу хоча б окреслити її канву, її обриси, спрямованість логіки цієї схеми, послідовність пояснення.

При цьому не забуваймо про її надмірно високий рівень узагальнення, що виводить її за межі соціології та наближає до соціальної філософії. Проте не забуваймо також, що для сучасної науки характерним є процес порушення традиційних меж класичних дисциплін, а сама ідея цієї схеми є доволі привабливою. Отже, схема, запропонована А. Тойнбі, має доволі простий вигляд: на певному етапі існування в суспільстві накопичуються великі проблеми, які постають перед ним як виклик; виклик має бути вловлений та осмислений елітою, щоби потім остання розробила й запропонувала суспільству відповідь на виклик.

Зауважмо, що категорії аналізу, запропоновані А. Тойнбі, майже не набули розвитку й деталізації в інших суспільних науках. Концепція А. Тойнбі створювалася як методологія історичного дослідження, що оперує століттями. Для соціологічного дослідження такий рівень

узагальнення є надто високим. Для того, щоб у соціологічному аналізі уберегтися від цього недоліку, нами було запропоновано розрізняти поняття «виклики історії» і «виклики часу» [Шульга, 2011: с. 385].

Перша категорія відображає потребу, яка виявляється у відносно великих суспільно-історичних суб'єктів у масштабах часу їхнього життя – у цивілізацій, культур, суспільств, етносів та ін. Друга відображає темпорально окреслені питання, виклики до зовнішніх обставин, ситуацій, до окремих спільнот, до соціальних інститутів, до соціальних груп тощо. Тобто категорія «виклики часу» є більш гнучкою, конкретизованою і застосовною до менших за масштабом соціальних об'єктів, об'єктів з меншою тривалістю життя, ніж ті, яким відповідає категорія «виклик історії».

Крім того, на нашу думку, суспільні виклики слід конкретизувати на підставі критерію часового масштабу. Можна вирізнити довгострокові, середньострокові та короткострокові виклики, як це роблять, наприклад, у сучасній прогностиці.

При цьому ми стикаємося з однією з методологічних проблем – меж сьогодення, меж, за якими починається минуле. Сьогодення може обмежуватися діапазоном від конкретного моменту до певного за тривалістю періоду. Сьогодення, яке визначається як «зараз», може означати цієї миті, тепер чи включати тривалість від кількох хвилин до декількох років. Така ситуація знаходить відображення в тому, що в деяких мовах існує граматичний теперішній продовжений час, що відрізняється від простого теперішнього часу. Але в багатьох суспільних науках ця проблема залишається недостатньо артикульованою, і кожен автор, розв'язуючи її, вносить у її розуміння забагато суб'єктивного. Залежно від діапазону часу, який відносять до сьогодення, він по-різному сполучається з минулим і теперішнім.

Подальша конкретизація поняття «виклик часу» в просторі соціології приводить до поняття суспільного (соціального) запиту. Це поняття використовують у багатьох суспільних науках, але в теоретичній площині воно залишається малорозробленим. Сам термін «запит», як і термін «виклик», є багатозначним. Його вживають у правознавстві, теорії управління, політології, культурології, естетиці та інших суспільних науках. Однак у них його зміст набуває різного значення.

Так, в управлінській практиці запитом називають прохання, вимогу до офіційних органів щодо отримання будь-якої інформації, роз'яснень. Окремим різновидом запитів є депутатські звернення до інститутів державної влади, що є формою парламентського контролю.

У психології, культурології, естетиці поняття запиту використовують, по-перше, в сенсі потреби суб'єкта, людини, респондента, покупця. У цьому сенсі, наприклад, говорять про культурні запити людини або групи. По суті, тут термін «запит» ідентичний термінові «потреба». По-друге, дане поняття в цих науках використовують з дещо іншим змістовим навантаженням. У такому випадку воно відображає рівень розвиненості потреби, певні вимоги і прагнення суб'єкта в системі естетичних відносин. Наприклад, говорять про високі інтелектуальні запити, про нерозвинені культурні запити та ін.

За сучасних умов, мабуть, найпоширенішим різновидом запитів є запити до пошукових систем в інтернеті та в інших базах електронних даних. Вони являють собою сформульовані терміни чи фрази, за допомоги яких вдається отримати певний контент.

У соціології, на нашу думку, поняття «соціальний запит» означає певний сигнал, поданий суспільством як цілим або його окремими елементами. У найзагальнішому вигляді мета цього сигналу полягає в тому, щоб привернути увагу до чогось, що вимагає реакції, відповіді. Соціальний запит одночасно є і сигналом від суспільства, і зверненням до системи суспільства або до її елементів. Такого роду сигнали від суспільства та його елементів складаються об'єктивно. Вони є відображенням нової моделі, нового патерну суспільних відносин, який або складається, або вже склався. Цю нову конфігурацію відтворюваних глибинних соціальних зв'язків неможливо помітити одразу на рівні повсякденних, буденних відносин. Але цей сигнал обов'язково хтось має прийняти, позначити і сформулювати.

Один із представників революційного мистецтва, об'єднаних у 20-х роках ХХ ст. навколо журналу «ЛЕФ», Осип Брик зазначав, що «все велике створено у відповідь на запити дня», що «не себе виявляє великий поет, а тільки виконує соціальне замовлення». Сформованість соціального запиту, на думку О. Брика, приводить до того, що хто-небудь із сучасників його почує і дасть відповідь. Тому, «якби не було Пушкіна, “Євгенія Онегіна” все одно було б написано. Америку було б відкрито і без Колумба» [Брик, 1976: с. 213]. Можливо, що в такому трактуванні формування соціального запиту й підготовку відповіді на нього подано надто спрощено і прямолінійно. До того ж автор не проводить відмінності між соціальним запитом і соціальним замовленням. Він використовує в одній невеликій статті обидва ці терміни як синоніми. Проте сама ідея, висунута ним, заслуговує на увагу.

Усвідомлення соціального запиту суспільством являє собою складний багаторівневий процес. Спочатку соціальний запит відчу-

вають, вловлюють. Тим середовищем, у якому вловлюються перші сигнали соціального запиту, є специфічна атмосфера суспільства, пронизана новими очікуваннями, що мають загальний вектор спрямованості. Соціальний запит, що зароджується, сприймається в суспільстві як дух часу, передчуття, настрої, мода. Сигнал соціального запиту може мати різні форми і види прояву, які передбачають різні способи його вловлювання. Форма, якої набуває сигнал, багато в чому визначається суб'єктом сприйняття, який залежно від того, в якій суспільній ситуації перебуває, може розпізнавати тільки ті чи інші аспекти сигналу, сприймати його з різною силою відчуття, з різним ступенем чіткості й під різним кутом бачення. Розмитість перших сигналів запиту до суспільства детермінує нечіткість їх вербальних формулювань. Таку атмосферу особливо чутливо вловлюють і відчувають ті, хто творить у царині філософії, художньої культури, літератури, ЗМІ, суспільних наук, політики. Не всі вони одночасно чують щойно зароджувані суспільні запити. Тут виявляє себе випадковість. Але особливо чутливі до таких сигналів філософи, поети та письменники. Часто вони набагато випереджають у часі політиків та управлінців.

Мірою конкретизації меж, змісту та смислу такого сигналу в суспільстві він оформляється у вигляді художніх образів, ідей і концепцій, які потім дедалі більше сприймаються та усвідомлюються як потреби, проблеми, завдання, «вузькі місця» тощо. Соціальна теорія поки що приділяє цій проблемі недостатньо уваги. Явище соціального запиту досліджено слабо. Щоправда, вже існують фундаментальні дослідження близького за значенням поняття «суспільна проблема». Останню визначають як «форму існування і вираження необхідності для суспільства здійснити певну діяльність» [Куценко, 1984: с. 20].

Отже, соціальний запит, суспільна проблема – це потреби суспільного організму, які ще тільки формуються або вже сформовані. У системі наявних суспільних відносин вони об'єктивно визріли й існують як необхідність. Слід звернути увагу на подвійний зміст, який присутній у цьому понятті. Як колись зазначив В. Тугаринов, «поняття необхідність має два сенси: сенс неминучості і сенс потреби» [Тугаринов, 1988: с. 105].

Визрілі потреби не розгортаються в суспільстві як невідворотність. Вони існують як необхідна можливість. Однак вони можуть як реалізуватися, так і не реалізуватися. Крім того, щоб стати дійсністю, стосовно необхідної можливості має бути дотриманий ряд умов.

По-перше, соціальний запит мусить бути достатньо потужним та активним. Інакше він залишиться просто такою собі заклопотаністю. Інакше його сигнали суспільство може не помічати та не розпізнавати. Талановиті, творчі люди, як правило, відчувають ці потреби першими. Вони роблять спроби усвідомити та оформити їх так, щоб зробити зрозумілими для всіх. Спрямованість суспільних прагнень допомагає креативним особистостям дати відповідь на запит у вигляді наукових і художніх творів, у яких прояснюються смисли цих очікувань. У сучасних суспільствах функцію вловлювачів суспільних запитів виконують певні соціальні інститути. Такими є політичні інститути, громадські організації (елементи громадянського суспільства), засоби масової інформації, суспільні науки, література і мистецтво. Кожен з цих інститутів має свою специфіку вловлювання соціальних запитів.

По-друге, перехід соціального запиту з можливості в дійсність відбудеться у тому випадку, якщо його сприйнято в суспільстві своєчасно. Якщо на запит тривалий час у суспільстві немає відгуку, він починає перероджуватися, змінювати свою сутність, згасати. Це пов'язане з тим, що можливість як модус актуальна тільки в певній суспільній ситуації. Остання є динамічною системою, яка саморозвивається і самозмінюється і є тотожною самій собі, маючи певні якості та характеристики тільки в рамках обмеженого часового діапазону. Адже і внутрішні, і зовнішні чинники, що впливають на певну ситуацію, не тільки відтворюються, а й змінюються, розвиваються. Змінюються й суб'єкти даної соціальної ситуації. З'являються нові можливості та зникають колишні. Тому ситуація змінюється і перетворюється на якісно нову. Відповідь на запит, що кинутий однією соціальною ситуацією, абсолютно не підходить як відповідь на запит іншої соціальної ситуації. Вона стає неадекватною для нових умов.

В обох випадках запит набуває форми незреалізованої можливості. До речі, постійна зміна соціальних ситуацій створює відповідну постійну зміну можливостей, векторів розвитку соціальної системи, запобігає зумовленості розвитку подій, знімає безальтернативність виборів рішень. Нова ситуація відкриває новий спектр можливих варіантів майбутнього. Отже, щоб упоратися із соціальним викликом, щоб відреагувати на суспільний запит, необхідно його усвідомити, прийняти, осмислити, підготувати адекватну відповідь і реалізувати її. Можливі й інші варіанти опису шляху від соціального запиту, зародження суспільної проблеми до відповіді на неї.

Наприклад, академік В. Куценко описував його так: «... умови становлення проблеми – “передання” змісту і структури умов у проблему – “перероблення” їх – складання вимог проблеми – регульовальний вплив цих вимог на суспільні явища – підпорядкування дій людей цим вимогам – вибір і створення умов розв’язання проблеми – діяльність – досягнуті результати» [Куценко, 1984: с. 9]. Звичайно, кожна з ланок цього ланцюжка сама по собі є доволі складним за структурою утворенням, яке вимагає свого опису. Зокрема, підготовка відповіді на соціальний виклик передбачає цілий комплекс заходів. Вона починається із з’ясування та оцінювання виклику, визначення його сутності, спрямованості, масштабу, гостроти. Потім слідує розроблення стратегії та технології відповіді тощо. Або візьмемо інший приклад складності окремих ланок цього ланцюжка. Відповідь на соціальний запит не являє собою окремий разовий діяльнісний акт. Насправді це розтягнутий у часі процес, який передбачає постійний зворотний зв’язок між суб’єктом відповіді і реальністю. Завдяки зворотному зв’язку суб’єкт суспільного управління коригує свої уявлення, оцінки, інформацію, знання про те, як лягає на практику вже реалізована частина відповіді. При першому ж сигналі про те, що в процесі реалізації відповіді на соціальний запит маємо результати, які відрізняються від задуманого, запланованого, суб’єкт управління повинен вносити у відповідь корективи. Це одна з обов’язкових умов успішної в широкому сенсі відповіді на суспільні виклики.

Соціальні запити ризняться за силою, інтенсивністю, рівнем загроз, які вони несуть суспільству або його елементам. Вони можуть бути, за словами А. Тойнбі, вкрай суворими, надмірними. Вкрай суворі виклики є руйнівними і неефективними для подальшого розвитку соціальної системи. Рівень загрози викликів може зростати, якщо суспільство, його соціальні суб’єкти несвоєчасно реагують на них. Однак не всі суспільні запити бувають почутими, далеко не всі з них стають проясненими для соціальних суб’єктів, відповідальних за ухвалення рішень на різних рівнях соціуму. Непочутий запит провисає в соціальному просторі, він існує як пасивний виклик, який з часом згасає і переходить у розряд незреалізованих можливостей.

За сучасних умов, для яких характерна висока динаміка розвитку суспільних процесів, суспільна свідомість, її складові, відповідальні за вловлювання суспільних проблем, можуть серйозно відставати в часі з відповіддю, навіть якщо вони сприйняли відповідний соціальний запит. Не на всі соціальні запити суспільство готове в даний мо-

мент дати відповіді. І, попри те, в політиці, державному управлінні відповідь на соціальний запит доводиться давати вже зараз, сьогодні. Відповідь не можна відкласти на потім.

Утім, доволі поширеною, часто повторюваною є така ситуація, коли суб'єкт ухиляється від відповіді на запит, уникає рішення. До речі, на характер відповідей на соціальні запити істотний вплив справляють соціокультурні моделі поведінки, укорінені в тому чи іншому суспільстві. Як відомо, стійкою моделлю відповіді на соціальні запити в нашій культурі є всім відоме «та якось воно буде». У зв'язку з цим слід зазначити, що виклики можуть бути як зовнішніми (стимули, необхідні для генези цивілізації у доіндустріальну епоху; кризовий стан екології в індустріальну епоху тощо), тобто такими, що надходять іззовні суспільної системи, так і внутрішніми, тобто такими, що йдуть ізсередини системи. Зовнішній виклик часу можна інтерпретувати як такий, що має наголос на слові «час» – тобто виклик суспільству кидає час. А внутрішній – як виклик, який суспільство чи його частина кидає часові, в якій воно живе, уявленням, нормам, що вже стали загальноприйнятими у світі.

Парадоксально, але внутрішнім викликом часу може стати й менталітет народу. Це важко і боляче усвідомити дослідникові, який є частиною цього народу. Але відповідь на цей внутрішній виклик може сформуватися лише в самому суспільстві – носії цього менталітету. Для цього потрібна мужність, зокрема колективна мужність суспільства, здатність переважної частини людей побачити свої вади, піднятися над ними, іронізувати над ними. Скажімо, український менталітет як стан морального і психологічного стану суспільства вже багато в чому не відповідає часові: змирення з місцем, яке посідає країна із її потужним людським потенціалом у світовій спільноті; байдуже, навіть злочинне ставлення суспільства до доквілля; самомилування традиційними типовими вадами співгромадян, вкоріненими в культурі, менталітеті, ентелехії народу: індивідуалізм-атомізм, ескапізм – «моя хата скраю»; наївна надія на просте розв'язання складних питань, патерналізм, бажання перекласти свої проблеми на когось; завищені очікування від держави і водночас відчуженість від неї; зрада як поширена риса, особливо серед еліти, тощо. Цей внутрішній виклик, виклик менталітету, йде зсередини суспільного суб'єкта, від його традиційних якостей, які вступили в суперечність із часом.

Ще одним варіантом реакції суспільства на соціальний запит може бути його ігнорування з боку еліти, тих, кого називають мисля-

чою частиною суспільства, а також з боку інститутів, функцією яких є вловлювання суспільних запитів. Причини такої поведінки еліти можуть бути різними: невідповідність її якостей тій історичній ролі, яка на її випала, груповий егоїзм, що виявляється в тому, що еліта свої корпоративні інтереси ставить вище за суспільні, нестратегічність еліти, нездатність її мислити масштабно. Зважаючи на таку вкрай відповідальну роль еліти в організації життя суспільства та у виборі шляхів його розвитку – у теоретичній схемі А. Тойнбі еліті відводиться центральна роль.

На думку британського історика, суб'єктом, що перебирає на себе роль розробника адекватної відповіді на виклики історії, є «творча меншість», або еліта. Для цього в неї є відповідний статус і здібності. Проте вона не завжди здатна знаходити успішні відповіді на виклики. Призвичаївшись до свого комфортного стану, «творча меншість» перетворюється на замкнену касту, вироджується. Всю свою активність вона спрямовує на боротьбу за самозбереження, розколюється і зосереджується на боротьбі за владу, тим самим залишаючи суспільство без відповіді на виклики часу. Такій деморалізованій «творчій меншості» у суспільстві протистоїть «внутрішній пролетаріат». Цим терміном А. Тойнбі позначає не соціальний клас, а групу, що її утворюють люди з однаковим станом душі. «Внутрішній пролетаріат» характеризується не стільки бідністю чи простою походження, а постійним відчуттям незадоволеності, дискомфорту свого соціального статусу, готовністю до обурення, протесту.

У разі нездатності «творчої меншості», як і «внутрішнього пролетаріату», давати адекватні відповіді на виклики часу, суспільство підходить до межі надлому, занепаду і розкладання [Тойнбі, 1991]. Уникнення відповідей, глухота до викликів призводить до накопичення проблем і, зрештою, до повного збою соціальної матриці, аж до катастрофи системи. При аналізі поняття «соціальний запит» дослідники часто зосереджують увагу не на змістовно-технологічному аспекті процесу сприйняття суспільного сигналу, який спонукає до зміни елементів суспільства, і не на якості та адекватності відповіді на нього, а на тому, що відповідь пристосована до ідеології панівної соціальної верстви, що автори відповіді поділяють цінності офіційного державного дискурсу, що відповідь грає на користь влади, держави. Інакше кажучи, категорія «соціальний запит» набуває ціннісно-ідеологічного забарвлення, тобто феномен соціального запиту звужують до площини ідеологічного замовлення правлячої верстви.

Можливо, з цієї причини до неї виявляють деяку настороженість. На нашу думку, поняття «соціальний запит» має право на існування як гносеологічна категорія. Що ж до ідеологічного навантаження відповіді, то воно є моральною проблемою автора: або він зосереджений на пошуку наукової істини, або прагне догодити наявній кон'юнктурі. Розв'язання ситуації соціального запиту може бути або позитивним, успішним, або негативним, провальним.

Для позначення цих двох випадків можна скористатися двома поняттями, які використовують у гештальт-терапії. Якщо ситуація терапії завершується позитивно, якщо вона відходить на другий план і про неї забувають, то у такому випадку її називають закритим гештальтом. Якщо ж терапія не впоралася із ситуацією, якщо вона не дає позитивного результату, то йдеться про відкритий гештальт. У реагуванні на соціальні запити часто виникає відкритий гештальт.

Нерозв'язана суспільна проблема знов і знов постає перед соціумом. Суспільство, певна його царина або сегмент знову опиняються в ситуації необхідності пошуку розв'язання проблеми. Як відомо, в синергетиці така точка, в якій можливий вибір одного рішення із двох або вибір одного рішення з багатьох можливих, дістала назву точки біфуркації або точки поліфуркації.

Завершуючи розгляд заявлених на початку підрозділу двох методологічних проблем, зробимо висновки. По-перше, збої в ланцюжку «соціальний запит, суспільна проблема – сприйняття запиту – прийняття рішення за запитом – відповідь» ведуть до дестабілізації суспільства, його розбалансування, кризи. По-друге, кризове суспільство, своєю чергою, не здатне зорганізувати ефективне функціонування цього ланцюжка. Таким чином, теорія кризового суспільства та концепція соціального запиту і відповіді на нього відкривають можливість для адекватного аналізу сучасного стану українського суспільства, визначення науково обґрунтованого соціального діагнозу його стану, пошуку вразливих точок у соціальній матриці, а отже, і для надійних та аргументованих рекомендацій щодо виходу його у стабільний стан і переходу до сталого розвитку.

1.2. Теоретичні підходи до аналізу феномену соціальної напруженості

Зважаючи на теоретичну та практичну значущість вивчення проблеми соціальної напруженості, слід звернутися до пошуків та напрацювань, здійснених у цьому напрямі численними дослідниками. Науковці та публіцисти схильні позначати терміном «соціальна напруженість» певні прояви дисбалансу між структурними елементами соціальної системи, особливо коли йдеться про інституційні зміни в суспільстві. В українській мові, на відміну від спільнокоренових «напряга» і «напруження», які позначають дію і стан за значенням «напружувати», «напружити», «напружуватися», «напружитися», термін «напруженість» є абстрагованим поняттям, яке позначає не стільки дію або стан, а передає ознаку, виражену твірним прикметником «напружений» [Грещук, 1983]. Ця відмінність також помічена в англomовній літературі, де поняття «напруження» (strain) використовують для позначення психічних аспектів невиконаних потреб, які відчуваються і вважаються легітимними, натомість поняття «напруженість» (tension) – для позначення стану дисфункції соціальної системи, яка передбачає існування напруження, але це поняття також має на увазі структуру соціальних інститутів, в яких напруження є вираженими, полегшеними або пригніченими [Sugarman, 1969: p. 63].

Соціальна напруженість трактується соціологами насамперед як опозиція або конфлікт, який виникає на підставі несумісності соціальних цінностей. Саме в такому контексті поняття «напруженість» з'являється у праці Т. Парсонса «Структура соціальної дії», в якій напруженість розглянуто як характеристику соціальної системи. Т. Парсонс вводив до структури соціальної дії нормативну складову, яка в процесі реалізації цієї дії могла виступати джерелом соціальної напруги та потенційного конфлікту. На його думку, нормативний елемент соціальної системи, наражаючись на опір в перебігу реалізації соціальної дії, спричиняв напруженість і подальший конфлікт [Парсонс, 2000: с. 322].

У конфліктологічних підходах напруженість вважалася природним явищем соціальних змін та модернізації суспільства. Всі соціальні відносини в усіх соціальних системах продукують нерівності в розподілі цінних ресурсів. Напруженість між тими, хто не має цих ресурсів, і тими, хто зацікавлений у їх збереженні і забезпеченні додаткових ресурсів, переростає в конфлікт. Як наслідок конфлікту

настає зміна суспільних відносин і в структурі соціальної системи [Turner, 1985: р. 31–34].

Зміщення фокусу досліджень власне з напруженості на конфлікти в зарубіжних дослідженнях відбулося з 50-х років ХХ століття. Це дістало відображення в значній кількості відповідних публікацій стосовно особливостей і закономірностей функціонування соціальних систем за умов кризи (наприклад, праці Р. Дарендорфа, Л. Козера, К. Райта, Г. Блумера, Р. Маерса та ін.), в яких досліджувані процеси розглядають як конфліктні й далі вивчають у рамках конфліктологічної парадигми [Дарендорф, 2002; Козер, 2000; Wright. 1965]. Соціальну напруженість тривалий час розглядали в соціологічній і соціально-психологічній літературі переважно в конфліктологічній парадигмі в одному ряду з такими феноменами, як соціальна дезінтеграція, ослаблення солідарності на рівні соціальних груп і суспільства в цілому, ціннісна криза, соціальна аномія, втрата соціальної ідентичності, фрустрація, депривація, соціальні девіації, класова боротьба і протистояння різних соціальних груп і суспільно-політичних формувань. Розробленню теми дуже сприяли праці теоретиків перехідних суспільств (С. Гантингтон, Д. Бел, О. Тофлер, А. Турен).

У функціоналістському підході напруженість розглядали переважно як джерело формування різних поведінкових феноменів. Концептуальне обґрунтування теорії напруженості Е. Дюркгаймом пов'язане з поняттям «аномії», яку він визначав як відсутність органічної солідарності [Дюркгейм, 1994: с. 89]. За допомоги цього концепту аналізовано процеси дезінтеграції, що виникають внаслідок розриву соціальних зв'язків, втрати ціннісних орієнтирів. Р. Мертон продовжив аналіз умов і особливостей виникнення і перебігу процесів соціальної аномії, показав, що соціальна аномія є джерелом різних соціальних девіацій і ґрунтується на прийнятті/неприйнятті тих чи інших цінностей, та акцентував увагу на зростанні соціальної напруженості внаслідок порушення рівноваги між цілями і засобами їх реалізації [Мертон, 1999].

Н. Смелзер, розвиваючи цей напрямок, визначав соціальну напруженість як неузгодженість між компонентами дій і, як наслідок, їх неадекватне функціонування. Серед чотирьох умов колективної поведінки він називав «структурне напруження» (structural strain), яке стосується очікувань людей щодо ситуації, яка перебуває у стані непевності, спричиняючи напруженість (tension) [Smelser, 1962]. К. Райт підкреслював момент розбіжності ініціатив (цілей і стратегій міжгрупової поведінки) в структурі суспільства [Райт, 2002].

Дж. Бертон акцентував увагу на розриві між очікуваним і реальним задоволенням потреб [Burton, 1990].

В цьому ж ключі Б. Шугармен розвивав концептуалізацію колективної дії у контексті формування соціальних інститутів. Напруженість, як правило, залишається латентною, коли немає можливості для колективної дії. Однак чим більше виявляється ця напруженість, тим більша імовірність того, що це призведе до інституціалізації джерела напруженості у колективну дію. Зокрема, формування індустріальної системи призвело до руйнування багатьох типів трудових відносин, введення незнайомих трудових дисциплін і економічної нестабільності. Ці напруженості та напруження привели до подальших змін, зокрема, до виникнення груп інтересів та створення профспілок, дія яких мала зменшити інтенсивність напруження [Sugarman, 1969].

Таким чином, відмінність конфліктологічного і функціоналістського підходів полягає у тому, що соціальну напруженість як прояв певної дисфункції соціальної системи розглядають або як джерело подальшої стабілізації або як джерело конфлікту.

Власне соціальні дослідники на Заході зосереджують увагу на міжгрупових відносинах, роблячи спробу математично вирахувати міру рівня соціальної напруженості, яка являє собою сукупний антагонізм між двома доходними групами. Йдеться про рівень соціальної напруженості, що породжується через сегрегацію населення у дві підгрупи за рівнем доходу. Тлумачення цього припущення щодо асиметрії у доходах ґрунтується на відмінностях між групами в очікуванні майбутньої доходної мобільності. Коли розрив у доходах зростає, бідні люди зменшують свої очікування щодо дохідних зрушень у майбутньому, відтак мають більш високий відсоток відчуття депривації, що призводить до збільшення рівня антагонізму щодо багатих. Водночас, багаті також підвищують свій рівень антагонізму щодо бідних внаслідок страху, що бідність людей більше стимулюватиме вчинення індивідуального чи колективного злочину проти багатих [Lee, Shin, 2016; Kakwani, Son, 2016].

Інша тенденція західної соціальної науки демонструвала відхід від Парсонсового розуміння напруженості як системного явища, акцентувала увагу переважно на психологічній сутності напруженості та розглядала напруженість в контексті проблем стресу, депресії, фрустрації тощо.

Наприклад, С. Гантингтон, досліджуючи вплив модернізації на політичну нестабільність, говорить про зростання рівня соціальної напруженості, звертаючи увагу на співвідношення рівня політичної

інституціоналізації із рівнем політичної активності. Під впливом модернізації у суспільстві зростає соціальна мобілізація, яка, на думку Гантингтона, полягає в тому, що внаслідок урбанізації, поширення писемності, освіти та охоплення засобами масової інформації традиційна людина зазнає впливу нових форм життя, нових можливостей задоволення потреб. Це позначається на підвищенні очікувань. Однак темпи економічного росту не встигають за темпами росту цих домагань. Звідси – розрив між прагненнями й рівнем життя. Цей розрив породжує розчарування та соціальні фрустрації. У випадку, коли ці фрустрації не можуть нівелюватися за допомоги соціальної та економічної мобільності, зростає політична активність та вимогливість до політичної влади, що спричиняє поширення політичної участі. У країнах із низьким рівнем політичної інституціоналізації вимоги громадян важко вбудовуються в політичну систему і виливаються у незаконні форми політичної участі, що породжує політичну нестабільність [Хантингтон, 2004: с. 70–72].

Методологічною підґрунтям розроблення такого підходу слугувала теорія Г. Сельє, висунута ним ще в 1956 році й присвячена впливові несприятливих подій у житті людини на її фізичне та ментальне самопочуття і здоров'я в цілому [Сельє, 1982].

Отже, соціальну напруженість почали дуже активно вивчати в рамках теорії соціального стресу. З'явилось багато досліджень, присвячених близьким проблемам, таким як соціальний настрій, самопочуття населення, соціальне неблагополуччя, соціальне безумство тощо. Представники цього підходу В. Девіс, А. Лінські, Д. Вейс, С. Мюрей, Д. Феслер, К. Жесер, А. Кемпбел, Б. Доренвенд, Ч. Спілбергер, Дж. Тейлор, Г. Гекгаузен та ін., аналізуючи несприятливі соціальні ситуації, поміщали в фокус уваги поняття задоволеності, самопочуття, стресу, тривожності й т. ін. Традиція індивідуалізації і психологізації напруженості традиційно домінує в західній соціології. З цієї причини деякі дослідники навіть намагалися вивести категорію напруженості за рамки соціологічної науки.

У працях цього спрямування дослідники практично не користуються терміном «соціальна напруженість», вважаючи за краще говорити про соціальний стрес як особливий негативний психоемоційний стан внаслідок слабких адаптаційних здібностей суб'єктів щодо негативних чинників зовнішнього соціального середовища. При цьому «соціальна напруженість» постає як один з компонентів соціального стресу, поряд, наприклад, з тривогою.

Для вивчення «ментального здоров'я» або соціального самопочуття (деякі західні дослідники вважають за краще оперувати саме

цими термінами) найчастіше застосовують різні опитувальні методи, де в якості основних показників соціальної напруженості закладаються такі характеристики, як соціальне благополуччя, якість життя, соціальна незадоволеність тощо. Для підвищення надійності вимірювань розроблено мультиіндикаторні методики, що дають змогу отримувати точніші дані з меншим зміщенням оцінки досліджуваної змінної, розраховувати індекси (комплексні показники) які розташовуються в діапазоні від мінімально до максимально можливих значень. При проведенні порівняльних міжнародних досліджень розрахунки індексів соціального самопочуття населення в більшості методик спираються на оцінки респондентами рівня задоволеності різними аспектами свого життя, ступенем реалізації їхніх потреб.

У повоєнний час в рамках цього підходу було розроблено багато прикладних методичних інструментів для дослідження і вимірювання соціальної напруженості. Уже в 1945 році В. Девіс, що займався вивченням задоволеності людей соціальним середовищем, відібрав близько 40 різних індикаторів для оцінювання психологічних і демографічних характеристик респондентів і запропонував відповідну шкалу для дослідження соціального оточення. Кількома роками пізніше Д. Феслер розробив шкалу для дослідження громадської солідарності. К. Жесер в 1967 році створив свій опитувальник для дослідження соціальної задоволеності міського населення в Мічигані. Одночасно Д. Вейс із колегами розробили «Міннесотський опитувальник задоволеності» (Minnesota Satisfaction Questionnaire; MSQ), а майже десять років по тому в американському Інституті соціальних досліджень А. Кемпбел разом з іншими співробітниками створили шкалу для дослідження соціальних змін і соціальної задоволеності, яку в різних варіаціях активно використовують дослідники проблем соціальної напруженості [Weiss, Dawis, England, Lofquist, 1967].

Широко відома також шкала Дж. Вортон і А. Мура, що включає 24 показники для вимірювання таких змінних, як можливість отримати гідну роботу; стан житлових умов; якість системи охорони здоров'я; задоволеність рівнем освіти, соціальним оточенням і т. ін. Методика Б. Доренвінд спрямована на фіксацію негативних подій, що трапилися в житті респондентів за певний період, та оцінювання ними ступеня негативу за семибальною шкалою PERI (Psychiatric Epidemiology Research Interview). Велику популярність має методика обчислення регіонального стрес-індексу SSI А. Мюрєя та А. Лінскі з американського Національного інституту ментального здоров'я (відповідний індекс обчислюють на підставі статистичних оцінок несприятливих життєвих ситуацій). Очевидними перевагами цієї

методики є можливість проведення порівняльних досліджень і простежування динаміки змін за певний період часу.

Як інструменти вивчення соціальної напруженості часто застосовують тестові методики, призначені для виявлення та оцінювання ступеня вираженості депресивних станів і визначення рівня тривожності окремих індивідів та населення в цілому. Серед них найбільш популярною є методика, розроблена Ч. Спілбергером, відома як «Шкала особистісної ситуаційної тривожності».

Якщо спробувати охопити широким узагальненням численні напрацювання з приводу проблеми соціальної напруженості, накопичені в межах західної соціологічної традиції, можна констатувати, що вивчення соціальної напруженості тяжіє, з одного боку, до індивідуалізації причин напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій, зміщуючи акцент із соціального на індивідуально-особистісний рівень аналізу проблеми, а з іншого – до зведення проблеми соціальної напруженості до складової частини конфліктології, тобто вивчення її з погляду соціальних конфліктів і способів їх розв'язання.

Сплеск інтересу до дослідження соціальних параметрів проблеми напруженості в пострадянських країнах став природним відгуком на суспільну ситуацію, що виникла на початку 1990-х років внаслідок розпаду великого цілісного соціального утворення, яке охоплювало як сам СРСР, так і об'єднання країн так званої соціалістичної співдружності, та утворення на його місці шеругу нових держав. Радикальні соціальні та політичні трансформації того періоду зачепили основи всього суспільства і призвели до зламу колишньої рівноваги структур та інститутів. Відповідно соціологи активно почали користуватися концептом «напруженість» для характеристики гостро неблагополучної кризової ситуації в суспільстві. Кризовий стан суспільства на межі 80–90-х років ХХ ст. актуалізував необхідність вивчення відповідних соціальних процесів, що характеризують нестабільність і латентну конфліктність у суспільстві.

У російській соціології дискурс із проблеми соціальної напруженості розвивався переважно в рамках конфліктологічного підходу. Так, наприклад, М. Данакін вважає, що соціальна напруженість – це стан соціальної системи, змістом якої є процес виникнення та наростання суперечливості відносин, інтересів і дій окремих людей, соціальних груп і суспільства в цілому [Данакін, 1998].

Частина дослідників інтерпретували соціальну напруженість у ричиші функціоналістського підходу, розуміючи її як особливий стан суспільних відносин, що виникає внаслідок незадоволеності потреб

індивідів і характеризує нестабільність соціальної системи [Пирогов, 2002], емоційний стан групи або суспільства в цілому, викликаний тиском природного або соціального середовища [Дмитриев, 2004], соціальний феномен, що включає незадоволеність життєвими умовами, самооцінку повсякденного настрою, матеріального добробуту, показники соціального оптимізму, довіри до влади і т. ін. [Тучков, 2000].

Водночас слушно підкреслювали, що соціальна напруженість не просто свідчить про кризовий стан соціальної системи, про порушення її структур і функцій, а перш за все відображає емоційний і духовний стан індивідів і соціальних груп, незадоволеність наявним станом речей, ставлення до подій і інших індивідів та групам, від яких істотно залежить мотивація суспільної поведінки [Рукавишников, 1992: с. 18]. Виходячи з того, що соціальна напруженість відображається у свідомості індивідів, особливу увагу приділяли індивідуальному рівню дослідження, спробам підійти до аналізу соціальної напруженості, виходячи з того, як саме вона фіксується у стійких і динамічних негативних емоціях, почуттях, відчуттях та уявленнях. [Муханова, 2008: с. 273].

В українській соціології сформувалося дві традиції концептуалізації феномену соціальної напруженості. Одна традиція полягає у зверненні уваги на зміст та детермінанти соціальної напруженості. З таких позицій виходили й українські соціологи, які на початку 1990-х почали розглядати соціально-психологічні наслідки трансформацій. В. Небоженко вважає, що соціальні напруженості є нормальним станом і необхідною умовою життя трансформованого суспільства, і розглядає «перманентну й універсальну соціальну напруженість як головну характеристику трансформованого українського суспільства. Відтак соціальна напруженість як неминучий результат взаємодії між суб'єктами соціальної дії (інституціями, регіонами, групами та особистостями) вже не розглядається тільки як якість відхилення від "норми", що його треба якнайшвидше усунути» [Небоженко, 1994: с. 12]. У вітчизняному довіднику «Соціологія: короткий енциклопедичний словник» соціальну напруженість визначено як «стан, який виникає в суспільстві внаслідок дії дестабілізуючих факторів і виявляється у зростанні негативних соціальних настроїв та деструктивної поведінки, що таїть у собі небезпеку соціального "вибуху", руйнування певних структур чи всього суспільства» [Дмитрук, 1998: с. 345]. Водночас чинники та механізм формування соціальної напруженості описують у вимірі об'єктивних та суб'єктивних суперечностей, розглядаючи соціальну напруженість як багаторівневе явище, яке формується, з одного боку, в результаті

зіставлення суб'єктивних очікувань людей з об'єктивними параметрами дійсності, а з іншого – в результаті об'єктивних суперечностей в економічній, політичній правовій та інших сферах життєдіяльності індивідів [Дмитрук, 1998: с. 346]. На соціальній взаємодії робив акцент Є. Суїменко, розглядаючи соціальну напруженість як стан міжгрупових та міжособистісних відносин, що набувають характер односторонньої або взаємної політичної, правової, фінансово-економічної, організаційної чи силової протидії. Підставою соціальної напруженості є зіткнення економічних інтересів [Суїменко, 1999: с. 89]. О. Чернявська запропонувала власну інтерпретацію поняття соціальної напруженості, під якою розуміє особливий стан соціальної системи (групи, спільноти, суспільства), що перебуває в процесі соціальних змін. Цей стан є наслідком виникнення і розвитку соціальних суперечностей та стійкого почуття соціальної незадоволеності, що відбиваються на стані суспільної свідомості та поведінці соціальних суб'єктів [Чернявська, 2001]. О. Бабак дає визначення соціальної напруженості «як характеристики соціального клімату суспільства, що є передумовою виникнення та фоном протікання соціальних конфліктів і передбачає усвідомлення або передчуття соціальними суб'єктами несумісності чи суперечності інтересів, потреб чи цінностей одне одного» [Бабак, 2002: с. 4]. На думку М. Слюсаревського, соціальна напруженість подібно до психологічної напруженості «є реакцією суспільства (спільноти, групи) на умови життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб'єктів, а то й самому їхньому існуванню або під цим кутом зору сприймаються. Відтак у найзагальнішому вигляді соціальну напруженість правомірно визначати як психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи» [Слюсаревський, 2002: с. 12–13]. Іншими словами, ця традиція загострювала увагу до стану незадоволеності, який виникав внаслідок суперечностей у перебігу соціальної взаємодії соціальних суб'єктів.

У цій традиції виконано низку досліджень соціальної напруженості стосовно різних соціальних груп у різних соціальних контекстах. Зокрема І. Бекешкіна і В. Перебенесюк ще на початку 1990-х аналізували конфліктний потенціал молоді як найбільш активної соціальної групи, та з'ясували основні сфери майбутнього розгортання конфліктів [Перебенесюк, Бекешкіна, 1994]. М. Міщенко показав, як політичні події впливають на емоційне самопочуття громадян, як змінюється рівень емоційної поляризації в українському суспільстві в ситуації представленості в суспільстві прихильників різних ідео-

логічних концепцій, що зумовлює ймовірність виникнення емоційної поляризації суспільства, а також, як це пов'язане з протестним потенціалом [Мищенко, 2010].

Інша традиція виходить із соціологічної школи Н. Паніної, представники якої відомі методичними напрацюваннями вимірювання соціальної напруженості. Так, Е. Ключенко визначає соціальну напруженість в умовах суспільства, що трансформується, як дестабілізаційний потенціал установок населення на соціальний протест [Ключенко, 1998: с. 2]. У цьому ключі Н. Паніна розробила методику вимірювання рівня соціальної напруженості в українському суспільстві, основним показником якої є «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ІДПП). Підставою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок щодо різних форм соціального протесту з огляду на міру їхньої дестабілізаційності. У підсумку експертні оцінки ступенів загрози певних акцій протесту для соціального порядку і стабільності, визначені за 11-бальною шкалою, ранжували перелік акцій соціального протесту за мірою дестабілізаційності [Головаха, Панина, 1999].

Разом з тим, О. Владико вважає, що рівень соціальної напруженості в суспільстві можна вимірювати за такими показниками: найзагальніші протестні настрої (загальна готовність до протесту), конкретні протестні настрої (готовність підтримати певні акції протесту), готовність взяти особисту участь у масових виступах та оцінка ймовірності їх виникнення [Владико, 2004]. З методологічного погляду, акцент на протестному потенціалі дав змогу емпірично підійти до феномену соціальної напруженості. Адже саме зв'язок з протестним потенціалом робить стан незадоволеності соціальним явищем, відокремлює його від суто внутрішніх станів незадоволеності, які часто не пов'язані із соціальною взаємодією.

Пошуки в цьому напрямі активно тривають. Нещодавно побачила світ монографія Є. Сірого і М. Нахабич, в якій здійснено спробу комплексного розроблення концептуальної моделі соціальної напруженості та системи відповідних пізнавально-вимірювальних засобів для побудови методики регіонального моніторингу соціальної напруженості на засадах методології мультирівневого аналізу [Сірий, Нахабич, 2018].

Водночас численні емпіричні розвідки залишаються розрізненими і не дають можливості створити цілісне уявлення про соціальний феномен напруженості, доки не здійснено чітку концептуалізацію його як характерного стану кризового суспільств.

1.3. Інтегративна концепція соціальної напруженості

1.3.1. Парадигмальні витоки

Починати обговорення актуальності теми з апеляції до праць, що констатують кризовість, нестабільність, непередбачуваність сучасного світу, стало поширеним і вже доволі банальним прийомом. Але в цьому є певна інтрига. Десять-п'ятнадцять років тому в таких твердженнях і цитуваннях соціологів-класиків цього підходу (таких, як З. Бауман, У. Бех, П. Штомпка, Ф. Фукуяма, І. Валерстайн, Е. Гіденс, Н. Луман, Е. Тофлер та ін.) була певна несподіваність і новизна, це виглядало викликом на тлі тих латентних очікувань світової стабілізації, інтеграції, єдності, що ґрунтувалися на ідеях глобалізації, мультикультуралізму, універсалізації цінностей тощо. В те, що кризовість і нестабільність є тимчасовими й усе швидко поверне на довгоочікувану світову рівновагу, вірили навіть ті, хто багато писав про кризу. Тему сталого розвитку обговорювали широко і впевнено. Здавалося – треба лише звернути на це увагу, усвідомити, докласти трохи зусиль, і все нормалізується.

Але зараз ситуація змінилася, і суть її можна висловити парадоксальним чином – стабільними стали саме нестабільність і криза, причому ця криза постійно поглиблюється і збільшується в ареалах охоплення.

Нещодавно з'явилася масштабна ювілейна доповідь членів Римського клубу (50 років діяльності, 1968–2018) під назвою «Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet» [Weizsaecker, Wijkman, 2018]. Оскільки з перекладом тут треба бути дуже обережними, то наводимо оригінал. Але суть цієї ґрунтовної, багатопланової, системної та міждисциплінарної аналітики світової ситуації, викладеної авторами на більше як двох сотнях сторінок, коротко звучить так: спостерігаються усі ознаки глибокої й небезпечної світової кризи, яка заторкнула всі сфери людського життя – політики (зокрема, демократичних принципів), економіки (зокрема, основ капіталізму), культури, що можна деталізувати як кризу моралі, цінностей, гуманізму, освітньої системи, що слугувала людству з часів Просвітництва [Матвейчев, 2018]. І часу в людства, щоб дати цьому раду, є не так багато.

По суті, всі зазначені у доповіді складові світової кризи є кризами соціальними в широкому розумінні цього слова, оскільки лише

в проєкції на людське життя, стосунки, поведінку вони набувають ознак загрози існуванню людства, що наголошують автори доповіді. Всі ключові слова – «політика», «мораль», «культура», «демократія», «капіталізм», «освіта», «наука» – виглядають суто словами, допоки ми не перекладемо їх мовою конкретних людських дій. З цієї причини зазначену світову кризу можна трактувати як кризу людських взаємодій, і в цьому сенсі вона є витокom багатьох «гарячих» проблем для соціологічних досліджень.

Але питання – де саме в широкому і різноманітному полі соціологічних проблем ця тема має актуалізуватися найбільше?

Як відомо, 50-річна діяльність Римського клубу від самого початку ґрунтувалася на тому уявленні, що світ є єдиною системою, і саме на цьому рівні члени цієї організації пропонували шукати механізми успішного здійснення проєкту глобалізації та способи розв'язання проблем, що виникають на цьому шляху.

Звісно, роботу Римського клубу відрізняє принципова міждисциплінарність, та якщо все ж таки залишатися на умовно дисциплінарному соціологічному полі, то в багатьох висновках та констатаціях цієї інституції можна побачити заклик для соціологів не відмовлятися від макросоціологічних поглядів на соціальну реальність на користь мікродосліджень, які є зараз чи не головним соціологічним трендом.

Мікродослідження привабливі і «теплі», вони стосується людини, повсякдення, конкретики реальних практик, свідомості, окремих і таких привабливих кейсів повсякденності. Макросистемні погляди більш абстрактні та сухі, їх важко зробити наочними, привабливими для читача, важко популяризувати, важко переводити у швидкий емпіричний результат. Але чи дають чисто мікрорівневі дослідження достатній матеріал не лише для опису, а й для пояснення соціальної кризи, пошуку її витоків і шляхів розв'язання, певних прогнозів? Судячи з того, що всі дослідження окремих кейсів так і не виходять за рамки саме цих кейсів, важко сподіватися, що таким чином можна вивчати масштабні кризові явища. Але, з іншого боку, той рівень, де діють реальні соціальні актори, не можна в жодному разі вивести за рамки дослідницької уваги.

Логічно припустити, що компромісний шлях – це шлях пошуку синтетичних інтегративних соціологічних моделей, де системному та повсякденному приділяли б належну увагу. Але за наявності достатньої кількості спроб побудови таких моделей (Дж. Александер,

М. Арчер, П. Бурдье, Р. Будон, Е. Гіденс, Н. Еліас, Дж. Коулмен, Н. Луман, Дж. Ритцер, П. Сорокін, Е. Сікурел, Ю. Габермас, П. Штомпка та ін.), як зазначає Дж. Ритцер [Ritzer, 1990], усі вони зрештою мають тяжіння до одного з полюсів – мікро- чи макрорівня. Рано чи пізно в цих моделях починає домінувати нотка мікро- або макродетермінізму, і залежить це від того, звідки «родом» сам автор тієї чи іншої теорії. Можливо, саме з цієї причини цікавість до такого роду пошуків у соціології останнім часом почала згасати. Але, схоже, чергова актуалізація теми кризи на всіх рівнях соціального життя надасть нового поштовху пошукам інтегративних концептів.

Важко заперечувати, що там, де виникає тема соціальної кризи та нестабільності, звернення до концепту соціально напруженості є логічним. Особливою актуальності тема соціально напруженості набуває тоді, коли ми намагаємося додати їй інструментального відтінку, розглянути в контексті управління кризою, пов'язавши його із завданням пошуку важелів для менеджменту соціально напруженості.

Якого вигляду набуває соціальна напруженість (СН) на мікро- та макрорівні соціальної реальності? Де знаходяться важелі впливу на кризові процеси? Коли ними можна управляти, а коли вони стають некерованими? Ці питання виглядають тут найбільш актуальними.

Незважаючи на досить велику кількість розвідок з теми СН та тривалу історію їхньої присутності в соціологічному дискурсивному та дослідницькому просторі, є одна річ, яку відзначають майже всі дослідники, що звертаються до цієї теми – спостерігається певна концептуальна розмитість, що не дає змоги навіть рельєфно типологізувати наявні концептуалізації й дати чітке визначення СН. Попри те повної відмови від поняття СН не сталося. Останнє вказує на те, що, напевне, існує та царина в семантичному полі СН, яка заважає звести її розуміння суто до конфлікту, аномії, боротьби тощо.

Коротко можна констатувати, невизначеність, пов'язана з темою СН, виливається у:

- розмитість або уникання більш-менш чіткого визначення того, що ми маємо розуміти під соціальною напруженістю;
- наявність цілої низки ряду понять-супутників, часто ототожнюваних із поняттям СН, що позбавляючи його самостійності (наприклад таких, як конфлікт, протест, боротьба, спротив, аномія, стрес і т. ін.). Хоча практика постійного повернення до поняття СН вказує на інтуїтивне розуміння існування такого його смислового навантаження, що не зводиться до змісту інших понять, які, натомість, є окремими випадками СН.

– невизначеність із розумінням того, як пов'язані між собою прояви СН на макро-, мезо- та мікрорівні соціальної реальності та яким чином це може бути поєднано в одній концептуальній схемі;

– розмитість наявних концептуальних пропозицій СН у плані дисциплінарної належності, спроби як відокремити психологічний, соціологічний та соціально-психологічний підхід, так і зустрічні спроби їх поєднати без чіткої вказівки на те, коли ж саме кожен з них є адекватною теоретичною основою для розгляду проблеми.

На цьому тлі потреба в пошуку шляхів до певної універсалізації визначення СН виглядає цілком виправданою. До інтегрального визначення СН мають бути пред'явлені, на наш погляд, такі вимоги:

1. Воно має охоплювати все смислове поле відомих визначень СН, без заперечень усіх локальних смислів. Останні мають вписуватися в це визначення як окремі випадки, що відповідають певним, цілком окресленим конкретним умовам прояву СН. Звичне розуміння СН як конфлікту, війни, аномії, спротиву, протесту, стресу теж має знаходити тут своє, логічно обгрунтоване місце. Ба більше того – таке інтегральне визначення має виявити інші, непрявлені смисли, що ховаються за феноменом СН і раніше не потрапляли в поле зору дослідників.

2. Таке визначення має відкривати можливість для динамічної концепції СН, яка поєднувала б прояви СН: 1) на *мікрорівні* – індивід, його переживання та почуття в ситуації СН, *психологічне розуміння*, напруга як психологічний чи навіть психосоматичний стан людини; 2) на *мезорівні* – взаємодія між індивідом і іншими соціальними суб'єктами – іншими індивідами, організаціями, малими групами й навіть не-людськими об'єктами (речами), *соціально-психологічний та соціально-практичний зріз*; 3) на *макрорівні* – взаємодія між достатньо великими соціальними групами, організаціями, зв'язок із соціальним порядком та соціальними змінами як такими – власне *соціологічний зріз*.

4. Так концептуалізована СН має логічно вписуватись в інтегративну модель соціальних змін, відкриваючи можливість для розуміння витоків СН та важелів її зняття через ухвалення менеджерських рішень, виявлення місця макро- та мікродетермінізму в процесах зростання або зменшення СН.

Ми зосередимося на *трьох аспектах проблеми*:

– *пошуку тих методологічних підстав, які б давали змогу вибудувати шукану концептуалізацію СН в рамках відповідного теоретичного бачення суспільної динаміки;*

– розгорнутій пропозиції самої концептуальної схеми-моделі;
– основних контурах прагматичних менеджерських висновків, які з цієї концепції випливають.

Адекватною методологічною базою для спроб побудови універсалізованого, інтегративного визначення СН нам видається парадигма складності в поєднанні з практичною парадигмою та мережевою теорією.

Парадигму складності (complexity theory) на даний момент можна вважати одним із найперспективніших парадигмальних майданчиків для продукування нових соціологічних теоретичних концепцій. На цьому парадигмальному полі зараз концентруються всі ті методологічні напрацювання, що були одержані приблизно з середини минулого сторіччя в межах інших методологічних напрямків метаметодологічного (загальнонаукового) звучання, таких як теорія катастроф, нелінійна теорія, синергетика, теорія самоорганізації, теорія хаосу.

Представити весь комплекс методологічних пропозицій, що присутні в парадигмі складності, є досить складним завданням із причини його масштабності й, певною мірою, революційності стосовно методологічних ходів, використовуваних для вивчення простих об'єктів, з якими власне і мала справу наука до цього часу, хоча й не називаючи їх так явно. У невеликій роботі Дж. Клівленда [Cleveland, 1994] цей комплекс ідей викладено стисло і послідовно. Якщо говорити дуже коротко, то в найзагальнішому випадку під парадигмою складності (complexity theory) мають на увазі наддисциплінарну метатеоретичну установку, що пропонує особливу когнітивну рамку в дослідженні складних систем будь-якої природи, включно із соціальними. При цьому під складністю мають на увазі принципову неможливість звести розуміння функціонування таких систем до суми ефектів, що виникають в її частинах. Складність – це неадитивність, нескладеність. Ціле не є тотожним сумі його частин – стара істина, що тут знаходить методологічний інструмент для її теоретичного та емпіричного підтвердження.

Головне, для чого ця парадигма дає дієвий методологічний каркас, – це побудова синтетичних, комплексно-інтегративних концепцій, орієнтованих на системні зміни з урахуванням не лише гомеостатичних, а й кризових системних станів. Понад те – саме моделювання кризових переходів найвиразніше демонструє методологічну потугу цієї парадигми. Ця методологія та її поняттєвий апарат дають змогу поєднувати такі моменти в соціальних процесах, як систем-

ність і повсякденність, мікро- та макрорівень соціальної реальності, суб'єктивне та об'єктивне, індивідуальне та колективне, стабільне та кризове, еволюційне та революційне.

Додатковим парадигмальним підґрунтям для нас будуть парадигма практик і мережева теорія.

Наразі запитуваність парадигми практик в соціологічному методологічному арсеналі важко заперечувати, й особливого представлення вона не потребує; це ґрунтовно зроблено в роботі [Волков, Хархордин, 2008]. У цій розвідці парадигма складності поєднується з практичною теорією, поданою у працях П. Бурдьє [Бурдьє, 1998; 2001; 2005].

Мережева теорія теж лише починає проявляти свої методологічні можливості. Наприклад, Р. Гойслеїнґ вважає, що її можна розглядати як метатеоретичну платформу, що працює в різних дисциплінарних полях [Хойслеинг, 2003]. Розгорнутий огляд усіх напрацювань в цьому напрямі подано в роботі М. Ньюмена [Newman, 2003]. Ми скористаємося нею в інтерпретації Б. Латура [Латур, 2006; 2007; 2014]. Для нас тут буде важливим запропоноване ним звернення до речей (не-людей) як таких, що беруть участь у мережевих взаємодіях.

Поєднання парадигми складності з парадигмою практик і мережевою теорією в нашому випадку виглядає органічним, оскільки дає змогу пропрацювати як макрорівень соціальної реальності, так і мезо- та мікрорівневі прояви соціальної напруженості.

Таким чином, парадигмальну платформу для пошуку інтегрального визначення соціальної напруженості нами буде обрано поєднання парадигми складності (complexity theory), практичної парадигми (П. Бурдьє) та мережевої теорії (Б. Латур).

Той сукупний поняттєвий ряд, яким ми будемо надалі користуватися, матиме, відповідно, походження зі вказаних вище парадигмальних полів. Почнемо з парадигми складності. Концептуалізація в цій парадигмі *соціальної напруженості* як постійно присутньої в соціальній системі важливої характеристики може бути успішною завдяки зверненню до поняття соціальної ентропії (SE) [Бевзенко, 2017a,b]. Поняттєва тотожність (СН = *соціальна ентропія*) дає нам ряд визначень СН, які є однаковими за смислом, але трохи відмінними у формулюваннях, тим самим акцентуючи різні смислові аспекти розуміння явища СН. *Соціальна напруженість* = *соціальна ентропія* це:

- 1) міра соціального хаосу;
- 2) міра непередбачуваності поведінки соціальних суб'єктів (індивідів, груп, інституційних структур);
- 3) міра неузгодженості дій соціальних суб'єктів;
- 4) міра розірваності, нещільності соціальної тканини (мережєвих взаємодій).

Для кожного з цих варіантів смислового наповнення $SE = SN$ може бути запропоновано окрему гілку більш докладних міркувань. Так, коли ми говоримо про напруженість як міру хаосу, ми відразу виходимо на тему SN та *соціального порядку*, оскільки останній являє собою інший бік хаосу. Напруженість як міра непередбачуваності корелює з темою SN та *проектів майбутнього* – як в особистісному, так і в системному вимірі. А напруженість як міра неузгодженості окрім відсилання до тієї ж таки непередбачуваності, виводить нас на зв'язок SN із системою *соціальних очікувань*. Останні впливають на стійкість колективних соціальних форм, міцність емерджентних соціальних утворень. Але найголовніший висновок тут той, що розуміння SN як SE дає змогу поєднати всі названі варіанти бачення SN в одному концептуальному вузлі, позначивши їх як відповідні радіальні відгалуження. Але, попри те, ми повинні серед них обрати те, що найкращим чином відповідає нашому завданню – пошуку інтегративного визначення SN та його зв'язку із загальносистемною динамікою.

Виглядає так, що на нашу проблему найкращим чином працює розуміння SN як міри не щільності соціальної тканини. В ньому вже за визначенням закладено зв'язок між усіма рівнями соціальної реальності – індивід, зв'язок між індивідами, увесь соціальних простір. Все це складові соціальної тканини. Про соціальних простір в такому разі можна говорити як у глобальному, так і в локальному вимірі. При цьому динамічний аспект SN , її збільшення-зменшення теж легко концептуалізується як процес зміни щільності соціальної тканини. І питання чинників SN природно переходить у питання – що сприяє змінам такої щільності. Все перелічене – вказівка на концептуальну потенційність запропонованого визначення.

До терміна «*соціальна тканина*» свого часу звертався Г. Зимель, використовуючи його радше як метафору [Зиммель, 1996]. Значно пізніше, аргументуючи необхідність враховувати ефекти емерджентності в соціальному морфогенезі, до цього терміна зверталася М. Арчер [Арчер, 1994], але, знову ж таки, побіжно і метафорично.

З нашого погляду, наразі, коли вже є розроблені поняття *мереж, практик*, про соціальну тканину можна говорити більш конкретно.

У цьому моменті наших теоретичних міркувань в дію вступають парадигма практик та мережева теорія. Поняттєве розкриття практичної парадигми коротко і зрозуміло висловлено в самій назві відповідної праці П. Бурдьє «Структури, габітус, практик» [Бурдьє, 1998]. По суті, *структури тут* – це не формальні жорсткі конструкції, а те, що якраз і можна назвати мережевими м'якими соціальними структурованостями, які спонтанно (самоорганізаційно) виникають та існують у процесі свого повсякденного поновлення через відповідні практики. Саме в рамках цих м'яких і рухливих структурованостей формується габітуальне налаштування кожної людини на певні практики, зокрема практики мережевих взаємодій. Причому про практики взаємодій ми говоритимемо в широкому розумінні – маючи на увазі всі ті мережі, що включають як людей, так і речі, з якими люди взаємодіють. (Теоретичною підставою для таких поглядів нам слугуватиме мережева теорія Б. Латура [Латур, 2006, 2014].

Поняття габітусу є важливим для розуміння того, що ми маємо на увазі, говорячи про соціальну тканину. *Габітус* – це один з найважливіших внутрішніх інструментів нашого поведження з навколишнім світом, інкорпорованих у нашу психіку і нашу тілесність. Це наші досить стійкі налаштування на стосунки з людьми та речами, що оточують нас в повсякденні. Саме завдяки цьому налаштуванню ми щоденно і неперервно відновлюємо-підтримуємо ту частину спільної соціальної тканини, що охоплюється нашим життєвим світом, і часто це відбувається поза нашим свідомим контролем, поза рефлексійним супроводом. І саме завдяки цим непомітним зусиллям кожного утворюється те, що ми позначили як *соціальну тканину*, щільність якої ми будемо пов'язувати із соціальною напруженістю.

Таким чином, визначивши **соціальну тканину** як те, що утворюється завдяки усій *сукупність наявних у суспільстві практик мережевих взаємодій (включно з векторами люди–речі)*, ми отримуємо досить потужний за теоретичною потенційністю концепт.

Підсумовуючи цю частину, можемо сказати: поняттєво-концептуальний комплекс, запозичений з різних парадигмальних полів, що вможливує робоче *визначення СН як міри щільності соціальної тканини*, виглядає так:

Парадигма складності	Системна (соціальна) ентропія
Практична парадигма П. Бурдьє	Структури (м'які самоорганізаційні соціальні структурованості), габітус, практики
Мережева теорія Б. Латура	Практики мережевих взаємодій (люди, речі)
Формальна соціологія Г. Зимеля, Соціальний морфогенез М. Арчер	Соціальна тканина

Спираючись на базові положення парадигми складності та запропоноване розуміння СН як системної ентропії, використовуючи ті можливості, які відкриває поєднання парадигми складності (*complexity theory*) з практичною парадигмою та мережевою теорією Б. Латура (практики мережевих взаємодій) і, зрештою, доповнивши це концептом соціальної тканини, ми можемо запропонувати робоче визначення СН.

Соціальна напруженість – це міра порушення щільності соціальної тканини. Вона є динамічною змінною характеристикою стану суспільства, що дає змогу визначати якість суспільних станів через більшу чи меншу соціальну напруженість, а відтак – через різну щільність практик мережевих взаємодій, які становлять основу соціальної тканини.

1.3.2. Основна концептуальна схема-модель залежності стану суспільства від рівня соціальної напруженості

Можливості парадигми складності забезпечують побудову *моделі зв'язку станів суспільства з рівнем соціальної напруженості, яка в них спостерігається*. Виходячи з трьохфазової моделі соціальних змін [Бевзенко, 2018a,b] можна окреслити місце СН у їхньому перебігу. Рівень соціальної напруженості тут виявляється основною динамічною змінною, що відіграє вирішальну роль у зміні системного порядку [Бевзенко, 2018].

Соціальна напруженість, точніше її рівень, виявляється тим ключовим параметром, який зумовлює той чи інший стан суспільства – стійкий, відносно нестійкий та дуже нестійкий. Зміна цього параметру спричиняється до *фазових переходів від одного стану до іншого*. Важливим є те, що йдеться не про поступові лінійні зміни, а саме про фазові переходи, що притаманні складним, нелінійним процесам. Вони, як правило, спонтанні, швидкі, стрибкоподібні, з непередбачуваними наслідками. Цей момент є дуже суттєвим як для прогнозу суспільної динаміки, так і для ухвалення управлінських рішень. Що в екстраполяції на соціальні процеси означають ці стійкі, відносно нестійкі та дуже нестійкі стани? Як повинен поводитись з ними той, хто має на меті регулятивні впливи? Чи завжди ці впливи можливі?

Порушені питання стосуються насамперед макросистемного рівня, суспільства як такого і проблеми управління на цьому рівні. Проте перш ніж перейти до соціосистемного макrorівня і спробувати зрозуміти механізми змін, що там відбуваються, ми маємо подивитися на ситуацію в її мезо- та мікровимірі. Саме тут «єдність», «стабільність» та «рухливість» можна побачити й описати в соціологічних та соціально-психологічних термінах. Система понять, яку ми обрали для нашої концептуалізації, дасть нам змогу не випускати при цьому з поля зору макrorівневі події. Головним поняттям, що обслуговуватиме концептуальне бачення проявів СН на мезорівні буде поняття *практик мережесвих взаємодій* (ПМВ). У цьому разі *щільність соціальної тканини*, через яку ми визначили міру соціальної напруженості, вже прочитається як щільність, усталеність соціальних мереж, які утворюються завдяки цим практикам взаємодій.

Звернення до концепту *практик мережесвих взаємодій* виглядає методологічно виправданими і потенційним завдяки низці причин:

1) це саме той рівень соціальної реальності, який піддається емпіричному спостереженню;

2) концептуалізація *соціальної напруженості* за допомоги цього концепту дає надію на отримання справді *універсалізованого* її визначення, оскільки практики мережевих взаємодій (ПМВ) становлять основу соціальної тканини для будь-якого суспільства.

ПМВ існують всюди – незалежно від культурного, політичного, економічного й т. ін. устрою. Ба більше, саме в цих практиках все це й інтегрується. Людина стає агентом усіх соціальних структур, що утворилися в конкретному суспільстві на базі поєднання політики, культури, релігії, соціального устрою тощо. Від суспільства до суспільства, від регіону до регіону змінюється конкретний рисунок цих практик, але незмінною залишається сутність – це повторювані, повсякденні дії, завдяки яким члени суспільства безперервно підтримують цілісність суспільної тканини, суспільного порядку. І, відповідно, порушення в перебігу цих практик, поява розривів, становить підставу для розривів соціальної тканини в будь-якому суспільстві, а відтак – появи соціальної напруженості в тому розуміння, що тут запропоновано.

Сказане *стосується усіх можливих практик суспільної життєдіяльності* – практик роботи, здоров'я, культури, навчання, віросповідання, споживання, ведення господарства, пересування, обміну, відпочинку, турботи, безпеки, захисту, участі в політичному житті тощо. Усі вони реалізуються через певну систему мережевих взаємодій. Скажімо, конкретні практики здоров'я і відповідні мережеві практики взаємодій для кожного громадянина є особливими, вони задаються тими конкретними лікувальними закладами, поліклініками, конкретними лікарями в цих установах, номерами телефонів реєстрації, номерами телефонів знайомих лікарів та медичних сестричок, аптеками, машинами швидкої допомоги, сусідськими порадами, сайтами в інтернеті, сімейними звичками, знахарями, «бабками», медичними довідниками й т. ін. Все це історично складається, акумулюючи в собі історію країни проживання, сімейну та індивідуальну історію. Але звичність усталеного практичного кола притаманна усім. Тут важливо підкреслити, що про практики взаємодій ми тут говоримо включно з тим ракурсом, що пропонував Б. Латур, тобто беручи до уваги не лише взаємодії між людьми, а й ті взаємодії, де присутні люди та речі, «не-люди», як каже Б. Латур [Латур, 2006]. Тому в наведеному вище переліку з'явилися і машини, і ліки,

і будівлі поліклінік та лікарень. Все це входить у звичну картину мережевих практик.

Міра нещільності соціальної тканини може бути визначена через практики мережевих взаємодій на підставі міри їхньої рухливості, стійкості або розірваності та пошкодженості. Таким чином, на *мезорівні соціальної* реальності соціальна напруженість виглядає як поява розривів у практиках мережевих взаємодій, що виникають у різних соціальних полях. Руйнування звичного, усталеного в цих практичних малюнках призводить до *зменшення щільності соціальної тканини*.

За стану *високої стабільності* та рівноваги мережі взаємодій, що утворюються завдяки відповідним практикам, є стійкими й одноманітними. Їхня варіативність є низькою, збоїв, розривів в усталених практиках майже не спостерігається. В наведеному вище прикладі практик здоров'я це означає – аптеки, лікарі, варіанти дій у схожих ситуаціях є подібними та одноманітними. І така ситуація спостерігається майже в усіх соціальних полях. Розриви в цих усталеностях є поодинокими та не впливають суттєво на загальний системний порядок. Саме так на рівні мережевих практик виглядає висока щільність соціальної тканини.

Для стану *помірної нестабільності* характерна конструктивна напруженість, яка відкриває можливості для еволюційного поступу суспільства. На рівні практик взаємодій це виглядає як значно більша рухливість та варіативність. У тому самому випадку практик здоров'я це означає наявність кількох варіантів дій у таких ситуаціях, кількох лікарів, кількох аптек тощо. Це створює певну суб'єктивну напругу, що завжди є в ситуації невизначеності, але й дає певний запас міцності у питанні забезпечення відповідних потреб. Порушеність одних мереж компенсується наявністю додаткового варіанта. Хоча, звичайно, кожен з цих варіантів не буде настільки надійним і пропрацьованим, як це було за попереднього стану. Проте хоча кожен з варіантів має меншу надійність, він є достатнім для задоволення відповідних потреб.

Критичний стан характеризує таку нещільність соціальної тканини, коли вона перебуває на межі розриву на окремі «клапти». В термінах теорії складності це позначається як точка біфуркації – високої соціальної нерівноваги, що потенційна вибухом і непередбачуваністю подальшого перебігу подій. Ідеться про критичні порушення в практиці мережевих взаємодій. Звичні ланцюжки зв'язків, яких може бути декілька, не спрацьовують належним чином і не

приводять до очікуваного результату. На прикладі практик здоров'я це означає – не спрацьовує нормально жоден з колись ефективних варіантів розв'язання проблем зі здоров'ям – аптека не працює або там немає ліків, лікарі не працюють, або працюють на інших засадах і т. ін. Порушена таким чином соціальна тканина вже не піддається регенерації. Звичний життєвий світ зруйновано, причому для багатьох членів соціуму.

Так динаміка СН виглядає на мезорівні. Але на цьому рівні ще не видно, як так визначена СН переростає в соціальну поведінку і, можливо, у соціальні вибухи та протести. Натягнутий нерв напруги, який спричинює відповідні поведінкові прояви, формується на мікрорівні соціальної реальності.

У яких поняттях можна описати розриви соціальної тканини та порушення ПМВ, перемістивши фокус уваги на рівень індивіда і його реакції на зазначені соціальні явища?

Цікаву річ стосовно проблемності визначення СН в цьому зв'язку помітив Дені Буже (Denis Bouget), який вказує на важливий у методологічному плані парадокс – цілковиту визначеність поняття напруженості в інших дисциплінах, де воно є чітко окресленим й добре вимірюванім. Це стосується фізики, механіки, біології. В кожному разі напруженість включає уявлення про силу та рух. І чинником цього руху є *різниця між кількома елементами або ситуаціями* – від мікро- до макрорівня. В соціологічній площині, на думку автора, це може бути потрактоване як відстань між двома соціальними об'єктами – індивідами та групами з усіма соціально вагомими характеристиками, що їм притаманні. Причому, що важливо, ця відстань вимірюється не стільки об'єктивними показниками, скільки суб'єктивними оцінками цих показників. Іntenція до подолання цієї відстані і становить суть тієї сили й потенції руху, що міститься в понятті напруженості [Bouget, 2008: p. 7].

Про яку відстань та між чим і чим ми тут маємо говорити в рамках нашої концепції? Йдеться про відстань між тими двома суб'єктивно важливими соціальними ситуаціями, в яких перебуває конкретний індивід. На мезорівні це були ситуації до утворення розривів у практиках мережевих взаємодій і після утворення. Суть ситуації можна описувати в термінах потреб, але в цьому разі ми дещо ускладнимо цей підхід. Усі потреби для кожного окремого індивіда конкретизовані тією хмаринкою практик мережевих зв'язків, через які вони задовольняються. Для розуміння механізму появи СН не можна розглядати потреби окремо від цього практичного комплексу. В термі-

нах відстані між двома ситуаціями ми маємо говорити про відстань між тією ситуацією, що була умовно «вчора», і тією, що виникла «сьогодні». Вчорашня була звичною, це були саме рутинизовані практики, що не потребували значного часу та енергії на щоденне налаштування. Сьогоднішня – це порушення звичного, обірвані нитки зв'язків і практик. Нерв напруги виникає саме тут і *СН на мікрорівні* – це індивідуальна сила та інтенція, що спрямована на ліквідацію цих розривів не лише у площині власне потреб, а й у площині звичних практик їх задоволення.

Але тут є важливий момент, який обов'язково варто зазначити. При переході від мезорівня СН до мікрорівня ми, по суті, переходимо від *об'єктивної картини ситуації*, тих об'єктивних розривів у ПМВ, що утворилися, до її *суб'єктивного сприйняття*.

Таким чином, до визначення СН на макрорівні (як міри нещільності соціальної тканини) на мезорівні (СН як міри порушеності ПМВ) додається ще одна суттєва складова, що виникає на *мікрорівні* соціальної реальності – суб'єктивне позначення ситуації розривів і відповідна інтенція до її ліквідації. Де ж саме вже в індивідуальному просторі відбуваються зміни, що відповідають розривам ПМВ на мезорівні?

У такому разі у фокусі уваги має постати *поняття габітусу*, який є передумовою та продуцентом усіх звичних практик, зокрема і практик мережових взаємодій. Розірваність практик, їхня раптова неефективність, криза повсякденності проектується на цей габітуальний комплекс і, своєю чергою, виявляє вже його неефективність. Тут недостатнього говорити про кризу свідомості у вузькому сенсі (як кризу усвідомленості), а треба говорити радше про *габітуальну кризу* як кризу дієздатності всього психосоматичного комплексу, що раніше забезпечував певний сектор життєдіяльності людини, породжував певний стиль життя [Бевзенко, 2008].

Тут може постати питання – а чи не варто використовувати в цьому разі поняття *стресу*, що його обирають деякі автори для визначення соціально-психологічної аспекти соціальної напруженості [De la Sablonnière, 2017]. Якщо б ми зводили прояви СН на мікрорівні лише до психологічних станів то, напевне, поняття стресу тут було б найбільш адекватним. Але ми пішли шляхом того поняттєвого ланцюжка, що йде від ототожнень СН = соціальна тканина = ПМВ. І тоді для розгляду СН на мікрорівні нам логічно обирати саме поняття *габітусу*, що безпосередньо пов'язане з поняттям практик.

Крім усього іншого, поняття *габітуальної кризи* виглядає більш загальним щодо поняття стресу, оскільки є вписаним у загальну габітуальну динаміку і стосується всього психосоматичного комплексу людини. Індивідуальний габітус – це конденсована індивідуальна історія людини, біографія якої йшла через певні соціальні та культурні простори. Це єдність системного та індивідуального, що дуже показово виявляється у стилях життя, які можна розглядати як зовнішній прояв індивідуальної габітуальної конфігурації [Бурдьє, 2005].

Детально габітус можна розписати через такі складові:

– психосоматичні *переживання* ситуації, глибинна недиференційована і, при цьому, концентрована проєкція ситуації на людську психосоматику;

– палітра *емоцій та почуттів*, що відповідають ситуації;

– *когнітивна модель ситуації*, частина габітусу, що присутня у свідомості людини;

– *психосоматичні інтенція до дій*, складова габітусу, що відповідає за його динаміку і безпосередньо пов'язана з поведінкою і практиками.

Рівень переживань тут є найбільш глибинним, первинним, ще не диференційованим у почуття та емоції, які можна позначити словами. Але, що тут важливо, поява певних переживань – це вже буде перший рівень соціально забарвленої суб'єктивної реакції на ситуацію, яка об'єктивно існує і породжує габітуальну кризу. І саме з цього рівня і можна вести відлік появи СН та індивідуального руху до її ліквідації. З цього рівня, а не рівня свідомої фіксації ситуації, треба починати розгляд мікрорівня соціальної напруженості, якщо ми хочемо зафіксувати її у власне початковому етапі. Це особливо важливо в разі, якщо ці знання будуть використовуватися для менеджменту соціальної напруженості.

Виходячи з визначення СН на макрорівні як міри розривів у соціальній тканині, ми можемо сказати – на площину переживань окремого члена суспільства це проєктується у вигляді *переживання розірваності своїх зв'язків із соціальним цілим*, своєї виключеності з певного спектра суспільних відносин, часткової або і повної маргіналізації.

Таким чином, маємо ще раз наголосити – визначення СН як результату депривації тих чи інших потреб є недостатнім. Просто психологічне переживання незадоволеності якоїсь потреби треба відрізняти від переживання розриву з тим сегментом соціуму, який сприяв задоволенню цих потреб. Скажімо, потребу в їжі можна задоволь-

нити і зменшивши споживання, спростивши свої запити, купуючи продукти на умовах акцій та розпродажів, зрештою – багато чого люди викидають, і ми бачимо, як жебраки там шукають їжу і знаходять. Але тут важливим є те, що всі життєві потреби задовольняють опосередковано через ті чи інші практики взаємодій і стилі життя. А ці практики визначають те місце в суспільстві, яке людина посідає, її статус, ту вузлову точку в певному місці соціальної тканини, де вона знаходиться.

СН на рівні глибинних переживань – це недиференційована перша відповідь мікропростору на відповідні макро- і мезоподії. Далі це глибинне переживання людиною розриву соціальної тканини навкруги себе, своєї соціальної виключності – часткової, значної або цілковитої – піднімається щаблями психологічних станів і перетворюється на емоції. І тут логічно вирізнити *дві палітри відповідних емоційних станів*. *Перша палітра* – ті почуття та емоції, що відповідають цьому відчуттю розриву – *роздратування, злість, страх, відчай, обурення, недовіра, безнадійність, беззахисність, відчуття непотрібності, фрустрація, стрес*. Цей ряд можна, звичайно, продовжувати усіма відтінками почуттів, що відповідають недиференційованому переживанню перебування у місці соціального розриву. Це й буде головною точкою концентрації енергії СН, емоційної фіксації тієї відстані між двома соціальними ситуаціями, які і генерують напругу.

Інша палітра емоцій вказує на вектор руху до виправлення ситуації. Людина діє в тому напрямку, де до неї повернеться *надія, спокій, впевненість, відчуття захищеності, запитуваності, довіра, відчуття вписаності в соціальне оточення чи в суспільство як таке*. І знову-таки, цю палітру можна розширити. Головне в ній – емоційне позначення напряму руху, інтенції до пошуку такого стану, де нові практики дадуть нове відчуття міцності мережевих взаємодій.

Сказане про емоційну складову габітусу значною мірою є дотичним до тих досліджень, що ведуться в напрямку *соціології емоцій*, впливу емоційних станів на протестну активність, зокрема в нашій вітчизняній соціології [Злобіна, 2016; 2017b; Резнік, 2018]. Стосовно цих розробок наведені вище міркування виглядають досить схематичними й мають лише ту перевагу, що є спробою вписати все в загальну модель, яка не вириває мікрорівень з інтегральної концепції соціальної напруженості. Емоційна складова в цьому разі виявляється найбільш увиразненим аспектом мікрорівневого прояву СН.

Когнітивна модель ситуації – це частина габітуальної налаштованості на практики, що присутня у свідомості людини. Ідеться саме про ту частину визначення людиною ситуації, що є усвідомленою і може бути вербалізованою. Питанням є статус цієї частини знання (в широкому сенсі) про ситуацію в процесі формування поведінкових актів, особливо в ситуації габітуальної кризи, яку ми розглядаємо. Якби ми стояли на позиціях теорії раціонального вибору, то з безумовністю саме цій усвідомленій складовій мали б надавати переважного значення. У багатьох дослідженнях останніх років минулого сторіччя саме так і відбувалося, бо теорія раціонального вибору тоді зайняла чи не найперше місце серед теорій, що намагалися пояснити соціальну поведінку. Людина соціологічна стала переважно людиною економічною. Як пише В. Култигін, цією теорією було порушено той «консенсус, що існував серед таких теоретиків, як Т. Парсонс, Р. Дарендорф, Г. Гарфінкель, П. Бурдьє, Е. Гіденс, щодо неможливості звести соціальне життя до економічної логіки [Култыгин, 2004: с. 27].

Наш теоретико-методологічний вибір належить радше до площини зазначеного консенсусу. Раціональна складова у продукуванні габітусом наших практик видається не надто значною вже за самим визначенням дорефлексійності практичних дій. Особливо це стосується ситуації габітуальної кризи, про яку ми переважно й говоримо. А втім, вказати на наявність такого регулятивного компоненту в процесі формування наших практичних дій було необхідно. У тих окремих випадках, коли людина здатна до глибокої рефлексії щодо своїх переживань, думок та емоцій, ця складова є дієвою і важливою. Але здатність до такої рефлексії не є статистично вагомою для нашого культурного ареалу, а особливо це стосується кризових ситуацій, коли часові ресурси для таких рефлексійних дій є обмеженими.

Побічним підтвердженням правильності такого висновку є та неефективність прогнозів протестних дій, що ґрунтується на припущенні раціональності й усвідомленості вибору. Люди в процесі соціологічних опитувань висловлюють готовність протестувати, але потім не дотримуються цієї готовності. І навпаки – відмовляються від протестів на словах, а потім раптом масово виходять на майдани.

Говорячи про переживання, емоції, почуття, когнітивну модель ситуації ми таким чином прописуємо ту проєкцію ситуації на суб'єктивний простір, що матиме переважне значення при формуванні відповідної поведінки. І енергія дії буде рухатися саме за цим ланцю-

жком – переживання, емоції, когнітивні модель ситуації, імпульс до дії, поведінка

Інтенції до дії будуть тісно пов'язаними з тим, що саме переживають і емоційно позначають як причину появи розривів у практиках взаємодій. Тобто питання «де причина?» посідає важливе місце в суб'єктивній моделі ситуації й рішучим чином впливає на імпульс до дії. Таких причин може бути багато, не всі вони мають соціальних характер чи стосуються того чи того соціуму. Це можуть бути природа, бог, інші соціуми, ще якісь сили. Напруга на рівні переживань та емоцій може виникати за всіма цими векторами (образна на бога, лють щодо умовного ворога тощо), але в соціальну напруженість певного суспільства ці переживання перетворюються тоді, коли причини і можливості регулювання ситуації будуть асоціюватися із соціальними суб'єктами, що належать саме до цього суспільства. Ці суб'єкти можуть бути різного масштабу – від родичів, сусідів, окремих соціальних груп до влади різного рівня. І це визначатиме интенції до відповідних поведінкових рухів.

Суттєво важливо, що часто напрям поведінкових поштовхів у ситуації габітуальної кризи задає не стільки бажання відновити колишні практики, скільки бажання повернути собі стан емоційної рівноваги, за яким – стан габітуальної рівноваги. Шляхи до цього можуть бути різними, але всі вони – радше *комбінація двох відомих полярних варіантів дій*.

Перший і найбільш поширений – це *адаптація до ситуації*, вихід з габітуальної кризи через формування нових габітуальних налаштувань вже на нові практики взаємодій. Це найбільш «тихий» спосіб виходу зі стану соціальної напруженості, коли розриви соціальної тканини полагоджуються, так би мовити, еволюційним шляхом, поступовим «загоєнням» і без особливих соціальних потрясінь.

Але тут важливим є той *адаптивний ресурс*, що його має людина. (Якщо коротко, йдеться про ресурсний комплекс, що включає час, гроші, здоров'я, компетенції, соціальні контакти та багато іншого.) Цих ресурсів у людини може вистачити на ліквідацію лише невеликих розривів в окремому секторі соціальних практик – локальних габітуальних розривів. У разі, якщо розриви заподіяно по широкому полю практик життєдіяльності, ресурсів для адаптації у переважній більшості людей може виявитися недостатньо, тож адаптивні механізми вже не спрацюють.

Інший шлях повернути собі габітуальну рівновагу в рамках те-
заурусу парадигми складності ми маємо назвати *біфуркаційним*.

Можливо, більш звичним, хоча і не зовсім синонімічним, тут буде позначення його як *кризового*, але смислові навантаження у випадку використання поняття біфуркації є більш насиченими і рельєфними. (Вони підкреслюють варіативність, непередбачуваність, необоротність поведінкових виборів, важливість випадкових впливів.) Цей стан виникає тоді, коли розривів виявляється дуже багато, вони стосуються значної кількості порушених життєвих практик, а названих вище ресурсів для адаптації виявляється замало. В цьому разі інтенція до нової внутрішньої рівноваги, до відчуття повернення вписаності в соціальне оточення спрямовує до радикальної зміни самих мереж соціальних взаємодій.

Для *біфуркаційних* (кризових) *шляхів виходу з габітуальної* кризи характерним є той момент, що у процесі поведінкових рухів до її зняття людина може переміститися зовсім в інший сектор соціального простору. Тут важливо – рухатися в напрямі тієї палітри емоцій, що регулює пошук шляхів виходу із ситуації СН. І тут, найімовірніше, вже не відновляться ті розірвані практики, що спричинили внутрішню напругу і послуговували поштовхом до руху на її подолання. І мережі, і практичний рисунок у цьому випадку зазнають суттєвих змін.

Подивімося, як ситуація на мікрорівні виглядає в кожному із зазначених трьох станів суспільства.

Для стану *соціальної стабільності* характерна стабільність як габітусу, так і відповідних практик. У *стані конструктивно-адаптивної нестабільності*, габітуальні налаштування на ПМВ у переважній більшості членів соціуму є гнучкими й варіативними. В цьому – ризик, але й адаптивний потенціал. Порушення, розриви в одних ланцюжках практик викликають габітуальну напругу, але вона долається за рахунок інших ланцюжків. Для стану *деструктивної нестабільності* є характерним збільшення випадків габітуальної кризи до критичного соціального рівня, кількість тих, хто перебуває у стані соціального стресу та фрустрації є критично високою.

Наприкінці розгляду проявів СН на мікрорівні треба сказати кілька слів про ситуацію, коли нібито ті самі зменшення щільності соціальної тканини набувають на емоційному рівні відтінку зовсім не *напруги*, а навпаки – *свободи*. Це якраз той момент, коли ми можемо побачимо приховані семантичні змісти, які є в одному й тому самому явищі зменшення щільності соціальної тканини. Момент семантичного переходу від «свободи» до «соціальної напруги» тут є досить розмитим, але інтегральне визначення СН дає змогу його побачити.

Ідеться про ті випадки, коли дуже щільні «коридори» звичних ПМВ в тому чи іншому сегменті соціального життя людей раптом набувають певної варіативності. Це можуть бути випадки послаблення тоталітарного чи авторитарного режиму, перехід від традиційних суспільних відносин до модерних й т. ін. В цьому разі щільність соціальної тканини дійсно зменшується, але для більшості людей це виглядає як бажане збільшення свободи вибору у здійсненні тих чи інших життєвих практик. Як приклад – в момент розпаду Радянського Союзу було збільшено варіативність практик здоров'я завдяки дозволу обирати лікарів за деякими спеціальностями, легалізації практик народних цілителів тощо. Так само і практики освіти стали більш варіативними завдяки праву обирати для дитини школу самостійно, а не лише за пропискою. Це зменшувало щільність соціальної тканини, але давало відчуття свободи.

Таким чином, свобода – *це те поняття, яке ми можемо додати до переліку понять-супутників до поняття соціальної напруженості.*

1.3.3. Від стану напруги до колективних дій

У які колективні форми соціальної поведінки перетікає згадана у попередньому підрозділі мікрорівнева готовність до руху в напрямі відновлення своєї вписаності в соціальну тканину? Чи завжди це є саме колективні форми? І чому в одних випадках люди терплять і мовчать, а в інших починаються протести та революції?

У суб'єктивній перспективі важливим є питання – чому люди обирають різні варіанти реагування на габітуальну кризу і ту напругу в їхньому суб'єктивному просторі, що є мікрорівневим проявом СН?

Треба відразу обумовити певне спрощення ситуації в цих теоретичних побудовах. Не заперечуючи, що суто психологічні особливості людини в кожному окремому випадку, безумовно, мають вплив (через темперамент, тип психіки – інтроверсію, екстраверсію тощо), наразі ми їх винесемо за дужки й будемо цікавитися тим впливом, що його справляє на людину макросоціальна ситуація, відповідний суспільний стан, що є спільним і дуже вагомим чинником для більшості членів того чи іншого соціуму. На нашу думку, на реакцію конкретної людини справляє вплив не лише її власний стан (мікрорівень), а й те, скільки ще людей навкруги опинилися в таких точках розриву і мають подібний стан.

Стабільне суспільство не має масових розривів практик взаємодії, а отже, і не спостерігається масового поширення індивідуальних станів габітуальної кризи. Тут невелике відхилення від правил в повсякденних практиках треба трактувати радше як рівень свободи, що існує в суспільстві. Іншими словами, відхилення від непорушної щільності соціальних мережевих стосунків означає, що вони мають певний люфт – можна мати звичний магазин для закупівлі продуктів, але при цьому є й варіанти порушення цієї звички, й закупівля припустима і можлива в іншому магазині. Можна лікуватися лише у цього лікаря, а може існувати й вибір. Можна водити дитину лише в цю школу або в цей садочок, а можуть бути й інші варіанти. Це мінімально необхідна свобода і поведінковий люфт, який допомагає суспільству адаптуватися до можливих коливань зовнішніх умов.

Проте окрема людина може опинитися в центрі суттєвих розривів, раптового порушення кількох життєво важливих практик і відповідних мережевих взаємодій. Тут вже нещільність соціальної тканини відчувається персонально не як свобода, а як габітуальна криза, фрустрація. Малоімовірно, що поблизу виявляться інші люди

з подібними проблемами і що їх буде багато. Найімовірніший шлях виходу з кризи – біографічний. Шукати, як знову потрапити в емоційну зону спокою та впевненості, людина має сама. В найкращому разі – в колі дуже невеликої кількості тих, хто має такі самі проблеми, якщо вона їх знайде. Жодних системних потрясінь і зрушень тут бути не може. До списку варіантів біографічного розв'язання проблеми належать і такі варіанти, як вихід із системи шляхом міграції, чи навіть такий радикальний вихід, як самогубство. Класична праця Дюркгайма стосується зокрема й цього [Дюркгейм, 1994].

Слід підкреслити, що стабілізація як процес і стабільність як малорухливий стан суспільства – різні речі. Стабілізація для суспільства є бажаною в разі станів далеких від рівноваги. Але надто рівноважні та стабільні стани мають дуже обмежене коло позитивних характеристик. Конкретно йдеться про ті суспільства, де порядок є сталим і повторюваним, – традиційні, авторитарні, тоталітарні. Там важко уявити колективні протести чи інші, ніж біографічні, реакції на збільшення СН. Повсякденні практики мережових стосунків теж є повторюваними, сталими й передбачуваними, нормативний простір чітко визначеним і мало рухливим.

Відповідь на питання, що забезпечує таким суспільствам тривале існування, перебуває аж ніяк не лише в площині страху та насильства. Внутрішнім механізмом їх довготривалості є саме та передбачуваність, стабільність повсякденності, що там існує. Вона дає на суб'єктивному рівні увесь той спектр емоційних станів, який відповідає низькому рівню СН. Звичайно, йдеться про статистично вагому кількість членів суспільства, які це відчують. Радянський Союз – тут хрестоматійний приклад. Стабільність повсякденності й досі є приводом для ностальгії за тими часами для більшості з тих, хто не потрапляв тоді в ситуації габітуальної кризи.

Але є інше питання – чому рано чи пізно ці суспільства руйнуються? Де ризик, і чому цей рівень СН є мінімально необхідним для існування?

Ризик для таких суспільств полягає у малій здатності до адаптації, низькій варіативності ПМВ, а відтак нездатності до оперативного переналаштування своїх мережових взаємодій в разі дії чинників, що їх руйнують. Ці чинники бувають попервах переважно екзогенного характеру – такі, як природні катаклізми, війна, санкції чи щось подібне. Ендогенні фактори доєднуються, якщо в системі не знаходиться чинників, які б стримували розвиток відповідного ряду емоцій -- безнадії, страху, незадоволеності й т. ін. – і при цьому

не повертали надію та впевненість. Зростання СН, викликане екзогенними факторами, призводить до швидкого порушення звичних ПМВ, ендогенні чинники сприяють утворенню відповідних емоційних станів і збільшенню СН на мікрорівні, що вже породжує відповідну поведінку з ризиком виходу на конфлікти та протести.

Для суспільства *конструктивно-адаптивної нестабільності* характерні локально-колективні форми пошуку зняття СН. Враховуючи наведене вище співставлення СН і соціальної свободи, можемо сказати, що це є оптимальний рівень свободи, коли вона ще сприймається більше як свобода і менше як СН. Тут знаходять підтвердження теорій, що наполягають на необхідності бачити не лише негатив, а й позитив у СН [Ахизер, Гольц, 1992; Ахизер, 1995].

У цьому стані поява розривів у звичних мережевих практиках і вихід на те, що ми позначили як габітуальну кризу, періодично спостерігається вже у досить великій кількості людей. Це призводить до того, що *від індивідуально-біографічних механізмів пошуку виходів вони переходять до колективних*. Сутність фазового переходу – саме в цьому. Для кожного з тих, хто опинився в точках таких розривів, у межах їх інформаційної досяжності з більшою ймовірністю будуть виявлятися ті, хто має подібні життєві проблеми. Проте випадки габітуальної кризи не набувають масового характеру, й тому масштаби *колективних дій* тут є *локальними*.

Спільні проблеми спричиняються до утворення *спільнот та локальних солідарностей*, спільне уявлення про шляхи виходу (наприклад, вимоги до влади певних рішень, утворення групи взаємної підтримки, громадські об'єднання, петиції, страйки тощо) – до поєднання зусиль у здійсненні цих актів. Засоби *інформаційної досяжності* тут є окремою важливою темою. Телефон, телеграф, а тепер інтернет не випадково називають потужним рушієм протестних подій – вони суттєво впливали і впливають на збільшення радіусу інформаційної досяжності, а відтак – на виявлення тих, з ким можна об'єднатися в пошуку шляхів зняття габітуальної напруги.

Тут активно працюють *адаптивні формати* вже не особистого, а *системного реагування* на СН. Якщо зворотний зв'язок в системі «суспільство–влада» працює нормально, то зазначені колективні дії та протести можуть приводити до коригування інституційних порядків у рамках еволюційних суспільних змін. При цьому в людей є надія, що можна не лише намагатися впоратися самотужки, «біографічним шляхом», а й поєднати свої зусилля з тими, хто має подібні проблеми.

Весь оптимізм щодо цього стану досить суттєво руйнується, якщо згадати про одну системну особливість – *фазові переходи не є простими і лінійними*. Здавалося б ми переходимо в зону конструктивно-адаптивної нестабільності. Але обидва ці слова – «конструктивна» та «нестабільність» – тут несуть важливі смислові навантаження, і, відповідно, той самий процес збільшення СН несе в собі амбівалентну перспективу. Поки це є збільшенням свободи, збільшується і потенціал прогресу та адаптивного розвитку суспільства, але подальше збільшення СН вже перетворює її зі свободи на хаос і невизначеність, коли частка конструктиву падає, а частка невизначеності збільшується.

Суспільство *деструктивної нестабільності* – це стани *революції, конфліктів, війн*. Адаптивні можливості суспільства вичерпуються разом зі сподіваннями на конструктивне рішення. Зруйнованих практик мережевих взаємодій, людей у стані габітуальної кризи теж критично багато. Є всі підстави для того, щоб протестні колективні об'єднання набували не лише локального характеру. Бунти, революції – це ті масові реакції, які ймовірні за такого рівня СН.

Первинні чинники, що призводять до масового руйнування ПМВ і критичного зростання рівня СН, можуть бути самі по собі дуже різними – від природних катастроф, цунамі чи землетрусів до війн, свавілля влади, невдалих реформ, слабкості влади й т. ін. Тут важливо, що це ті фактори, що діють одночасно на велику кількість людей і породжують ефект масової кризи повсякденності, а тим самим і габітуальної кризи у великої кількості членів суспільства.

Іноді ці чинники, на перший погляд, є цілком виправданими – наприклад, суспільні реформи. Але невдале їх проведення без урахування тих ефектів, що вони справляють на повсякденність, з позитивного явища перетворює їх на витoki небезпеки соціальної напруженості загрозливого рівня. Спільне тут для всіх названих випадків – це руйнування практик повсякденності для великої кількості людей. Причому руйнування не в одному якомусь аспекті, а за широким спектром, що й призводить до кризи адаптивності габітуальних налаштувань.

Названі макрочинники – лише перший поштовх до переходу системи у стан деструктивної нестабільності. Зростанню СН перешкоджають механізми її гасіння у вигляді засобів повернення в норму практик повсякденності чи хоча б подання надії на таке повернення, пояснення людям, коли це станеться і скільки треба потерпіти. Надія на покращання, бачення перспективи є суттєвим негентропійним чинником. Наприклад, у випадку суспільних реформ безпеку ста-

новить ситуація, коли реформ багато, вони відбуваються одночасно і не супроводжуються запобіжними заходами із відновлення зруйнованих практик взаємодій або хоча б надією на таке відновлення. Іншими словами, коли реформатори не думають про наслідки в форматі практик повсякденності, ПМВ. У таких випадках СН починає швидко наростати, ресурс довіри та сподівання, що працює на гасіння СН, вичерпується.

Таким чином, на макрорівні, ми можемо назвати низку факторів, що детермінують зростання СН до рівнів, близьких до критичних. Рівень габітуальної кризи є таким, що люди починають вбачати вихід у радикальних змінах суспільного порядку як такого. Виникають великі групи солідарності, які діють спонтанно і не обов'язково у межах закону і правил (старого порядку). Це точка вже *системної соціальної бифуркації*, для якої характерна принципова непрогнозованість майбутнього. Майбутнє стає варіативним, але критичний рівень соціальної напруженості в цьому разі відкриває лише цей шлях до її зняття.

Проте розірвані практики – лише поштовх. Реально СН починається зі спровокованого в такий спосіб відчуття розриву із суспільством, полишеності, маргіналізованості. В тому разі, якщо причина таких розривів атрибується комусь іншому – ворог, природа, бог і т. ін., протестів та революцій не відбуватиметься. Понад те, це може навіть підсилювати відчуття єдності перед руйнівними факторами і тим самим зменшувати СН.

Важливим є питання чинників СН, щодо яких можна висловити певні концептуальні положення.

З *макрорівневого* погляду чинниками зміни рівня СН (збільшення чи зменшення) є все те, що впливає на *щільність соціальної тканини*.

На *мезорівні* ми визначили порушення щільності соціальної тканини як появу розривів у практиках мережевих взаємодій, порушення їх звичності та усталеності. Це дає підстави сказати – чинниками збільшення СН на цьому рівні є *все те, що руйнує звичні практики мережевих взаємодій*, робить їх неідеальними в плані задоволення тих чи інших життєвих потреб людини. І, відповідно, зменшує СН все те, що «цементує» систему ПМВ, забезпечує їх надійність у плані знову ж таки задоволення певних потреб.

Ще раз підкреслимо, зводити питання чинників зміни СН суто до тих, що руйнують задоволення потреб, ніяк не можна. Напрругу викликає не лише момент незадоволеності потреб, а й утрачена можливість задовольняти їх звичним чином через певні мережеві взає-

модії. Останні входять до комплексу стилю життя, і певною мірою можна стверджувати – руйнація стилю життя стає основою зростання СН, а чинники, що тому сприяють, – чинниками СН.

Конкретизуючи, можна вирізнити *два типи чинників зростання СН*:

а) *екзогенні*, ті, що мають витoki поза соціальною системою, СН якої ми розглядаємо; це може бути війна, екологічна катастрофа, епідемія, кліматичні зміни, масштабна економічна чи фінансова криза, санкції, наплив мігрантів, неврожай, голод тощо;

б) *ендогенні*, ті, що мають витoki всередині даної системи – внутрішні конфлікти, громадянська війна, внутрішня економічна криза, політична нестабільність і зміна керівництва, некомпетентність керівництва на всіх рівнях суспільства, невдалі реформи у різних соціальних полях тощо.

Все назване стає чинником СН у масштабі всього суспільства лише в тому разі, коли воно порушує систему ПМВ для більшості членів суспільства. Якщо ці порушення стосуються лише окремих регіонів, то можна говорити про локальне зростання СН. Якщо йдеться про окремі соціальні групи, то про локальну СН саме на рівні цих груп.

Як сказано вище, порушені практики мережевих взаємодій є лише передумовою виходу СН на рівень соціальних почуттів та емоцій, відштовхуючись від яких людина спрямовує свої дії на ліквідацію тих розривів соціальної тканини, що утворилися навколо неї.

Цей перехід «порушені практики – емоційні стани» має свої *чинники-фільтри*, які здатні впливати на ту палітру емоцій, що тут виникають. До чинників другого роду відноситься все, що впливає на суб'єктивну модель ситуації, що склалася. Це ті культурні контури, в яких людина виросла та сформувалася – регіональна, етнічна, політична міфологія та ідеологія. Це й ті інтерпретації ситуацій, які пропонують авторитетні джерела інтерпретацій – родичі, сусіди, знайомі, ЗМІ тощо. Таким чином, можемо стверджувати – саме поєднання цих *двох систем чинників* в кожному разі дає той рівень СН, який виливається у відповідну соціальну поведінку. Остання залежить від того, яким саме виявиться у підсумку рівень СН.

РОЗДІЛ 2. НАПРУЖЕНІСТЬ КРИЗОВОГО СОЦІУМУ: МІЖГРУПОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ ТА РОЗКОЛИ

2.1. Український соціум: на перетині інституційних криз

Сучасне українське суспільство є складним, багатограним, різноманітним і суперечливим, що суттєво позначається на його стійкості, а точніше – нестійкості. В умовах перенасиченості суспільної свідомості інформацією окремії людині, що не займається спеціально, фахово аналізом політичних чи соціокультурних процесів, важко утримати в індивідуальній свідомості всі нюанси того, що відбувалося у згаданих сферах ще кілька місяців тому. Годі й казати про події п'ятирічної давнини, а десять років здаються вже дуже далеким часом. Проте соціальні процеси мають свою логіку і тяглість. Без розуміння цих характеристик навряд чи можна зрозуміти зміст поточних подій. Тим паче важко зрозуміти те, що сьогодні відбувається в нашому суспільстві, де карколомні зміни нерідко стаються впродовж усього кількох тижнів.

Загальновідомо, що відносини в суспільстві ґрунтуються на відмінностях і суперечностях. Соціальні суперечності мають різну форму проявів і різний ступінь конфронтаційності. Більшість соціальних суперечностей проявляється у формі відмінностей. У будь-якому суспільстві, у будь-яких групах, спільнотах існує безліч розбіжностей між їхніми складовими. Однак це не означає, що будь-яка відмінність завжди, за будь-яких обставин породжує соціальну напруженість та конфлікти. Хоча завжди існують протиріччя між соціальними групами, однак вони можуть бути різної якості. Одна річ відмінності і зовсім інша, коли йдеться про антагоністичні суперечності. Останні за визначенням є непримиренними, глибокими, інтенсивними й сильними. Тільки та відмінність, яка ґрунтується на протилежності інтересів різних сторін взаємодії, яка усвідомлюється сторонами як несправедлива, тільки та відмінність, яка ґрунтується на конкуруючих суспільних цінностях, стає джерелом конфліктів.

Отже, у кожному суспільстві одночасно розгортаються як процеси протистояння, напруженості, конфліктності, так і процеси інтеграції, консолідації, солідаризації. Консолідація можлива за наяв-

ності певної рівноваги, балансу, рівноправності у відносинах між групами. Навіть якщо залишається асиметрія в соціальному статусі груп та існують суперечності їхніх інтересів, в певні моменти можлива їх консолідація. Для цього необхідно, щоб соціальні агенти були здатними виносити наявні між ними розбіжності, так би мовити, за дужки поточних відносин, витіснити їх на периферію суспільної свідомості, долати завдяки наявності «спільного знаменника» – загального інтересу, однакового ставлення до суспільної події, процесу, факту тощо.

Наприклад, у багатоетнічному суспільстві, незважаючи на культурні, мовні, релігійні та інші відмінності, може не бути конфліктності та соціальної напруженості. Проте, якщо виявиться дефіцит будь-яких соціальних ресурсів, із приводу доступу до яких стикаються інтереси етнічних груп, тоді окреслиться конфліктне поле між групами і увиразниться його конфліктний потенціал.

Консолідацію не можна розглядати суто як процес, спрямований на об'єднання всього суспільства. Ще більше консолідаційних процесів відбувається в соціумі на рівні соціальних груп. Однак не всі з них за своїми результатами слугують об'єднанню суспільства. В цьому контексті консолідацію поділяють на позитивну і негативну. Але позитивність чи негативність консолідації визначається не тільки за її результатами для суспільства в цілому, а й за критерієм емоційного тла цього процесу.

Позитивну консолідацію підживлює прагнення більшості людей у групі, досягти спільної мети, реалізувати свої загальні інтереси, домогтися успіху, прагнення утвердити спільні цінності та норми. Негативну консолідацію підживлюють побоювання втратити те, що є, бажання прибрати перешкоду, об'єднатися на підставі спільного неприйняття події або процесу, обуренням щодо них. Таким чином, вже в самому явищі консолідації наявна соціальна напруженість. Тут остання є передусім проявом негативної консолідації.

Якщо порівнювати ці два типи консолідації, то негативну консолідацію зорганізувати дещо простіше, ніж позитивну, оскільки в її підґрунті лежить переважно емоційна складова. Але водночас негативна консолідація є більш крихкою, нестійкою і короткочасною. Позитивна ж консолідація соціальних груп і категорій вимагає серйозних економічних, політичних, ідеологічних передумов. Групи з антагоністичними економічними інтересами неможливо об'єднати надовго. Водночас глибокі відмінності в ідеологічних і політичних цінностях груп не можуть забезпечити тривалої єдності їх. В ім'я

конкретної мети таке об'єднання на короткий час, звичайно, можливе. Але стратегічна консолідація такого роду є недосяжною.

Ще одним чинником, який негативно впливає на консолідацію суспільства, є його нестабільність і турбулентність. Нестабільному суспільству властива тільки ситуативна солідарність, оскільки йому притаманні лише ситуативні утворення. В ньому часто-густо утворюються ситуативна більшість у парламенті, у місцевих радах, у ньому співпрацюють ситуативні партнери, складаються ситуативні союзи.

Суспільні суперечності як чинник розвитку соціуму проявляються на різних рівнях його існування через відповідні економічні, політичні, соціальні, духовно-культурні закономірності. З метою стабільного і стійкого розвитку суспільство прагне управляти суперечностями через державні інститути та правові системи. Однак реальне життя суспільства настільки багате і різноманітне, що ні держава, ні соціальні інститути, ні будь-які організації не в змозі підкорити його цілковито своєму регулюванню. Тому виникають явища, що порушують алгоритм стабільного функціонування як усього суспільства, так і окремих його сфер, ділянок, зон. У системі соціальних відносин періодично наростають неузгодженості, нерегульованості, диспропорції, збої тощо. У просторі цих дисфункцій зароджуються кризові явища і конфліктність, а отже, починає зростати соціальна напруженість. Інакше кажучи, одним із головних чинників виникнення соціальної напруженості є суперечності між соціальними групами. Тому необхідно привернути увагу до того, що суспільство та його підсистеми утримуються у відносно спокійному стані завдяки тому, що в них відбуваються процеси порушення і відновлення балансу соціальних напруженостей.

Періоди в розвитку соціуму, коли рівень соціальної напруженості не виходить за рамки прийнятних (терпимих) значень, називають соціально закономірною напруженістю [Смирнов, 2002: с. 65]. У разі ж перевищення соціально терпимого рівня напруженості остання породжує стадію соціальної кризи, яка, своєю чергою, може набувати різних форм прояву.

На особистісному рівні напруженість проявляється як незадоволеність щодо реалізації соціальних потреб та інтересів, неможливості досягнення соціокультурних цілей, неможливості втілити соціальні претензії. У країні з високою часткою осіб з вищою освітою серед населення, особливо серед молоді і людей середнього віку, як правило, поширені високі амбіції, вони збираються зайняти гідне місце в суспільстві. Але задовольнити свої амбіції вдається тільки

незначній частині з них. Усі інші впродовж довгих років перебувають у стані бідності, невизначеності, безперспективності, приниженості. У них накопичуються почуття образи й ненависті. На цьому ґрунті утворюється поле соціальної напруженості, яка рветься до виходу, до розрядки. Накопичена невдоволеність особистості з причини неможливості задовольнити потреби, реалізувати інтереси може досягти такого рівня, що воно вийде за межі латентної соціальної напруженості й перейде у стан відкритого соціального протистояння – у протестні дії, конфлікти, бунти, революцію.

Ще складнішим явищем є невдоволеність тих чи тих суспільних груп ситуацією в країні, неможливістю реалізувати свої інтереси, досягти певних позицій у соціальній структурі. Таку ситуацію вони, як і особистість, переживають як соціальну напруженість. Однак форми реакції на цей стан у групи відрізняються від форми реакції особистості. Групова реакція передбачає включення в дію таких чинників, як групова думка, наявність слабого або сильного лідера, наявність досвіду групових виступів задля досягнення колективної мети, традицій громадської активності групи тощо.

Як правило, дослідники для опису розгортання і загострення соціального протистояння використовують поняття соціальної напруженості та конфлікту. Проте, як свідчить дослідницька практика, цих двох понять замало для опису конкретизації прояву процесу загострення соціальних суперечностей. Дослідницький стрибок від суперечностей одразу аж до соціальної напруженості призводить до втрати із поля розгляду об'єктивних причин загострення суспільних відносин. У такому разі останні залишаються поза аналізом, а соціальна напруженість постає як феномен без об'єктивного соціального базису, як суто психологічне явище (в такому разі її мають відображати поняття психології, а не соціології).

На нашу думку, теоретичний аналіз кола згаданих явищ потребує введення ще одного поняття, яке б відображало не лише соціальну напруженість і конфлікт, а ще й віддзеркалювало спільні для них основи. Таким науковим інструментом може виступити поняття конфліктогенності. Поняття використовують у психології для позначення психологічної характеристики людини, яка часто стає джерелом конфліктів. Конфліктологи послуговуються поняттям конфліктогенного потенціалу суспільства, виявом якого є зростання соціальної напруженості [Анцупов, Шипилов, 2010], зустрічається це поняття і в аналізі міжпоколінних конфліктів [Грязнова, 2011].

Застосовують його й деякі економісти, хоча й запозичивши, на нашу думку, некритично [Перов, 2013].

Поняття конфліктогенності явно варто включити до соціологічного тезаурусу. Термін «конфліктогенність», утворений від грецьких *conflictus* та *genos*, означає здатність породжувати конфлікти. Проте ми хотіли б його використати для позначення не лише процесів зародження та перебігу конфліктів, а й тих станів, що їм передують.

Отже, конфліктогенність у широкому сенсі, у соціологічному контексті означає конкретизацію філософського поняття «суперечність» застосовно до системи соціальних відносин у період, коли вони загострюються. Будучи філософською категорією, суперечність є поняттям найвищого рівня узагальнення, яке може бути застосоване як до явищ природи, так і до суспільних та особистісних феноменів. Поняття «конфліктогенність» у даному випадку є конкретизацією поняття суперечність, обмежуючи його бачення сферою лише суспільних і особистісних відносин у певний період часу.

Конфліктогенність як соціальний феномен має складну структуру. В основі її лежать об'єктивні соціальні відносини, які мають тенденцію до загострення. Однак прояв цього явища може провокуватися як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. До об'єктивних факторів активізації конфліктогенності відносять різного роду деформації у функціонуванні соціальних інститутів, істотне обмеження інтересів однієї зі сторін суспільних відносин, різку зміну способу життя, падіння життєвого рівня і т. ін. До суб'єктивних факторів конфліктогенності належать цілеспрямоване формування в суспільстві за допомоги різних інститутів, насамперед засобів масової комунікації, негативного образу одного із суб'єктів суспільних відносин – держави, влади, окремих соціальних інститутів, статусних, вікових, регіональних, етнічних, релігійних, мовних та інших соціальних груп. За сучасних умов, коли засоби масової інформації мають величезний потенціал впливу на людей, вони здатні сформувані конфліктогенність навіть у разі існування слабких об'єктивних протиріч у суспільних відносинах.

Наприклад, громадяни можуть спокійно сприймати те, що у суспільстві є люди з різними статками, різними доходами тощо. Проте ці об'єктивні статусні розбіжності можна перетворити на предмет публічного спору, навіяти, що в цьому є велика кривда, що, таким чином, частина людей є упослідженими як жертви масштабних обуродок, і тому соціальна справедливість волає до розв'язання

цієї проблеми. Статусне різноманіття громадян може виявитися причиною соціальної напруженості, суспільного протистояння і навіть відкритого конфлікту.

А з іншого боку, інша соціальна несправедливість може існувати десятиліттями й перебувати поза суспільною увагою, абсолютно не турбувати людей, не викликати ніякої напруженості в соціумі. Коли потенціал напруженості витіснений на далеку периферію суспільної свідомості, він сприймається населенням як одна із ознак умов життя, а не привід для відкритого конфлікту. Ця потенційна напруженість свідчить лише про ймовірність сплеску обурення. Але між цими явищами немає жорсткої детермінації – тобто якщо є потенціал високої напруженості, то не обов'язково виникне відкритий конфлікт.

Соціальна напруженість переростає у конфлікт у двох варіантах: або як збіг обставин, випадковість, коли ситуація вибухає миттєво; або як результат цілеспрямованої роботи, що має на меті підірвати ситуації. Організаційні зусилля з переведення соціальної напруженості в конфлікт здійснюють суспільні рухи та політичні партії. Щоправда, ці завдання значно краще, ефективніше і результативніше сьогодні виконують телебачення та інтернет. У сучасному суспільстві, зокрема українському, жодна соціальна напруженість без підтримки ЗМІ не має шансу протриматися порівняно тривалий час. Незважаючи на те, що можуть існувати об'єктивні причини такої напруженості, без підтримки ЗМІ вони не стануть центром суспільної уваги, а отже, напруженість не набуде форм, здатних мобілізувати населення.

У цій ситуації соціальна напруженість перебуває у сплячій стадії. Але в разі виникнення відповідних умов вона може вмиг перейти в активну стадію і навіть розгорнутися у відкритий соціальний конфлікт. Латентна напруженість є вкрай небезпечним явищем, яке ще не надто піддається вивченню. Кожна конфліктність зосереджується в певній зоні соціального простору. Вона окреслюється кількістю учасників і часом дії й утворює конфліктну ситуацію. Діапазон прояву останньої простягається від рівня міжособистісної діади (втім, психологія особистості розглядає проблеми внутрішньої конфліктогенності й однієї особистості), малої групи до великих організацій та соціальних груп.

Латентну конфліктність виміряти емпірично за допомоги опитувань неможливо, оскільки вона ще не є усвідомленою респондентами. Без таких відомостей не можна підготувати ні соціальний діагноз суспільства, ні прогноз його розвитку, зокрема,

не можна попередити про можливі соціальні конфлікти. Хоча про неї, як і про відкриту соціальну напруженість, дуже важливо мати повну інформацію органам державного управління, політичним партіям та іншим суспільним інституціям.

Ми передбачаємо можливі заперечення щодо запропонованого нами тлумачення конфліктогенності. Можуть закинути, що, мовляв, прояви суперечностей у системі суспільних відносин слід визначати не через термін «конфліктогенність», а через термін «конфлікт». Не маючи заперечень щодо того, що соціальний конфлікт є формою прояву суперечностей, підкреслимо, що в даному контексті для нас важливо привернути увагу до такої якості суспільних відносин, що пов'язана з процесом наростання рівня суперечностей у суспільних відносинах, до загострення, яке настає після періоду їх порівняно усталеного функціонування, тобто до того, що існує в більш широкому соціальному просторі й у більших часових межах, ніж безпосередньо конфлікт. Конфліктогенність – це об'єктивно наявна, загострена суперечливість певної сфери суспільних відносин або навіть всієї соціальної системи, яка з різних причин набула загострення у певний період. Конфліктогенність як об'єктивна суперечність може мати як об'єктивні, так і суб'єктивні форми прояву. На жаль, дослідники дуже часто зводять конфліктогенність переважно до суб'єктивних, особистісних форм прояву.

Насправді ж загострена суперечливість суспільних відносин у певних умовах набуває об'єктивного характеру й існує незалежно від того, усвідомлюють її суб'єкти відносин чи ні. Тобто конфліктогенність може передувати фазі соціальної напруженості. А соціальна напруженість, своєю чергою, має більшу поширеність, ніж конфлікти. Вона є першою фазою фіксації суб'єктами порушення чинного алгоритму життя, втрати досягнутого, загрози узвичаєному, появи перешкоди для досягнення бажаного майбутнього. Сприйняття, усвідомлення цих змін суб'єктами поки що має розпливчастий, невиразний, нечіткий характер. Подальший розвиток цього стану залежить від багатьох чинників. Але двома головними з них є, по-перше, сила, інтенсивність змін у становищі людей, по-друге, рівень розвиненості в суспільстві культури реакцій на втрати. Чим нижча культура суспільних реакцій на втрати, тим більш імовірно є розтягнута у часі соціальна напруженість, яка нічим не закінчується, а конфліктогенність набуває латентної форми.

Поняття конфліктності на відміну від поняття соціальної напруженості охоплює не тільки емоційну реакцію, розмиті

уявлення, нечіткі бажання, а й відображення об'єктивно наявних відносин протиставлення, протистояння, протиборства, зіткнення, конфронтації, незалежно від того, усвідомлені вони чи ні соціальним суб'єктом. Завдяки тому, що у понятті конфліктності ми відображаємо реальні соціальні відносини у їхній різноманітній суперечливості, воно, безперечно, набуває статусу соціологічного поняття, дає підстави розглядати й поняття соціальної напруженості саме як соціологічного поняття і не полемізувати щодо цього із колегами із суміжних соціогуманітарних дисциплін, які закидають нам, що ми заходимо у їхні сфери.

Слід також зазначити, що поняття конфліктогенності дає змогу аналізувати соціальні колізії у широкому просторі їхніх проявів. Завдяки цьому поняттю рамки дослідження можуть бути розширені за рахунок долучення до аналізу не тільки фази зародження, пікового загострення, а й фази затухання, розпорошення, аж до анігіляції соціальної напруженості.

Для соціологічного аналізу подій у нашому соціумі неоціненну роль відіграє багаторічний моніторинг Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Він віддзеркалює поширені у соціумі типові думки, точки зору, ставлення, оцінки в той чи той рік спостережень. Це дослідження відображає розмаїття суспільних груп, які різняться сприйняттям соціальних процесів, оцінками подій, свідками та учасниками яких є респонденти, ставленням їх до фактів в основних царинах життя. Крім того, зібраний масив даних дає змогу розглянути динаміку відповідних процесів упродовж кількох десятиліть. Звичайно, моніторинг суспільної свідомості фіксує насамперед безпосередні реакції різних груп населення на процеси, що відбуваються в суспільстві, перші емоційно насичені враження від них, збереження в пам'яті того, що лежить на поверхні. Хоча мірою накопичення суспільством в цілому й окремими особами досвіду включеності в соціальні відносини певного типу, навіть у буденній свідомості люди починають фіксувати процеси, що відбуваються на глибших рівнях, краще їх розуміти, проникати в їхню сутність.

Названі дестабілізувальні процеси в українському суспільстві не просто відбуваються, а вони вже виробили певні алгоритми і механізми свого відтворення. З великою частотою і повторюваністю в різних сферах суспільства, на різних ділянках державного будівництва, при визначенні перспектив розвитку фіксуються ситуації бифуркації. Правлячі еліти, а нерідко й усе суспільство стоять перед

черговим вибором на пряму розвитку, стратегії дії. Причому дуже часто масштабні виклики, на які, можливо, недавно вже давалися відповіді, знову повторюються, оскільки, як виявляється, відповіді були вкрай неефективними, непрофесійними, недалекоглядними. Виникає явище надлишку суспільних викликів.

Ідеться про надмірну кількість ключових, важливих і надважливих викликів, а не другорядних, не про інформаційний спам. Надлишок викликів – це непомірно велика кількість життєво важливих проблем, що постали перед суспільством і потребують негайного розв'язання. Оскільки суспільство не має не тільки ресурсів, а й згуртованих еліт, а тим паче соціального гегемона, здатного мобілізувати та згуртувати соціум навколо себе на розв'язання доленосних проблем, не має зрозумілої та переконливої для більшості громадян стратегії виходу із кризи і подальшого розвитку, то збій соціальної матриці ще більше загострюється. Процес розтягується на десятиліття, а каскад біфуркацій примножується [Орлова, Булетова, 2014].

Як уже зазначалося, для такого сценарію розгортання суспільного життя характерною є непередбачуваність, яка впливає з черги подвоєння вибору рішень, вибору моделей поведінки. З кожним новим вибором зростає невизначеність і відкривається ще більш ускладнена багатоваріантність наступного вибору. Це шлях, що веде від порядку до безладу. На жаль, довгий каскад біфуркацій привів українське суспільство до крайньої межі. За нею вже зримо проглядається смуга розпаду. У певному сенсі для суспільства настав момент істини.

На особистісному рівні ця ситуація переживається як дискомфорт невизначеності для людини її становища в суспільстві, невпевненості у своєму майбутньому. Це сприймається дуже хворобливо. Особливо гостро – у пострадянських суспільствах з їхньою подвійною нестабільністю – глобалізаційною і внутрішньою. Адже у нестабільному суспільстві людині неможливо вибудовувати свої життєві стратегії. Особистість вимушена виробляти для себе особливі стратегії власної поведінки, щоб досягти, бодай, мінімального ефекту (про успіх вже годі й говорити). Дослідники вказують на те, що в такому соціумі зменшується індивідуальний життєвий ресурс, руйнуються системи соціальної регуляції поведінки, особистість готується до непередбаченого і найбільшого числа можливих варіантів розвитку подій. Така величезна кількість невизначеностей блокує логіку раціонального вироблення рішень [Ольшанский, 1998].

Наростаюче нашого відставання від інших країн гостро відчували, ґрунтуючись на своєму важкому практичному досвіді, багато простих громадян України. Відповідаючи на запитання нашого моніторингу «Якщо подумати про можливі зміни у нашій країні років за десять, то що, на Вашу думку, найбільш імовірно?», що передбачало як один з варіантів відводу, що «країна наздожене за економічним рівнем розвинені країни», вже 2009 року 54% опитаних були впевнені, що це «малоймовірно» і ще 20% – що «зовсім неймовірно». На жаль, прогноз пересічних громадян – наших респондентів виправдався. За наступні роки Україна не тільки втратила ті позиції, за якими випереджала інші країни у 90-х роках ХХ століття, а й помітно скотилася вниз, навіть порівняно з нульовими роками, й відстала навіть від своїх найближчих сусідів. Якщо в 1990-му ВВП на душу населення в Україні був вищим за середньосвітові показники на 11%, то в рейтингу МВФ ВВП на душу населення по паритету купівельної спроможності по результатах 2018 року Україна з показником \$9287 зайняла 117-те місце з 192 країн. Щодо деяких інших країн це мало такий вигляд: Білорусь – 70-те (\$19940), Казахстан – 58-те (\$27659), Росія – 55-те (\$28797). [World Economic Outlook, 2019].

Хоча українські соціологи про кризовий стан українського суспільства писали постійно, зокрема у добірках праць, присвячених аналізу щорічних результатів соціологічного моніторингу, який Інститут соціології НАН України проводить вже кілька десятиліть. У повсякденному житті кризи постійно нагадували про себе через технологічні аварії та природні лиха – вихід з ладу опалювальних систем цілих міст, вибухи газу в житлових будинках із численними жертвами, масштабні лісові пожежі, руйнівні повені, періодичні спалахи епідемій у санаторіях, будинках відпочинку і дитячих установах тощо. На шляхах країни щорічно гинуло удвічі більше людей, ніж у трьохсотмільйонних Сполучених Штатах Америки. Доволі часто в узагальненій формі говорили про енергетичну, бензинову, газову, цукрову кризи, про кризи у сфері машинобудування, легкої промисловості, медицини, освіти, культури, спорту.

Точки зору щодо перебування суспільства у стані перманентної кризи дотримувалося багато політологів, юристів, економістів, етиків. Наприклад, О. Дергачов зазначав, що «особливість України в тому, що вона з моменту своєї незалежності ніколи не знала некризового стану... Ще не траплялося на нашому шляху такого, коли ми б могли сказати: це нормальний стан, тому нам нема з чим порівнювати. Все це говорить лише про те, що наша країна переживає перманентну

кризу, оскільки декларувалось одне, а реально будувалось інше» [Про нереалізований проект, 2009].

Отже, в Україні соціально-економічна розбалансованість, кризовий стан мають затяжний, багатолітній характер. Вони проявляються як різке зубожіння основної маси населення, як соціальна поляризація, і сталося це внаслідок вітчизняного типу приватизації державної власності й олігархізації економіки. З роками нічого не змінилося. Нинішні тренди соціального розвитку українського суспільства призводять до поглиблення майнової, соціальної диференціації, а не до її пом'якшення. Про подолання поляризації, навіть у далекому майбутньому, поки що в суспільстві ніхто не говорить.

За цих умов дедалі частіше порушується питання про соціальну справедливість. Остання є однією з фундаментальних людських цінностей. Вона є орієнтиром поведінки людей і критерієм оцінок стану соціальних відносин у суспільстві та групі. Уявлення про соціальну справедливість існували в усіх типах людських суспільств і в усіх цивілізаціях. Проте її розуміння в різних культурах і суспільствах істотно різняться. Навіть кожне нове покоління розв'язує цю проблему по-своєму. Історично уявлення змінюються від зрівняльних до розподільних та досягальних. Розподільні уявлення про соціальну справедливість, своєю чергою, трансформуються від епохи до епохи. Зміни уявлень розгорталися у двох напрямках – поглиблення принципу зрівняльності у правах та ускладнення принципу розподільності в соціально-економічній сфері. І той, і той напрям спиралися на принципи рівності / нерівності людей у соціумі: станової, класової, соціально-статусної, політичної, релігійної, етнічної та ін.

У свідомості сучасного українського суспільства співіснують уявлення про соціальну справедливість, сформовані за умов як у соціалістичного, так і в буржуазного суспільства. Соціально-економічні й політичні перетворення, що відбулися в останні тридцять років у суспільстві, освячувалися ідеєю досягнення більшої соціальної справедливості. Заради її досягнення багато громадян підтримали легалізацію приватної власності на засоби виробництва, приватизацію державної власності, деколективізацію колгоспів. Проте сподівання, які покладалися на зміни в різних царинах життя суспільства, переважно не справдилися. Це призвело до великих розчарувань, чергових переоцінок сенсу і рівня соціальної справедливості в суспільстві. Так, у 1992 році 25% опитаних ставилися радше позитивно до передання у приватну власність великих

підприємств, плакаючи певні ілюзії з цього приводу. Протилежної думки тоді дотримувалися 32% респондентів. Через два десятиліття ставлення до приватизації великих підприємств істотно змінилося – у 2017-му лише 14% опитаних оцінювали такі перетворення рідше позитивно, а 62% – радше негативно. У результаті соціальних трансформацій, що сталися, переважна більшість населення України вважає своє суспільство несправедливим.

Особливо люди чутливі до швидкої майнової диференціації, що відбулася в суспільстві і обернулася майновою поляризацією. З одного боку, до 2019 року утворилася група з 5146 фізичних осіб, які офіційно задекларували доходи, що перевищують 1 млн грн, а з іншого – їм протистоять мільйони громадян з украї низькими доходами [В Україні назвали, 2019]. Людей обурює те, що, незважаючи на багаторічну кризу в українській економіці, на стрімке збідніння населення після 2014 року, кількість багатіїв у країні й далі зростає. Про високу чутливість українських громадян до соціальної несправедливості, втілюваної у соціальній та майновій нерівності, свідчать відповіді респондентів на моніторингові запитання. На пропозицію анкети «Оцініть ступінь важливості особисто для Вас відсутності значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства)» ми отримали відповіді, згідно з якими для 69% опитаних відсутність значного соціального розшарування радше важлива і дуже важлива.

Таку реакцію населення на соціальне розшарування не можна інтерпретувати як схильність до зрівнялівки. Насамперед громадяни хочуть створення в суспільстві рівних можливостей для всіх. Про це свідчать відповіді респондентів на пропозицію анкети: «Оцініть ступінь важливості особисто для Вас створення в суспільстві рівних можливостей для всіх». Переважна більшість респондентів – 78% – заявили, що для них радше важлива і дуже важлива наявність у суспільстві саме таких можливостей.

Хоча за історичними мірками ця смуга життя країни й була порівняно невеликою, проте у ці роки загострився цілий комплекс суспільних суперечностей. Наростали й соціальні проблеми, збільшувався сектор масової бідності, формувалася верства соціальної ексклюзії. Соціальні проблеми такого типу стали причиною відтворення і поширення неопатерналістських настроїв, звуження життєвих ініціатив різних соціальних груп, оскільки вони не бачили перспектив для своєї економічної, соціальної та політичної активності. Адаже в суспільстві з масовою бідністю неможливий

сталий і демократичний розвиток. Воно перенасичене соціальними проблемами, які відтворюють суспільну нестабільність. Аналіз соціальних процесів і подій, що розгорталися між двома найбільш значущими у новітній українській історії точками біфуркації – подіями так званої Помаранчевої революції і подіями Майдану 2013–2014 років, засвідчує, що в цей період у суспільстві наростали негативні тенденції в усіх головних сферах суспільного життя. Правлячі еліти своєчасно не реагували на ці загрози, а країна дедалі занурювалася в кризу. Стан економічних, соціальних, політичних і культурних інститутів у соціумі у період між «Помаранчевою революцією» і Майданом був таким, що допускав багато можливих варіантів розвитку. Результати взаємодії елементів внутрішньої системи українського суспільства були малопередбачуваними. Розбалансованість відносин, нестійкість інститутів, пасивність та аморфність соціального середовища зумовлювали появу численних точок біфуркації, подолання яких, як відомо, напружують соціум.

2.2. Картина соціальної напруженості у масовій свідомості

Для суспільств, які тривалий час перебувають у стані трансформацій, є характерним постійне відтворення соціальної напруженості у різних царинах життя, що дає підстави говорити про особливий стан «фонові напруженості» кризового соціуму [Злобіна, 2017]. Це такий стан суспільства, за якого соціальна ситуація водночас дестабілізується в різних сферах, внаслідок втрати соціальною системою збалансованості. Виникає системна напруженість, яка на мікрорівні трансформується у переживання напруженості життєвої ситуації населенням загалом. На тлі високого рівня системної напруженості може поставати суб'єктивна напруженість різного рівня. Якщо ситуація системної напруженості триває порівняно тривалий час, на суб'єктивному рівні вона рутинізується і в максимально загостреному вигляді набуває форми «боротьби за виживання».

Складність феномену соціальної напруженості потребує введення додаткових координат розрізнення видів напруженості, які можна надалі використовувати для подальшої операціоналізації в емпіричному дослідженні. Рухаючись від системної до суб'єктивної напруженості, слід насамперед виокремити «змістовий рівень» соціальної напруженості, який охоплює перелік актуальних проблем, що заторкують окремі соціальні групи різною мірою. Зміст актуальних проблем є ключовим у визначенні структурних особливостей соціальної напруженості, оскільки врахування поточних конфліктогенних точок у взаємодії соціальних груп є важливим практичним завданням.

«Змістова напруженість» у проекції на конкретних соціальних суб'єктів набуває форми когнітивних уявлень та емоційних станів які утворюють «перцептивний рівень» соціальної напруженості. На цьому рівні соціальна напруженість постає як складний феномен, що акумулює динаміку емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства в цілому, його частини або окремих соціальних груп), детермінованих ступенем задоволеності людей умовами та якістю життя в суспільстві та своїм становищем в ньому. Подальший аналіз передбачає необхідність виокремлення «інтенційного рівня», на якому відбувається перетворення стану соціальної напруженості на готовність суб'єкта до практичних дій. Приклад вдалого розведення цих зрізів суб'єктивної напруженості, можна знайти в дослідженні

О. Резніка стосовно особливостей взаємозв'язку стану напруженості з участю населення у масових протестах [Резнік, 2017].

Фактично у масовій свідомості формується певна узагальнена оцінка ситуації в суспільстві як більш або менш напруженої, яка складається з різних компонентів. На рівні змістової напруженості у масовій свідомості фіксуються відрефлексовані «зовнішні» чинники, які операціоналізуються в дослідженнях через перелік економічних, соціальних чи політичних проблем, що викликають соціальну напруженість. Проте самої по собі фіксації проблем недостатньо, їх дія як правило не диференціюється суб'єктами, що переживають стан напруженості, оскільки він є результатом кумулятивної дії різних чинників, до того ж в ситуативному співвідношенні, що створює для дослідників проблеми насамперед прогнозного характеру.

Головна проблема в оцінюванні стану соціальної напруженості виникає через складність переходу від фіксації рефлексій щодо чинників напруженості респондентів до вимірювання її реального стану. Тут дослідник стикається з цілим комплексом внутрішніх процесів, коли на перцептивному рівні індивід *сприймає* навколишню ситуацію як напружену, *оцінює* її як несправедливу, *переживає* як болючу і, як наслідок, у нього виникає *готовність* до особистої участі у протестах, яка віддзеркалює інтенційний рівень соціальної напруженості.

Для того, щоб зрозуміти, які чинники є найбільш впливовими у формування змістової картини соціальної напруженості у суспільстві, проаналізуємо дані, отримані в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАНУ 2017 року.

Для отримання узагальненої оцінки в опитуванні було поставлено запитання: «*Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?*» Респонденти мали оцінити ситуацію за десятибальною шкалою (від 1 – «ситуація спокійна», рівень напруженості дуже низький, до 10 – «ситуація критична, вибухонебезпечна», рівень напруженості вкрай високий).

Рівень напруженості у суспільстві більшість населення (61%) оцінила як високий: «вкрай високий» (23%) та «вище середнього» (38%). За десятибальною шкалою середній бал напруженості становить на сьогодні 6,79 бала.

Впливовість чинників, які сприяють зростанню напруженості, респондентам пропонувалося оцінити, обираючи із запропонованого переліку те, що, на їхню думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом (*рис. 2.1*).

Рис. 2.1. Оцінка важливості чинників, що викликають напруженість, 2017 (%)

Одразу привертає увагу значний розрив між головним чинником, що, на думку населення, створює атмосферу напруженості, і рештою позицій. Насправді тут є певний парадокс. Військовий конфлікт на Сході, який вважають головною причиною соціальної напруженості 67,9% населення, безпосередньо торкнувся порівняно невеликої частини респондентів (лише у 4,5% опитаних близькі родичі брали участь у збройному конфлікті). Натомість збіднення населення через зростання цін і тарифів відчула переважна більшість опитаних, але назвали це важливим чинником зростання напруженості менш як половина опитаних (46,4%). Однією з головних причин такого розриву є те, що війна не стала поки що рутинним елементом соціальної ситуації, хоча й відбувається поступове озвичання самого факту збройного протистояння, про що свідчить, зокрема, падіння страху перед нападом зовнішнього ворога на Україну. Якщо у 2014 році цього боялися 59,7% опитаних, то у 2017-му такий страх відчувають вже 38,4%. Проте рутинізувати війну досить складно. Сам факт тривалого протистояння, в якому постійно гинуть люди, є джерелом постійної тривоги та неспокою. Про це свідчить і те, що прихильниками продовження бойових дій як способу розв'язання конфлікту наразі є лише 15% опитаних.

Близько половини опитаних відчувають напруженість через соціально-економічні проблеми – безробіття та постійне падіння реальних доходів. Фактично ту саму картину можна побачити і у відповідях на запитання про те, чого люди бояться найбільше. Головними джерелами страхів є зростання цін (77,2%), невиплати зарплат, пенсій (62,8%), та безробіття (60,2%).

Суттєвим чинником напруженості є незадоволеність владою, пов'язана з корупцією (44,5%) і безкарністю та свавіллям чиновників (41%), а також недовіра та розчарування діями влади (34%).

Проте сама лише констатація наявних джерел напруги не дає відповіді на питання про найбільш ефективні шляхи їх нейтралізації. Проблеми ці утворюють складний комплекс, тісно переплетені одна з одною, й очікування населення щодо їх подолання не є дзеркальним відбитком загальної важливості їх. Хоча головним джерелом напруженості населення вважає бойові дії на Донбасі, найбільшою мірою сприятиме зниженню поточної напруженості, на думку людей, боротьба з корупцією (рис. 2.2). Натомість радикальні дії, зокрема спрямовані на швидку зміну влади, на сьогодні не розглядаються як дієвий механізм зниження напруженості.

Для узагальненої оцінки перцептивного рівня напруженості в опитуванні було використано показник стану психологічної атмосфери у суспільстві. Респондентів просили визначити: «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?» Виявилось, що

Рис. 2.2. Механізми зниження напруженості в оцінках населення, 2017 (%)

атмосфера напруженості досить чітко відбивається в емоційному стані населення. Домінують в оцінках сьогоденних переживань та почуттів негативні настрої (рис.2.3).

Слід звернути увагу на два ключові моменти. По-перше, головним почуттям є бажання змін, а отже, загал налаштований на перетворення та чекає на них. По-друге, попри загалом негативний емоційний фон, він радше свідчить про те, що напруженість поки що має перспективи перетворитися на конструктивні дії, оскільки потенціал руйнівних почуттів, зокрема агресії, незначний: її назвали типовим відчуттям всього 15,6 % опитаних.

Зв'язки між рівнями соціальної напруженості доволі складні, як при переході від змістового рівня на рівень сприйняття та переживання, так і при аналізі подальших перетворень напруженості у готовність до дії. Про це свідчить, зокрема, той факт, що оцінка респондентами рівня напруженості в суспільстві не корелює з жодним об'єктивним показником, який свідчить, наприклад, про реальний рівень депривованості. Зокрема відсутній зв'язок між фактичним доходом, який вказали респонденти і оцінкою соціальної напруженості. Натомість найвище оцінка напруженості корелює із суб'єктивною оцінкою можливості терпіти наявний стан речей¹.

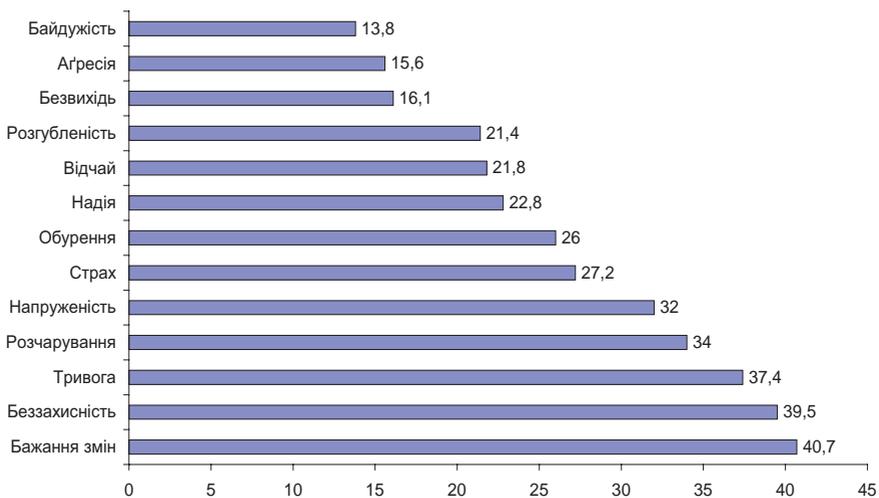

Рис. 2.3. Оцінка сучасної психологічної атмосфери у суспільстві, 2017 (%)

¹ Коефіцієнт парної кореляції Пірсона 0,364, значимий на рівні 0,01.

Мірою переходу від оцінки «усе не так погано, і можна жити» до «жити важко, але можна терпіти» і зрештою до оцінки «терпіти наше тяжке становище вже неможливо» зростає і оцінка напруженості ситуації.

Ще складніше зафіксувати процес перетворення суб'єктивної напруженості в реальні дії. Емпірично не складно переконатися в тому, що на суб'єктивному рівні соціальна напруженість може тривалий час залишатися у латентному стані. Можна з високим ступенем вірогідності припустити, що чим довше вона накопичується, тим більшою є ймовірність того, що це призведе до інституціалізації напруженості у колективну дію, зокрема, у соціальний рух чи іншу громадську активність. Головна інтрига виникає тоді, коли соціологи намагаються знайти чіткі індикатори, які б сигналізували про загрозу соціального вибуху напередодні самого вибуху. На жаль, і дотепер таких індикаторів бракує. Так, виявилось, що реальна участь респондентів у акціях протесту не корелює ані з загальною оцінкою ними напруженості у суспільстві, ані з індексом соціального самопочуття, ані з фактичними показниками доходів, ані з рівнем довіри до інститутів.

Підсумовуючи, зазначимо, що динаміка оцінки населенням ситуації в суспільстві як напруженої загалом має позитивний характер. Зокрема, падіння оцінки політичної ситуації як критичної, вибухонебезпечної з 55,4% у 2014 році до 31,8% у 2017-му свідчать про поступове зниження рівня конфліктогенності в суспільстві. Проте оскільки він все ще залишається досить помітним, важливим питання є виокремлення тих чинників, які найбільшою мірою зумовлюють оцінку ситуації як критичної, та, особливо, розроблення індикаторів, які давали б можливість з'ясувати, якими темпами і в який спосіб має відбутися вихід з критичної ситуації.

2.3. Ключові суперечності групових соціальних суб'єктів

Найбільш об'єктивно вагомими соціальними суперечностями в суспільстві є відмінності між людьми за майновим і суспільним статусом, відмінності між бідними і багатими, між працівниками і власниками керівниками і підлеглими. Утім, сприймають ці відмінності у різні часи дуже по-різному. Звичайно, в періоди кризового стану суспільства вони сприймаються значно гостріше. Про це свідчать і результати нашого моніторингу. На запитання «На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між бідними і багатими?» 47% опитаних відповіли, що він є гострим і дуже гострим, 43% опитаних дотримуються протилежної думки: 28% з них вважають, що конфлікт не дуже гострий, а 14% – що конфлікту немає взагалі, а кожний десятий респондент не визначився з відповіддю на це запитання. Тобто громадська думка з цього питання поділилася майже навпіл. Проте такий поділ є доволі тривожним показником, оскільки йдеться не просто про наявність у суспільстві конфлікту між бідними і багатими, а саме про його гостроту.

Відмінність інтересів, потреб, установок, цінностей сторін конфлікту є базисом соціальної напруженості. Ступінь же її інтенсивності залежить від кількох причин. По-перше, від того, наскільки об'єктивно різняться позиції сторін протистояння. По-друге, наскільки сильно мобілізовано емоційне протистояння. Останнє залежить від наявності у протиборчих сторін організацій, що мобілізують їх; лідерів, експертів, пропагандистів, здатних чітко формулювати цілі, артикулювати важливість досягнення висунутих завдань; засобів масової комунікації, здатних мобілізувати своїх прихильників.

Розглянемо, як відчувають гостроту цього конфлікту різні соціальні групи в нашому суспільстві, під кутом зору дії всієї сукупності згаданих вище чинників. Передусім розглянемо, як сприймають цей вид конфлікту різні за рівнем достатку групи. Найбільше тих, хто вказує на те, що конфлікт між бідними і багатими є дуже гострим, серед тих респондентів, хто оцінив своє матеріальне становище як злиденне, – 31%. Далі вирізняється група з оцінками свого становища як бідного – 20%. Ті опитані, хто відносить свою сім'ю до числа середніх, становлять 16%. Поміж представників заможних сімей як

дуже гострий оцінюють даний конфлікт лише 7%. Що ж до багатих сімей, то їхню оцінку гостроти конфлікту важко з'ясувати, оскільки до них важко дістатися у процесі масових анкетних опитувань.

Ті респонденти, які дещо нижче оцінюють гостроту конфлікту між бідними і багатими, а саме як гострий конфлікт, становлять ще більшу частку в усіх групах достатку. Серед злидених сімей їх 37%, серед бідних – 29%, серед середніх – 27%, серед заможних – 20%. Протилежні оцінки даного конфлікту – тобто заперечення існування конфлікту – також відбивають доволі чітко простежувану тенденцію. Лише 5% злидених сімей вважають, що такого конфлікту взагалі не існує. Не помічають конфлікту також 13% представників бідних сімей, 16% – середніх, 33% – заможних. Таким чином, суб'єктивно гостроту конфлікту відчувають більше ті респонденти, чия сім'я є біднішою.

Дещо іншим є розподіл оцінок гостроти конфлікту між бідними і багатими серед вікових груп. Найменше респондентів, які вважають конфлікт між бідними і багатими дуже гострим, серед молоді до 30 років (16%), а найбільше – у двох вікових групах: віком 50–59 років і 70 і більше (по 21%). В інших вікових групах відповіді з цього питання коливаються між 16% і 20%. Найбільше респондентів з оцінкою «конфлікт гострий» у віковій когорті 40–49 років (36%). Загалом же найбільшою є частка респондентів, які вважають конфлікт гострим і дуже гострим, у вікових групах 40–49 років і 70 років і більше. Можливо, ці дві вікові групи найбільш гостро сприймають майнову поляризацію через те, що вони перебувають у найбільш складних життєвих ситуаціях. Ті, хто має вік 40–49 років, вимушені допомагати сім'ям своїх дітей, у яких уже народилися онуки, а люди найстаршого віку потерпають від дуже низьких пенсій.

На сприйняття гостроти конфлікту між бідними і багатими майже не впливає тип населеного пункту. Як гострий і дуже гострий сприймають його від 48% до 50% опитаних, які проживають у Києві, великих містах, а також у селах. Трохи відрізняються у цьому жителі невеликих міст. У них цей показник нижчий – 43%. Серед тих, хто вважає, що ніякого конфлікту між людьми у цій площині немає, найменше киян – 7%. В усіх інших типах поселень ці показники дуже близькі – від 14% до 15%.

Населення регіонів також має певні розбіжності у відчутті конфлікту між бідними і багатими. Привертає увагу те, що помітно відрізняється населення Південного регіону в оцінці цього конфлікту

як дуже гострого. Таку оцінку йому дали 27,5% опитаних у цьому регіоні, тоді як у Центрі та на Сході так оцінили конфлікт по 17% респондентів, а на Заході країни – 19%. Загалом же конфлікт між бідними і багатими сприймають як сильний і дуже сильний 43% опитаних на Заході, 44% у Центрі, 49% на Сході і 59% на Півдні. Тобто на Півдні країни протистояння між бідними і багатими сприймають найбільш гостро. На цей показник слід звернути увагу державним органам. Дану проблему доцільно вивчити у цьому регіоні більш детально, застосовуючи не тільки якісні, а й кількісні методи дослідження, щоб глибше зрозуміти мотиви такого ставлення до конфлікту та знайти шляхи зниження його гостроти.

Додаткові уявлення про соціальну напруженість та певні форми її прояву дає аналіз відповідей на запитання «На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між найманими працівниками і власниками?» (Помітно, що гострота цього роду конфлікту сприймається населенням більш помірковано. Його вважають дуже гострим лише 8% опитаних. Ще 18% оцінили його як гострий. Тобто його найвищу гостроту відзначають майже вдвічі менше респондентів, ніж таку ж гостроту конфлікту між бідними і багатими – 26% і 47%. А на відсутність конфлікту взагалі між працівниками і власниками вказують 21% опитаних.

Як бачимо, гострота конфлікту між бідними й багатими сприймається респондентами сильніше, ніж напруження між найманими працівниками і власниками. Важко пояснити мотиви, якими керуються люди, даючи оцінку гостроти конфлікту в цих випадках, чому менше людей бачать конфлікт між працівниками і власниками. Можна уявити, що багатих в Україні часто сприймають як таких, хто несправедливим шляхом здобув статки. Про багатіїв, які мають величезні маєтки, яхти та літаки, багато розповідають на телебаченні й пишуть у інших ЗМІ. Ці ж персонажі фігурують у повідомленнях про те, що вони тримають свої рахунки у офшорах і ухиляються від сплати податків, приховують свої статки, записуючи майно на своїх родичів, прислугу. Це викликає обурення, розглядається як соціальна несправедливість, оскільки ці багатства вони здобули нечесно.

А власників, можливо, розглядають як тих людей, що включені у суспільне виробництво, тих, хто докладає зусиль для створення робочих місць, сприяє зростанню економіки. Але для більш впевненого й обґрунтованого пояснення цих мотивів необхідно провести додаткові соціологічні дослідження, включно з якісними.

Ми розглянули потенційний соціальний конфлікт, у підґрунті якого лежать соціально-класові та майнові інтереси. Проте соціальні конфлікти виникають не лише з приводу суперечності різноманітних суспільних інтересів, а й із приводу ціннісних протиріч, розбіжності уявлень щодо соціальної справедливості, блага, успіху, щодо минулого, теперішнього і майбутнього суспільства (тобто суперечності між картинами світу) тощо. Таким конфліктам передують соціальні напруженості, що виникають на цих же підставах.

За умов високого рівня соціальної напруженості відбуваються збої у відносинах між соціальними інститутами і спільнотами, тобто збої функціонування самої соціальної матриці, порушується узгодженість інтересів груп, суспільна система розбалансовується, в ній загострюються відмінності між соціальними елементами, у громадській думці несхоже починає сприйматися як чуже і підозріле. До всього відмінного зростає недовіра. Паралельно з цими процесами в суспільній свідомості загострюється тема ціннісної різноманітності, що існує в країні. Відмінності в суспільних цінностях і ціннісних орієнтаціях стають лініями напруженості, а іноді й розколів населення на фрагменти. На цьому ґрунті утворюються фронти протистояння, протиборства, формуються латентні та відкриті суспільні конфлікти.

Наше суспільство історично формувалося як складне в етнічному, культурному, релігійному та мовному аспектах. Воно має чітко виражені регіональні відмінності. В умовах кризового стану ці відмінності неодноразово ставали предметом політичних спекуляцій. Завдяки цим поділам, окремим політикам вдавалося протиставляти одні частини суспільства іншим для виконання своїх вузьких політичних завдань, особливо передвиборних. Такі дії тільки оголювали приховані, сплячі болючі проблеми і в окремих випадках робили їх вкрай гострими. Такі дії підкреслювали ті чи ті аспекти соціокультурних відмінностей і були спрямовані на поглиблення роз'єднаності суспільства. Тому в роки незалежності не тільки збереглася, а й навіть розширилася дистанція між регіонами та соціальними групами. Дезінтегрованість суспільства відчувають на рівні буденної свідомості й пересічні громадяни. Так, 21% респондентів відповіли, що за роки незалежності нашої держави між Сходом і Заходом України відбувалося значне або деяке зближення, а 41% – що значне або деяке віддалення. На жаль, за останні чотири роки кількість тих, хто вважає, що між Сходом і Заходом країни відбувається віддалення, зросла з 32,5% до 41%.

Поглиблюються і розширюються інші тріщини й розділові лінії суспільства. Такі процеси викликають тривогу, люди глибше переживають ймовірність суспільних конфліктів на підставі культурно-ціннісних, етнічних відмінностей громадян. 17% опитаних побоюються міжнаціональних конфліктів, а 42% вважають, що в сучасній Україні можливі конфлікти між деякими етнічними групами.

За умов існування суспільних груп, які мають суттєві відмінності в інтересах, цінностях, ідеалах, етнокультурних традиціях, нормах і т. ін., неможливо домогтися консенсусу щодо життєво важливих питань. Між цими групами зростає недовіра. Взаємна підозрілість формує в суспільстві атмосферу взаємного неприйняття навіть між тими групами, які відрізняються одна від одної несуттєвими відмінностями. Про атмосферу недовіри, підозрілості, агресивності, що може вражати всі групи суспільства, навіть ті, які відрізняються одна від одної далеко не принциповими відмінностями, писав Роберт Музиль у своєму незакінченому творі «Людина без властивостей»: «Це основна риса культури – що людина відчуває глибоку недовіру до людини, яка живе поза її власним колом, що, отже, не тільки німець єврея, а й футболіст піаніста вважає істотою незрозумілою і неповноцінною» [Музиль, 2010]. Сьогодні в нашому суспільстві є надлишок недовіри, підозрілості й навіть агресивності. 38% респондентів заявили, що в них зрідка буває стан, коли вони відчувають, що більшості людей не можна довіряти, а ще стільки ж, тобто 38% опитаних, сказали, що в них такий стан буває періодично.

Незважаючи на численні відмінності між соціальними групами, суспільство може успішно існувати і розвиватися за умови співпраці людей як громадян єдиної держави, терпимого ставлення до культурних, релігійних, мовних відмінностей інших людей. Це і є однією із ключових умов мирного життя нашого народу, передумовою виходу із кризового стану і переходу до нормального, цивілізованого розвитку країни. Саме тут пролягає шлях до консолідації українського суспільства.

Висока соціальна напруженість в українському суспільстві триває багато років. Кипіння пристрастей у соціумі підтримується не тільки політичним напруженням, а й соціальним (малий розмір пенсій, побори в медицині та освіті, низький рівень медичних послуг, розвал матеріальної бази медицини, культури, освіти та науки, неможливість нормального розв'язання поточних життєвих питань, пов'язаних зі зверненням до державних органів. тощо).

Незадоволеність соціальною ситуацією не завжди призводить до масового висловлення протесту у вигляді мітингів, страйків тощо. Такий вид протесту передбачає наявність цілого ряду чинників – високої готовності до участі в акціях людей, не задоволених своїм поточним соціальним становищем; організацій, громадських рухів, які б узяли на себе роль організаторів протестів. Однак саме існування таких громадських об'єднань – ще не гарантія того, що соціальну напруженість буде перетворено на реальні протестні акції. Важливою умовою розгортання масових виступів є довіра до такого роду організацій, наявність у них високого авторитету в громадській думці. Останній у сучасних суспільствах значною мірою залежить від підтримки, «розкрутки» цих організацій у засобах масової комунікації або, навпаки, їх компрометації. Соціальна напруженість дуже часто не переростає в конфлікти, в акції протесту завдяки механізму соціальної адаптації громадян до несприятливих соціальних умов, до кризових реалій: через трудову міграцію, вторинну зайнятість, зайнятість у неформальному секторі, тіньові виплати, натуральну оплату праці тощо.

Як свідчить наше дослідження, поточна соціальна напруженість у нашому суспільстві є надзвичайно високою. Вона створює величезні ризики для суспільної стабільності. Проте дати прогноз, яким чином і завдяки яким процесам напруженість знизиться і увійде в норму, досить складно. Це залежатиме від здатності державних управлінців високого рангу провадити зважену і відповідальну соціальну політику та політику щодо різноманітних груп українського суспільства.

2.4. Суб'єкти соціальної напруженості в оптиці громадської думки

Важливою особливістю нинішнього стану українського суспільства є те, що жодна інституційна система не може взяти на себе роль гаранта керованості та стійкості всієї соціальної системи. Соціальна напруженість не просто означає протистояння тих чи інших соціальних суб'єктів в період кризового розвитку суспільства, а відображає загальний стан соціальних відносин [Мартинюк, 2017: с. 116].

Напруженість є складним, поліморфним і багатоаспектним феноменом соціальної дійсності. Природа чинників, що її створюють, є різноплановою, й тим паче різноманітними є ці чинники та унікальними – їх конфігурації, що призводять до того чи іншого стану напруженості. Однак спільною рисою різних видів напруженості, незалежно від форм її прояву, етапів, стадій існування, є існування певних суб'єктів (акторів, агентів), з чийми інтересами, потребами, цілями і, врешті рещт, діями, пов'язаний певний стан напруженості.

У нашому випадку ми свідомо не акцентуємо увагу на тих відмінностях між поняттями суб'єкта, актора і агента, що є предметом дискурсу в межах розбудови категоріального апарату науки. За філософською традицією, суб'єкт перебуває в діалектичному зв'язку з об'єктом як той, що здійснює діяльність щодо практичного перетворення предметної дійсності, теоретичне й духовно-практичне опанування тієї частини об'єктивної реальності, що є пізнаною або може бути пізнаною як об'єкт докладання зусиль. Визначення соціального актора в теорії соціальної дії позначає індивіда як учасника соціальної взаємодії. Згодом у функціоналізмі цей термін починає описувати статусні властивості учасника взаємодії — належну йому позицію в соціальній структурі з певними атрибутами та ролями. В акторно-мережевій теорії соціальний актор є поняттям, завдяки якому елімінується дихотомія «об'єкт—суб'єкт», бо принциповим моментом стає не той, хто діє, а власне дія, потлумачувана як опосередкування дій інших.

Близьким за значенням до поняття соціального актора є й поняття соціального агента, запропоноване П. Бурдье на протипагу поняттю суб'єкта в теоріях, що обстоюють жорстку детерміністську схему залежності соціальної поведінки від об'єктивних структур і обставин. Наголос, зроблений П. Бурдье на такій якості, як агентність,

вказує на потенційну здатність діяти за власною ініціативою, чинити усвідомлений і вільний вибір.

У традиціях вітчизняної соціальної психології, що бере початок від діяльнісного підходу, започаткованого такими класиками, як С.Л. Рубінштейн та О.М. Леонтьєв, поняття суб'єкта трактувалося ширше. Слід також згадати праці сучасних українських соціологів, наприклад, монографії О. Злобіної «Особистість як суб'єкт соціальних змін» [Злобіна, 2004] і Н. Соболевої «Соціологія суб'єктивної реальності» [Соболева, 2002], де особистісне начало позначено як чи не найважливіший чинник соціальних перетворень. Тому, на наш погляд, немає потреби акцентувати увагу на агентності як якості суб'єкта, що завдяки механізмові свободи дій спричинює реальну соціальну поведінку людини.

Не менш важливим питанням, ніж сакраментальне питання «хто винен?» (у тій ситуації напруженості, що склалася), є питання «а судді хто?». Стереотипна відповідь: «громадська думка» є, безумовно, слухною, але так само безумовно й неповною, бо повертає нас до того ж питання: «а хто суб'єкти цієї думки?». З одного боку, громадська думка стала могутнім чинником суспільного життя, здатним істотно змінити його перебіг. Перемога двох Майданів над інституційними силами, зафіксована в новітній історії України, свідчить не стільки про слабкість останніх, скільки саме про потужність поведінкових реакцій, викликаних до життя збуреннями громадської думки. Вона змушує можновладців зважати на неї, стає потенційним засобом самоорганізації громадянського суспільства в сучасних його формах, коли завдяки можливостям інтернету соціальним акторам порівняно легше знайти на віртуальних теренах односторонніх, зіткнутися з контраргументацією, зважити усі «за» і «проти» певної громадської позиції. Коли нівелюється вплив такої обставини, як просторова роз'єднаність, і натомість зростає соціальна інтеграція аж до стану готовності до спільної дії.

З іншого боку, отримання лише констатації наявного стану, що не супроводжується аналізом витоків, причинно-наслідкових зв'язків, істотних і неістотних чинників, їх сполучення і конфігурації, залишає дослідника блукати у нетрях сумнівних інтерпретативних можливостей. З'ясування особливостей, характеристик, параметрів тих груп респондентів, що відповіли тим чи тим чином на запитання, утворивши таким чином певний розподіл щодо типів відповіді, надає потенційну змогу відстежити ті змінні, які спричинюють саме такий поділ думок. Тобто, досліджуючи властивості суб'єктив-

прихильників певного типу громадської думки, отримуємо й інформацію щодо предмета оцінки з погляду соціальної бази того чи того типу оцінки, її сталості й перспектив збереження, поширення чи скорочення.

У моніторингу 2017 року, в анкеті якого було закладено можливість більш-менш системно вивчити стан та причини напруженості в сучасному українському суспільстві, для з'ясування питання, які саме соціальні агенти своїми діями чи бездіяльністю зумовили високий, за оцінками респондентів, рівень соціальної напруженості, слугувало формулювання: «Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?».

Серед альтернатив, запропонованих як відповіді, представлено широке коло різноманітних соціальних акторів – міжнародних (лідери, країн Заходу, керівники Російської Федерації, міжнародні організації – МВФ, Всесвітній банк, Міжнародні благодійні фонди – «Відродження», Макартурів тощо), державно-інституційних (нинішні очільники держави (Президент, Кабінет Міністрів, Верховна Рада), судді, співробітники правоохоронних органів (поліції, прокуратури), політичні (політики, радикали, сепаратисти), соціальні групи (інтелігенція, олігархи, пасивна більшість населення), впливові соціально-професійні групи (журналісти, блогери, релігійні діячі), криміналітет).

Цей перелік, як і будь-який перелік, є неповним. Але частина традиційних, насамперед класових, груп суспільства були свідомо еліміновані, зокрема робітники й селянство, оскільки за даними попередніх років вони не відіграють тієї ролі в соціальному й політичному житті, з якою насамперед асоціюється соціальна напруженість. До таких суб'єктів також належать, наприклад, пенсіонери, які, становлячи істотну частину дорослого населення, практично не впливають на суспільне життя – так, за даними моніторингу 2016 року, їхню «впливовість» було оцінено лишень у 6,2% [Кухта, Соболева, 2016 : с. 348].

На жаль, обмеженість обсягу опитувальника не дала змоги включити такі альтернативи, як «волонтери» чи «органи місцевої влади». Однак отримані відповіді свідчать, що перелік запропонованих альтернатив був досить вичерпним: якийсь інший варіант відповіді запропонували лише 0,4% опитаних. Показовими є ще три кількісні результати: не відповіли на запитання тільки 0,1% респондентів, відповіли непевним чином – 4,3%, вважають, що ніхто конкретно не винен, що так склалися обставини, 2%.

Перший показник вказує на зрозумілість формулювання запитання, а також високу якість проведення польового етапу дослідження, бо отриманий майже стовідсотковий результат свідчить як про високий професіоналізм інтерв'юєрів, так і про сумлінність респондентів. Другий показник відображає, на наш погляд, певність, усталеність громадської думки щодо цієї проблеми, коли лише кожен двадцять п'ятий опитуваний виявився не в змозі визначитися з власною opinією. Третій показник підтверджує наше теоретичне припущення щодо того, що погіршення стану справ і виникнення відповідної напруженості не буває без конкретних винуватців, тобто можливість безсуб'єктного виникнення напруженості припускає лише мізерна частка опитаних – тільки 2%. Загалом ці дані засвідчують, що громадська думка населення України визначилася (поза тим, слушною чи неправильною, справедливою чи несправедливою, істинною чи помилковою є така оцінка) щодо соціальних агентів, чій дії чи, навпаки, бездіяльність є причиною погіршення стану справ у країні, принаймні з погляду учасників опитування.

За даними опитування фактично не закидають відповідальність за погіршення ситуації в нашій країні інтелігенції (окрім 1% опитаних) та релігійним діячам (2,1%), журналістам та блогерам (3,6%). Хоча і ті, й ті представляють сферу духовного виробництва, мають високий рівень освіти й, здавалося б, мусили б очолювати пошук шляхів до покращення становища. Однак громадська думка, схоже, оперує іншими, більш прагматичними уявленнями про важелі, здатні змінити ситуацію, так би мовити, в режимі он-лайн. Тому віддалені перспективи, у яких виховний вплив з боку зазначених категорій міг би відігравати значущу роль, рішуче знімаються з шальок історичних терезів.

Не вбачають суттєвого впливу на погіршення ситуації респонденти і з боку лідерів країн Заходу (надають негативного значення їхнім зусиллям щодо врегулювання наших внутрішніх проблем лише 7% учасників опитування). Імовірно, що згадані 7 відсотків – це лише данина пропагандистським зусиллям частини ЗМІ, що подають ситуацію в Україні як наслідок змови великих політичних гравців, або відгомін конспірологічних теорій радянських часів про «довгі руки Заходу», що прагне маніпулювати станом справ задля якихось стратегічних зисків. Так чи так вважаємо за можливе знехтувати цією думкою як неістотною для подальшого розвитку українського суспільства.

Більшість запропонованих до оцінювання соціальних агентів так само характеризуються, на думку респондентів, незначущістю

впливу; за даними моніторингу-2017 вносять їх до числа негативних за підсумками соціальних дій агентів від 11% до 20% опитаних. Наприклад, такий колективний актор, як радикали, отримав 11,2% оцінок, пов'язаних з негативною діяльністю (чи бездіяльністю) цієї категорії суспільних суб'єктів; зважаючи на галас, здійснений навколо «справи Савченко» – народної депутатки, затриманої за звинуваченням у підготовці збройного захоплення влади, радикальні перспективи зміни ситуації у країні або не сприймаються як вагомий чинник або не варті осуду з боку громадськості. Однак немає підстав покладати відповідальність за погіршення ситуації та зростання напруженості на радикальні елементи, бо, схоже, на думку громадськості, не вони здатні «розхитати човна» до небезпечного стану.

Трохи вище оцінюють в цьому сенсі зусилля міжнародних організацій, перш за все фінансових, – цей чинник відзначили 13,2% опитаних. Але знову ж таки пояснення цього феномену, на наш погляд, слід шукати не у реформах, що супроводжують кредитні транші, а в тій політиці, що ставить суспільство у залежність від отримання чергового кредиту, бо інакше порушується причинно-наслідкова залежність. Чомусь жодна з політичних сил не виступає на виборах під гаслом «геть кредитну залежність», тим паче, що таку політику не здійснював жоден з числа тих, що отримували владні повноваження за весь час існування незалежної України.

Дещо несподіваною виявилася порівняно невисока оцінка внеску в погіршення суспільної ситуації такого одіозного соціального агента, як криміналітет, – його відзначили 13,8% опитуваних. Упродовж початкового періоду незалежності, коли руйнувалася традиційна для радянських часів інституційна система і значна частка населення, насамперед молоді, виявилася незапитуваною за нових умов, а державні органи влади, зокрема, правоохоронні, зіткнулися з аномійною кризою правової свідомості, злочинність посіла місце стихійного саморегулятора суспільних відносин. Безкарність, втрата законом своїх традиційних функцій, поширювані тоді практично на всьому пострадянському просторі, зробили норми поведінки «по поняттях» масовими й практично легітимованими суспільною психологією. Не випадково Є. Головаха висунув гіпотезу про функціонування в суспільстві перехідного періоду подвійної системи цінностей. «Саме подвійна інституалізація забезпечує вельми своєрідну “інституціональну гіперповноцінність” українського суспільства, ґрунтовану на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де водночас діють і старі, і нові

інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність усіх необхідних для соціальної інтеграції й стабільності атрибутів інституціональності» [Головаха, 2011: с. 50].

Насильство, рекет, замахы й замовні вбивства, рейдерські атаки перетворилися на соціальну норму повсякденного життя. Показовим є телесеріал «Бригада», де головний герой – розумний і порядний хлопець, відмінник прикордонної служби Олександр Белов, повернувшись з армії, швидко деградує у моральному плані до рівня ватажка злочинного угруповання, засвоюючи весь арсенал злочинних способів «вирішення питання».

В усякому разі, ще кілька років тому криміналітет, за даними моніторингу, посідав одне з чільних місць серед здатних вплинути на ситуацію в країні і суспільстві соціальних агентів. Наприклад, за даними моніторингу 2015 року, «мафію, злочинний світ» у 2015-му зазначали в цьому контексті 22,3% громадян [Українське суспільство, 2015: с. 620]. Можна припустити, що, по-перше, посилилися інститути влади, що за визначенням мають протистояти бандитській сваволі, поменшала кількість резонансних карних злочинів; по-друге, з реорганізацією міліції в поліцію принаймні частково змінився склад правоохоронних органів, що посприяло ефективнішій боротьбі зі злочинністю; по-третє, відбулася інтеграція лідерів злочинних угруповань в суспільну еліту, зрощення з бізнесовими структурами, що супроводжувалося навіть змінами в зовнішньому вигляді – «круті» ділові вбрання. Нарешті, викристалізувалася й усталилася верства «хазяїв життя», що змінили (принаймні – зменшили) соціальну роль «братків», позбавивши їх самостійного значення і нівелювавши до рівня найманців («тітушок»). Тому можна з певною обережністю говорити про відхід суспільства від методів прямого насильства і зниження значення криміналу як соціального агента в нинішньому суспільному форматі.

На користь такої думки свідчать і потенціал негативного впливу на ситуацію в країні, який приписує громадська думка співробітникам правоохоронних органів (поліції, прокуратурі) та суддям. Перші нарешті випередили злочинність з погляду спроможності впливати на суспільство (хай і в негативному сенсі), оскільки їх відзначили 14,2% респондентів. Другі фігурують у відповідях 20,6% респондентів, що, з одного боку, свідчить про укріплення позицій судової гілки влади, тобто здатне у перспективі сприяти рухові до правової держави, а з іншого – непокоїть обраним напрямом застосування накопичених можливостей, бо частка тих, хто вбачає у діях (або бездіяльності)

суддів як акторів суспільної взаємодії можливу небезпеку зростання напруженості, досить численна.

Однаковими за кількістю тих, хто відзначає дії цих колективних акторів як причин посилення напруженості в сучасному українському суспільстві (по 16,4%), є такі суб'єкти як «сепаратисти» та «пасивна більшість населення». Але якщо з таким чинником, як «сепаратисти» справа досить очевидна – кількість тих, хто вказує на них, приблизно дорівнює кількості тих, чиї інтереси безпосередньо «зачіпає» військове протистояння в донецькому регіоні, то щодо «пасивної більшості» можна було б очікувати більш самокритичних оцінок. Утім, згадаймо, що в подіях, пов'язаних з Революцією Гідності, брали активну участь близько 16-20% населення й саме такою є чисельність дорослого населення, яке бере участь в повсякденних громадянських практиках, вимальовується картина, що активна частина українців, яким небайдужа ситуація в країні та суспільстві, становить приблизно одну шосту загальної кількості населення.

Схожі дані ми бачимо у дослідженні О. Резніка, який прийшов до них, вивчаючи протестну поведінку населення як вияв соціальної напруженості. Він підкреслює, що на відміну від соціального конфлікту соціальна напруженість є закритою формою зіткнення інтересів соціальних суб'єктів, і лише у разі неможливості розв'язати накопичені суперечності традиційним, легальним шляхом соціальні суб'єкти змушені вдаватися до протестної поведінки. За його підрахунками, загальна кількість населення, задіяна в протестних заходах, становить близько 15% [Резнік, 2017б: с. 142]. Доводиться вчергове констатувати, що існує значний розрив між декларативною і реальною поведінкою і що обрання відповідей про неможливість далі терпіти наявний стан речей, вибухонебезпечність обстановки тощо, тобто вербальне свідчення накопичення критичної маси протестно налаштованого населення не означає готовності до реальних дій. Разом з тим провал П. Порошенка у другому турі президентських виборів 2019 року свідчить не так про конструктивну позицію його опонента, як про акумуляцію невдоволення, що вилилося у результатах голосування. Тобто ігнорування негативних настроїв населення не означає негайну неминучу революцію, однак це не те, чим можна безкарно нехтувати.

Так чи так, дослідження свідчить про існування великого спектру проблем та наявність цілої групи соціальних агентів, що мають порівняно слабкий зв'язок зі станом напруженості, який, проте, при нагоді може розгорнутися у досить масштабні соціальні

дії, переводячи стан соціальної напруженості у стан соціального конфлікту під впливом навіть випадкового емоційно яскраво забарвленого чинника (як от побиття протестувального студентства співробітниками правоохоронних сил у листопаді 2013 року, що стало релізером подальшої Революції Гідності).

Окремим випадком у цьому ряду стоїть оцінка у громадській думці керівництва Російської Федерації – 27,8% респондентів упевнені, що дії цього соціального суб'єкта спричинюють погіршення ситуації в Україні. Якою мірою причиною такої оцінки справді є дії (і які саме) кремлівського керівництва, а якою це наслідок інформаційної війни – сказати складно. Доречною є думка Д. Яроша: «... я не звертаю увагу на російську пропаганду. У нас з ними війна. Вони мають дуже погано говорити про нас, ми – про них. Це закономірно» [Дмитро Ярош, 2019]. Зважаючи на такі обставини, ми вирішили залишити осторонь проблему реального впливу керівництва сусідньої держави на внутрішню українську ситуацію, хоча маємо відзначити існування такого впливу.

Нарешті ми дійшли до основних трьох соціальних агентів, з діями чи бездіяльністю яких пов'язане, згідно з думками учасників опитування, зростання напруженості в суспільстві. Насамперед це «нинішні очільники держави (Президент, уряд, Верховна рада)» – цю позицію відзначили 74,3% опитаних; «політики» – 51,5%; «олігархи» – 42,2%. Ці соціальні агенти справді мають можливість використати ті чи ті важелі впливу на ситуацію, тож звичайна логіка підказує шукати у їхніх діях причини зростання соціальної напруженості.

Спробуємо виявити, які властивості відрізняють суб'єктів наведених оцінок і чи є певні закономірності, що дали змогу зінтегруватися саме такій конфігурації думок щодо того, кого вважати винуватцем суспільних негараздів. На жаль, зіставлення відповідей на запитання про суб'єктів посилення напруженості призвело до того, що певні відповіді, які становлять ядро громадської думки з цього приводу, «наклалися» одна на одну, тобто ті, хто вважають винуватцем владу, також вважають винуватцями політиків і олігархів. Тому надалі ми зосередимося на порівнянні двох груп – тих, хто звинувачує очільників держави (цю групу позначатимемо як «антивладні», N=1337), і тих, хто не назвав цих суб'єктів серед тих, чії дії найбільш негативно впливають на погіршення ситуації країні (надалі позначимо їх як «нейтральні до влади», N=463). Одразу слід сказати, що ці групи значимо відрізняються власною оцінкою

рівня соціальної напруженості в країні. Серед «антивладних» майже половина (46,8%) оцінюють рівень напруженості як високий (8–10 балів за десятибальною шкалою), натомість серед «нейтральних» таку оцінку дають лише 25,5%.

За соціально-демографічними показниками групи майже не відрізняються. Привертає увагу хіба що порівняно менша концентрація «антивладних» на Заході. Ця різниця значима, хоч і не така істотна, як можна було очікувати (рис. 2.4).

Водночас привертає увагу значима відмінність в оцінках власного соціального становища і задоволеності життям. У групі «нейтральних» індекс соціального самопочуття становить 40,69 бала, у «антивладних» він на два бали нижчий (38,7). Так само значимо вище оцінюють «нейтральні» своє соціальне становище (3,53 проти 3,22 бала за семибальною шкалою). Серед «нейтральних» радше незадоволені своїм становищем у суспільстві 42,2%, серед «антивладних» – 60,5%. Як бачимо, в обох групах досить багато незадоволених, проте ця незадоволеність у «нейтральних» не асоціюється із владою як суб'єктом, що спричиняє напруженість. Можна припустити, що для цих груп характерні відмінності у конфігурації чинників, що викликають напруженість, зокрема, для «нейтральних» чинник депривації не є визначальним і поступається ціннісно ідеологічним пріоритетам.

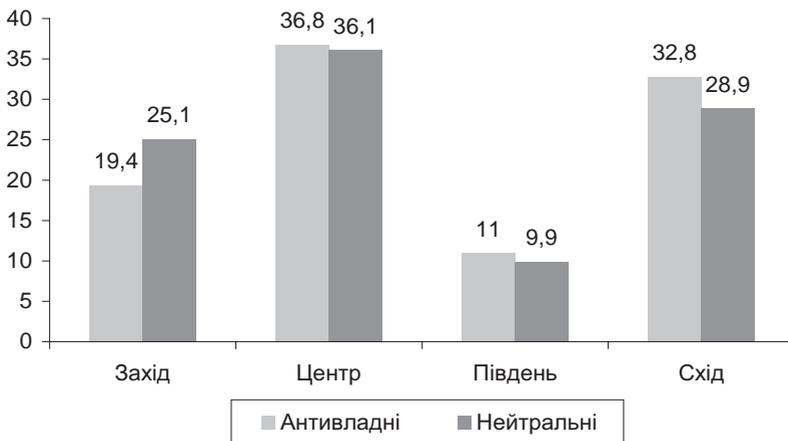

Рис. 2.4. Регіональний розподіл респондентів, що визнають/не визнають представників вищих владних структур суб'єктами впливу на зростання напруженості, 2017 (%)

Центральною віссю, навколо і уздовж якої, усі роки незалежності вибудовуються геополітичні орієнтації, настрої, ціннісні пріоритети, є вісь Євросоюз–Росія, що зумовлює характер політичної, економічної та культурної спрямованості. З плином років залежно від конкретно-історичних обставин відбуваються коливання громадської думки у той чи інший бік, однак питання про визначення превалювального вектору залишається принциповим для самовизначення не лише щодо політичної лінії, а й щодо буденних орієнтацій населення.

Це питання показово проступає й при порівнянні позицій респондентів, що утворюють групу антивладних (винні владна еліта, політики, олігархи) і групу «нейтральних» (до погіршення ситуації в країні причетні інші соціальні суб'єкти) в оцінюванні соціальних агентів напруженості в суспільстві.

Тривалий час панівною в громадській думці населення України була орієнтація на зближення з Росією; значною мірою поступалася їй в популярності ідея інтеграції до Євросоюзу попри всі зусилля державного пропагандистського механізму. Анексія Криму, неоголошена гібридна війна на Донбасі позбавили ідею альянсу з Росією привабливості для більшості українців. Однак при збереженні загалом негативного ставлення у більшості опитаних до ідеї союзу з Росією і Білоруссю незалежно від того, відносяться вони до ядра чи периферії, не означає тотожності їхніх позицій (рис. 2.5).

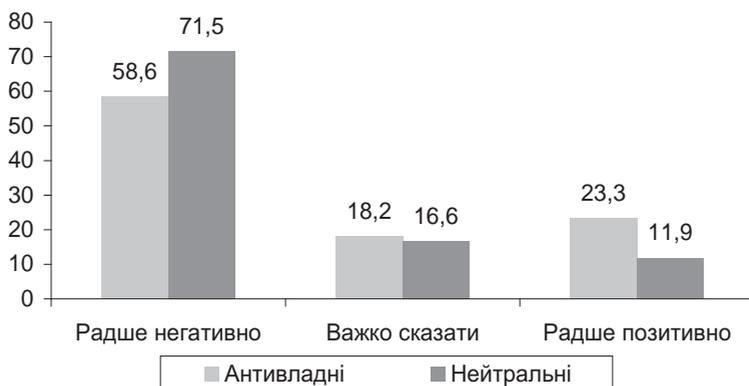

Рис. 2.5. Розподіл відповідей респондентів, що визнають / не визнають представників вищих владних структур суб'єктами впливу на зростання напруженості, на запитання про ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, 2017 (%)

Як бачимо, при тому, що більшість в обох групах радше негативно ставиться до ідеї союзу з двома колишніми республіками СРСР, що відрізняються спільним етнічним слов'янським походженням населення, «нейтральні» твердіші у своїх негативних оцінках; водночас серед антивладних майже кожен четвертий прихильно ставиться до ідеї такого союзу.

Аналогічною, хоч і не такою виразною є ситуація з відповідями на запитання моніторингу про вступ України до Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану, Вірменії і Киргизстану, а також про вступ України до Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Вірменія, Киргизстан) – симпатії до співпраці з Росією у різних форматах висловлює приблизно чверть «антивладних» респондентів ядра і приблизно на 10% менше «нейтральних» (різниця в усіх випадках є значимою на рівні 1%).

Коли ж ми розглядаємо ставлення респондентів до вступу України до Європейського Союзу: так само її підтримує більшість усіх респондентів, однак якщо серед антивладних її прихильниками є трохи більш як половина (51,4%), а супротивниками трохи більше за чверть (27,8%), то для «нейтральних» вона є привабливою для двох третин (65,5%), а негативно ставлення демонструє лише кожен шостий (16%).

Що ж до вступу до НАТО, то в антивладних думки розділилися майже навпіл, навіть з невеликою перевагою супротивників цієї ідеї (відповідно 40,0% і 37,4%), тоді як серед респондентів, віднесених до «нейтральних», ідея вступу України до НАТО хоч і не стала надбанням більшості (підтримують її 48,8%, а негативно ставляться 24,7%), але виразно є провідною.

Подібні розбіжності між «антивладними» і «нейтральними» бачимо не лише у сфері політичного планування, а й у ставленні до практичної взаємодії держав. Щодо того, якими респонденти хотіли б бачити відносини України з Росією, найпоширенішою серед «антивладних» є думка, що вони мають бути такими, як між дружніми державами, – без віз та митниць на кордоні (так вважають 38,9%, а якщо долучити 13,7% тих, хто вважає, що Україна і Росія мають об'єднатися в економічний союз – з вільним пересуванням товарів, робочої сили, та 3,6% тих, на чю думку Україна і Росія мають об'єднатися в одну державу, то разом це становитиме 56,2%, тоді як позицію, що відносини мають бути такими, як між суто сусідніми державами – з візами та митницями на кордоні, посідають 36,9%.

Саме остання позиція є найпоширенішою серед респондентів, що належать до «нейтральних» (48,8%), хоча серед них чимало й тих, хто прагне дружніх стосунків між зазначеними державами (30,9%), проте удвічі менше, ніж у «антивладних» прихильників економічного союзу з Росією (6,7)%, і мізерний відсоток (1,5%) тих, хто прагне повного об'єднання країн.

Дружні настрої щодо стосунків з країною, з якою країна проживання фактично веде війну, нехай не у повномасштабній, а в гібридній формі, виглядали б парадоксальними, якщо забути про існування ціннісно-орієнтаційної осі «Схід – Захід», про яку йшлося вище. За самооцінкою для групи «антивладних» ближчими є цінності східноєвропейських країн – так чи радше так вважають 48,5%, а проєвропейськанолаштованість властива 28,5%. Для «нейтральних», навпаки, ближчими є західноєвропейські цінності (38,8%), хоча перевага цих орієнтацій порівняно зі східноєвропейськими не надто велика – на останні орієнтуються 33,8%.

Як бачимо, кількість прихильників європейського курсу більш ніж удвічі перевищує кількість його супротивників. Однак це не голосування, де рішення ухвалюється простою або кваліфікованою більшістю голосів. Свого часу, досліджуючи закономірності соціальної інтеграції, ми писали про те, що парціальна (часткова) інтеграція навколо певного солідаритету приводить або до консолідації супротивних сил, або до їх соціальної мімікрії, що в кінцевому підсумку є обтяженою тоталітаризмом. Так, перемога Євромайдану у багатьох змінила звичне сприйняття дійсності, у результаті чого виникла ситуація на Донбасі.

У нашому випадку за вибіркою загалом європейськи орієнтована частина респондентів становить більшість, проте далеко не абсолютну. В середньому кожен четвертий ставиться до європейськи орієнтованого вибору негативно, а ще 20% остаточно ще не визначилися.

Століттями Україна перебувала під орудою російського царату, згодом стала периферією радянського тоталітарного суспільства; ці періоди мали й позитивні моменти, особливо за радянських часів. Тому продовжує залишатися досить сильною традиція культурного єднання з народами пострадянського простору, надто з тими, з якими зближує схожі культура, мова, звичаї, соціальна пам'ять. І не викликає великого подиву те, що далеко не всі сприймають Російську Федерацію як країну-агресора, бо ідентифікують себе з «проросійським» вектором вибору. І навіть за умов багаторічного

ведення нею так званої «гібридної війни» проти України близько чверті у складі антивладних і кожен шостий з «нейтральних» схилиються до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі.

Отже, проєвропейський вектор орієнтацій хоч і зміцнився останнім часом, але не перетворився на життєву настанову для більшості населення; значна його маса зберігає проросійські настрої. Логічно, що ці настрої порівняно сильніші серед «антивладних», бо очільники держави проводять політику, орієнтовану на захист інтересів України – як вони їх розуміють, а їхні критики дотримуються іншої думки. Тому, сприймаючи національно орієнтований політичний курс як перешкоду своїм інтересам, прихильники такого погляду не можуть погодитись із започаткованими реформами. Тобто протестний рух включає не лише тих, хто незадоволений недостатністю зробленого, а й тих, хто за переконаннями виступає проти європейських цінностей. У цьому, на наш погляд, криється одна із системних причин соціальної напруженості.

У перехідний період виникає низка проблем не лише у геополітичній площині, а й у сфері економічної організації суспільства, які в макроекономічному сенсі зводяться до двох: участь держави в управлінні економікою і власність на засоби виробництва. Спробуємо з'ясувати, чи є зв'язок між цими проблемами і оцінкою соціальних агентів, що впливають на збільшення напруженості.

Щодо ставлення до участі держави в управлінні економікою, здебільшого представники групи незадоволених владою, політиками й засиллям олігархів віддають перевагу (47,8%) зваженому міркуванню про те, що треба поєднати державне управління і ринкові методи; понад чверть висловили консервативний погляд, що найдоцільнішим є повернення до повного контролю економіки з боку держави; порівняно невеликою є група ліберально налаштованих респондентів (12,4%), що вірять у саморегуляційний потенціал ринку. Серед респондентів, що представляють групу «нейтральних», так само превалує судження про доцільність поєднання державного управління і ринкових методів (44,9%), однак адептів регулювальної сили ринку порівняно більше – 19,7%. Тобто потрібно відзначити, що представники першої групи налаштовані консервативніше, тож їхнє роздратування діями влади, політиків та олігархів певною мірою можна пов'язати не лише з відсутністю помітних економічних успіхів в зазначених соціальних агентів або їхніми порівняно невеликими досягненнями, а й із несприйняттям частиною населення стратегічного економічного курсу на ринкові перетворення.

Якщо розглянути ставлення до приватної власності на підприємства і землю, то в обох випадках відсоток незгодних становить серед «антивладних» понад третину (відповідно 35,1% і 36%), тоді як серед «нейтральних» таких значимо менше (23,4% і 26,1%).

Однак, попри те, існування в Україні великих приватних підприємств влаштовує більшість у кожній з вирізнених груп – серед «антивладних» доцільність їх існування визнають 51,3%, серед «нейтральних» – 61,1%. Якщо ж ми звернемося до запитання моніторингу-2017: «Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?», то бачимо коливання в інший бік: респонденти, що належать до «антивладних», здебільшого вважають за доцільне повернути великі приватні підприємства у власність держави (57,3%), не підтримують цю думку 28,7%; а серед «нейтральних» першу думку підтримали 47,7%, тоді як другу – 31,9%. Це знову ж таки змушує пов'язувати невдоволення вагомої частини респондентів не лише з низькою ефективністю дій влади або політичної системи, а й із обраним курсом на тотальну приватизацію. Тобто є підстави говорити про певну суперечність, щонайменше – різнорівневих диспозицій, надто виражену у ядра, неготовність на рівні громадської думки до «великої» приватизації, передчасність чи невчасність політики, спрямованої на перехід у приватну власність великих підприємств, що підтримує високий рівень соціальної напруженості.

Така сама суперечлива тенденція – сполучення негативного ставлення до можливості приватизації землі з позитивним сприйняттям існування приватизованих земель і визнанням водночас доцільності її повернення у власність держави спостерігається стосовно проблеми приватизації землі. Але у порівнянні із суперечливістю ставлення до приватизації великих підприємств вона виражена у м'якшій, згладженій формі.

Парадоксальність отриманих даних очевидна, відповідь щодо її причин слід шукати, на наш погляд, почасти в особливостях української приватизації, що у народі дістала оцінку як «узаконений грабунок», почасти у суперечливості диспозицій різного рівня (феномен LaPiere). Проте у будь-якому випадку розрив бажаного і дійсного, розуміння нереальності спроб розвернути рух суспільства у зворотному напрямі викликає невдоволення, а разом з ним і підтримує стан напруженості в масовій свідомості українців.

У сфері політичних орієнтацій помітні певні розшарування, які можуть стати ключем до розуміння як протестних мотивів взагалі,

так і орієнтаційних особливостей і групи «антивладних», і групи «нейтральних». Багато що прояснює відповідь на запитання: «Чи є в країні така політична партія, яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями?» (рис. 2.6).

Причини, на наш погляд, слід шукати, з одного боку, в соціально-політичній пасивності опитуваних – членами політичних партій є лише 2,3%, тоді як майже 98% не належать до якоїсь політичної партії; з іншого боку, у розчаруванні населення і недовірі до партій, які, навіть висуваючи близькі населенню гасла, не дотримуються їх.

Лише третина опитаних ідентифікує себе з якимось політичним рухом чи партією, більшість і серед «антивладних», і серед «нейтральних» не бачить для себе такої політичної сили. З огляду на важливість цього самовизначення аналізувалися також відповіді респондентів на запитання: «Чи є серед політичних партій України така, яка відстоює інтереси таких людей, як Ви?». Розподіл відповідей практично збіглися; майже ідентичний характер відповідей підтверджує усталеність загальної картини – менш як третина дорослого населення доволі чітко визначилися щодо власних партійних преференцій.

Ці приблизно 30%, що визначилися стосовно прийнятних для них політичних партій, є надто розпорошеними. На наш погляд, ця ситуація з роздрібненістю прихильників тих чи інших партій демонструє, що визначення соціальних агентів, відповідальних за

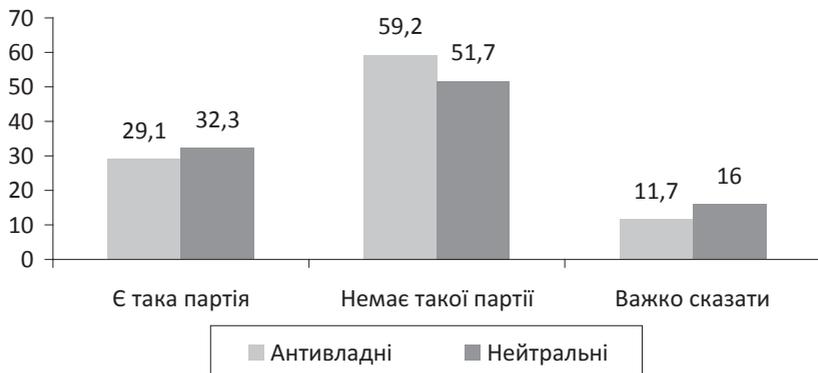

Рис. 2.6. Розподіл відповідей респондентів, що визнають / не визнають представників вищих владних структур суб'єктами впливу на зростання напруженості), щодо існування в країні ідеологічно близької партії, 2017 (%)

погіршення ситуації в країні, походить з різних ідейних джерел, які тимчасово об'єднуються на платформі протесту проти чинної влади. Однак солідаризація «проти» обмежена у конструктивних діях самою своєю метою, з досягненням якої зникає підстава для об'єднання.

Ба гірше, розчарування у суб'єктах політичного досягнення поставлених цілей тісно пов'язане зі ставленням до демократії в цілому, насамперед до такої її іманентної якості, як багатопартійність. Показово, що на запитання про те, чи потрібна Україні багатопартійна система більшість респондентів із групи антивладних заявили, що «ні» (41,2%). Протилежної думки дотримуються 33,8%. Чверть не визначилися зі своїм ставленням. Серед респондентів із групи «нейтральних» переважною думкою є все ж таки визнання цінності багатопартійної системи (38%), однак перевага прихильників цієї позиції є зовсім незначною (не поділяють її 32,8%). У результаті знецінення довіри до політичного інституту демократії антивладні не бачать достойних кандидатів на роль очільників країни; вважає, що в Україні є підходящі лідери, лише кожен п'ятий (21,7%); серед «нейтральних» ситуація відчутно відрізняється – такої думки дотримується майже кожний третій (30,7%). Це, на наш погляд, одна з головних причин «пробуксовування» демократичних реформ в Україні – люди не сподіваються на вибори, тому що не вірять, що від результатів виборів зміниться їхнє життя. Серед респондентів групи «антивладних» таку думку повністю поділяють 42,3%, «радше поділяють» 29,6%, що разом складає понад дві третини (71,9%) респондентів з цієї групи. Респонденти з групи «нейтральних» ще покладають певні надії на демократичні механізми регулювання – зовсім не вірять у можливості змін шляхом виборів 17,6%, радше не вірять 37,5%. Про це свідчить і більша поміркованість при оцінюванні діяльності П. Порошенка на посаді Президента України (нагадаємо: моніторинг-2017 проводився за 2 роки до перевиборів). Серед «антивладних» респондентів за шкалою з 10 максимальними балами середня оцінка його діяльності становила 2,63 бала, а серед «нейтральних» – 4,55 бала. Однак загалом за такого рівня зневіри у легітимних способах і суб'єктах ведення політичної боротьби стан напруженості не може не залишатися високим.

Як уже відзначалося, серед обраних до поглибленого аналізу груп респондентів, що віднесені до антивладних, близько 90% оцінюють ситуацію в країні як «напружену» або «критичну, вибухонебезпечну». Запитання щодо стану справ у країні можна

водночас розглядати як проективне, таке, що відображає внутрішній стан суб'єкта оцінки. Тобто можна прогнозувати, що респонденти ядра на дев'ять десятих перебувають у стані готовності до переходу від латентної напруженості до поведінкових форм протесту.

Про високий рівень готовності до протестних дій свідчать також такі ознаки, як низький матеріальний статок приблизно половини респондентів, актуальне на час опитування невдоволення становищем у суспільстві (три п'ятих учасників є невдоволеними) та життям в цілому (понад 50%). Матеріальні нестатки, соціальна депривація, недовіра до владної еліти, політична безвихідь – серйозні підстави для того, щоб прагнути щось змінити.

Не варто, втім, передавати куті меду та зображувати усе суто чорними фарбами. Так, з погляду міри задоволеності життям близько 30% з групи «антивладних» задоволені тим, як воно складається; хоча заможно живуть менш як 1% із них, а вважають свій рівень матеріального добробуту середнім майже половина опитаних. Приблизно третину становлять ті, хто вважає себе середнім класом. Тому не була великою несподіванкою суперечлива оцінка готовності населення до протестних форм соціальної поведінки (рис. 2.7).

Провідною серед «антивладних» респондентів ядра є «протестна» група (42% опитаних). Але досить численно залишається частина опитаних, налаштована на збереження за будь-яку ціну громадянського миру і спокою. Слід зазначити, що досить великою

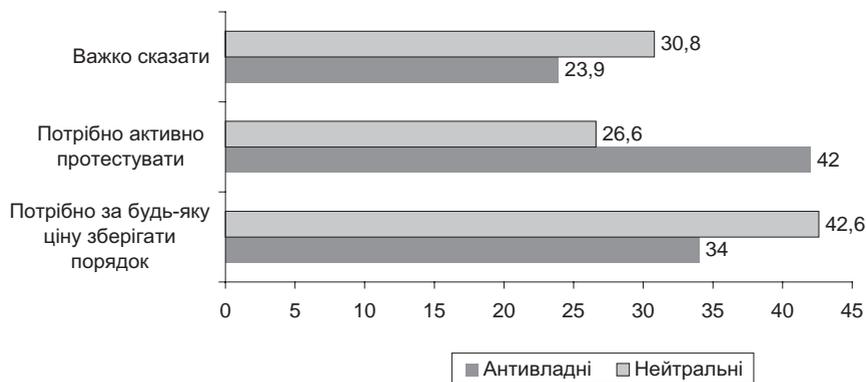

Рис. 2.7. Розподіл відповідей респондентів, що визнають / не визнають представників вищих владних структур суб'єктами впливу на зростання напруженості, щодо прийнятності протестних стратегій поведінки, 2017 (%)

є група тих, хто не визначився, тобто резерв, з якого насамперед можуть рекрутуватись як перші, так і другі.

Серед респондентів групи «нейтральних» картина протилежна: провідною є орієнтація на збереження громадянського миру (42,6%), і помітно меншою є кількість тих, хто налаштований, за самооцінкою, на активні дії (26,6%). Тут резерв для збільшення тієї чи тієї групи ще більший (30,6%), що робить ситуацію нестійкою, а громадську думку – динамічною, схильною до різких перепадів. Тобто про 90-відсоткову готовність трансформувати напруженість у протестні дії не йдеться. Однак цілком імовірною є несподівана хвиля масових протестів, спровокована якимось емоційно насиченим чинником (наприклад, гучною подією), бо соціальна база для цього цілком склалася.

Утім, при інтерпретації настроїв протестно налаштованої частини респондентів варто звернути увагу на відповіді за низкою інших запитань. Зокрема, коли йдеться про те, наскільки можливі зараз у місті чи селі, де проживає респондент, масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав, більшість респондентів і «антивладних», і «нейтральних» вважають це малоімовірним (приблизно 56%). Водночас серед групи «антивладних» чимала кількість тих, хто вважає такі виступи можливими (28,9%), що значимо більше (на рівні 1%), ніж серед «нейтральних» респондентів (19,5%).

Якщо ж ми згадаємо класичне запитання, на застосуванні якого при вивченні протестної поведінки наполягав Ю. Левада, а саме: «Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?», то на позитивну відповідь спромоглися менше як чверть опитаних з числа «антивладних» (23,6%) і лише кожен шостий з «нейтральних» (15,9%). Окрім кількісних показників, показовими є і форми протестної поведінки, до якої схилиються учасники опитування. Так, серед протестно налаштованих «антивладних» респондентів основною формою вираження своїх настроїв є така «зручна» форма, як «збирання підписів під колективними петиціями» (34,8%), тому що, на відміну від страйку, пікетування чи голодування не потребує великих особистих зусиль чи обмежень. Зауважимо, що і серед «нейтральних» ця форма є найпопулярнішою (26,6%). А з огляду на той рівень довіри до владних інститутів, який висловлюють учасники опитування, не зрозуміло, чи є якийсь сенс у адресуванні їм петицій (хіба що у відпрацьовуванні протестантами механізмів консолідації).

Свою пасивність і ядро, і периферія однаковою мірою (понад третини опитаних) мотивують тим, що жоден із заходів протесту не видається ефективним і припустимим настільки, щоб узяти в них участь, зневірою в тому, що в такий спосіб можна чогось досягти (за даними моніторингу-2017). Нарешті, коли запитати про реальний досвід протестних дій, який здобули учасники опитування впродовж останнього року, виявляється, що у протестних практиках брали участь у кожній з вирізнених груп приблизно 15%, що не перевищує значення в середньому за вибіркою (15,7%). Але хоча ці показники помітно скромніші від декларованих протестних намірів, цими настроями не варто нехтувати.

З наведених даних досить чітко видно, що показники вербальної протестної поведінки у три з половиною рази вищі від показників реальних дій. В інтервалі між цими двома екстремумами якраз і відбувається наростання напруженості та формування готовності до переходу від латентної стадії до поведінкової.

Досі ми вирізняли серед респондентів, що дали оцінку соціальним агентам, котрі своїми діями чи бездіяльністю призводили до погіршення ситуації в Україні, – певне ядро, якщо вважати основою цього ядра тих респондентів, що хоч би в однієї з наданих відповідей називають серед таких агентів владну еліту. Зіставляючи характеристики цього ядра з характеристиками тієї підвибірки респондентів, що утрималися від звинувачень на адресу очільників держави, ми намагалися відстежити, чи є розбіжності у ставленні цих двох груп до подій і процесів громадського життя. Такі розбіжності зафіксовано, але варто також згадати, що так зване ядро не є в жодному сенсі монолітом; це конгломерат, утворений на платформі невдоволення урядом. Найбільші групи, з яких він складається, отримали назви «супротивників влади», «супротивників політиків» і «супротивників олігархату». Обсяги цих груп здебільшого накладаються один на одного; однак у певних випадках між ними виникає значима (на рівні 1%) різниця в характеристиках, думках та оцінках, зумовлена розбіжностями в оцінках з боку тієї частини респондентів, що не входить одночасно в усі зазначені групи. Простежимо ці відмінності.

Насамперед привертає увагу деяка нерівномірність розподілу цих груп за регіонами. Зокрема, на Сході країни «супротивників влади» 32,8%, тоді як «супротивників олігархату» значимо (на рівні 1%) менше – 26,6%; і навпаки, на Заході мешкає всього 19,4% «супротивників влади», але 25,3% «супротивників олігархату».

Тобто маємо більшу невдоволеність політикою вищої української влади у Східному регіоні країни.

Песимізм в оцінках чинної влади простежується і в ставленні до влади та способів її демократичного обрання взагалі: серед «супротивників влади» значимо вищий відсоток тих, хто не сподівається на вибори, тому що не вірить, що від результатів виборів зміниться їхнє життя (42,2%), якщо порівняти його з таким же показником у «супротивників політиків» та «супротивників олігархату», в яких він становить 36,3% та 36,2% відповідно.

«Супротивники олігархату» вважають, що ефективним інструментом зниження соціальної напруженості стало б викорінення корупції у владній верхівці країни (винні мають відбувати реальне покарання) – у цьому переконано майже три чверті з цієї групи респондентів (71,8%); близькими до цього є погляди «супротивників політиків» (69,6%). Більшість «супротивників влади» налаштовані так само, але порівняно з першою з названих груп кількість їх значимо (на рівні 1%) менша і становить 65,4%. Можна припустити, що серед цієї групи порівняно більша частка зневірених або нігілістично налаштованих респондентів. У всякому разі, доводиться констатувати, що саме серед «супротивників влади» найвищий відсоток повністю незадоволених життям людей (18,3%), тоді як», наприклад, серед «супротивників політиків» він значущо менший (15,8%).

Отже, згідно з проведеним аналізом емпіричних даних, можна констатувати, що соціальна ситуація щодо погіршення стану справ у сучасному українському суспільстві, з огляду на присутні у громадській думці оцінки, не є безсуб'єктною; навпаки, до її формування причетне широке коло соціальних суб'єктів. Розподіл соціальних акторів за ступенем негативного впливу на суспільну ситуацію має дрібнодисперсний характер при одночасному існуванні певного ядра. Незначний характер негативного впливу на ситуацію в країні, на думку респондентів, мають такі соціальні агенти, як інтелігенція, релігійні діячі, журналісти та блогери. Таким чином, не можна пов'язати погіршення ситуації в країні, що призводить до зростання соціальної й, насамперед, політичної напруженості, з дією чи бездіяльністю суто якогось одного соціального суб'єкта, це результат взаємодії багатьох агентів;

Утім, не можна не відзначити існування ядра акторів, чия діяльність чи бездіяльність, на думку респондентів, вчиняють найбільший негативний за результатом вплив на стан напруженості. До них належать такі соціальні актори, як найвища владна еліта

країни, представники політичного істеблішменту та олігархи. Негативний вплив цих соціальних акторів, згідно із заміром громадської думки, є комплементарним, взаємопов'язаним, майже 80% респондентів, які вважають винними представників верховної влади, водночас покладають провину за погіршення ситуації в країні також і на політиків та олігархів. На нашу думку, це дає певний кумулятивний ефект, що підтверджується незначною диференціацією розподілів відповідей респондентів щодо нагальних проблем життя українського суспільства;

У порівнянні з рештою респондентів, що не вбачають вини очільників держави у зростанні напруженості (в нашій термінології «нейтральні»), ядро на тлі схожих соціально-демографічних, освітніх, статевих, поселенських параметрів має низку стійких відмінностей: в економічних, політичних, культурно-ціннісних орієнтаціях, протестній налаштованості тощо, які можна загалом оцінити як прояв принципової незгоди з державним курсом, успіхи й досягнення якого так само неприйнятні, як і невдачі.

Принциповим чинником, що об'єднує переважну частину респондентів, які вважають головним винуватцем погіршення ситуації представників влади, є протестна налаштованість, яка, своєю чергою, ґрунтується на невдоволенні як власними умовами життя (доходами, соціальним статусом), так і внутрішньою та зовнішньою політикою, а також тотальна недовіра до політичних партій.

2.5. Кейс «міжконфесійні стосунки»: внесок у загальну картину соціальної напруженості суспільства

З погляду впливу на цілісність суспільства, солідарність тих, хто це суспільство утворює, релігія завжди демонструвала двоїстість. З одного боку, вона виконувала функцію єднання, інтеграції, об'єднуючи своїх прихильників, підтримуючи спільні цілі та норми. З іншого боку, вона ж нерідко ставала чинником роз'єднання, дезінтеграції, цементуючи та освячуючи суперечності та конфлікти між різними групами, ба й освячуючи знищення інших груп. Мірою того, як найбагатші та наймогутніші держави світу йшли шляхом секуляризації (витіснення релігії із суспільного життя), як про інтегративну, так і про дезінтегративну дію релігії говорили дедалі менше, зважаючи на очевидний занепад релігійної мотивації та обґрунтування напруженості й конфліктів всередині держав та між державами. Такого роду напруженість і конфлікти пояснювали головним чином матеріальними чинниками (національними інтересами, класовими інтересами, потребами в ресурсах тощо). Проте остання третина ХХ сторіччя стала часом повернення релігії до публічної та політичної царин у різних країнах, не лише в тих, які попри численні спроби так і не змогли здійснити модернізацію за західними зразками (першою чергою в мусульманських країнах), а й у тих, які були цілком модернізованими (скажімо, США). В результаті увага до релігійного чинника політичних процесів, напруженості та конфліктів стала посилюватися. Вже класикою стало твердження С. Гантингтона про настання часів протистояння цивілізацій, в основі яких лежить релігійний чинник [Хантингтон, 2005]. Г. Кюнг зазначав: «В останні десятиліття в різних частинах світу значно зросла кількість збройних конфліктів, в яких релігія, а часто і національна належність, відіграють суттєву роль: це Північна Ірландія, Балкани, Шрі-Ланка, Індія, Нігерія... Тож не лише у зв'язку з ісламським тероризмом знову постає питання щодо того, чи не заохочує релігія застосування насильства замість того, аби сприяти його подоланню, і чи не слугує релігія радше джерелом, аніж розв'язанням проблеми насильства» [Кюнг, 2005]. Д. Узланер вважає, що «міжетнічні, міжнаціональні й навіть міждержавні протистояння знову стали релігійними, як це було в XVII столітті – можливо, не по суті, але як мінімум в суспільній свідомості» [Узланер, 2019]. Значущість релігії в контексті соціальної напруженості відзначають не лише спеціалісти,

які досліджують суспільно-релігійні питання, а й широкі маси населення. Зокрема за даними опитування, здійсненого компанією Ipsos MORI на замовлення BBC, серед чинників, що спричиняються до розколу в країні, релігію назвали 50% опитаних бельгійців, 45% французів, 47% британців, 37% німців, 27% італійців, 27% поляків, 25% сербів, 32% шведів [BBC Global Survey, 2018²].

Підстав для таких оцінок є достатньо, адже чимало війн та конфліктів останніх десятиліть (протистояння в Північній Ірландії, громадянська війна в Югославії та конфлікт Сербії із Косово, події так званої Арабської весни) або безпосередньо пов'язані із релігією, або мають певну релігійну складову. Можна сперечатися, якою мірою ці конфлікти пов'язані з релігією, а якою зумовлені цілком земними інтересами, як саме релігія долучається до цих конфліктів, але не можна заперечити ту чи іншу її роль. Це пояснюється певними тенденціями, які стали характерними для секуляризованих суспільств, причому тенденціями, що стосуються як релігійної сфери, так і самих секулярних суспільств.

Що ж до останніх, то в більшості з них має місце відхід від жорсткого секулярного підходу. XIX і XX сторіччя пройшли під впливом просвітницької настанови на відділення релігії від суспільства, на витіснення релігії на суспільне узбіччя, в царину особистого життя та особистих вподобань індивідів. У сучасному світі – світі логічного розвитку ідеї демократії та прав людини і як внаслідок радше негативних результатів жорстко секулярного підходу, від останнього відмовляються. Тобто секулярна держава дещо відступає від однозначно секулярного підходу, розглядаючи повернення релігії в публічний простір як припустиме, ба й навіть необхідне, визнаючи право релігійних громад та релігійних людей бути присутніми в публічному житті та висловлювати свою позицію щодо різних питань суспільного життя (як і будь-яка інша група). Ю. Габермас, а слідом за ним багато інших дослідників релігійної ситуації в сучасних суспільствах схарактеризовують такий стан як «постсекулярний», коли, з одного боку, «релігійну свідомість примушують до процесів пристосування», але водночас прихильники секулярності «тією мірою, якою вони виступають у ролі громадян держави, принципово не можуть ані відмовити релігійним картинам світу в істиннісно-

² Опитування проводилося 26 січня – 9 лютого 2018 року у 27 країнах з усіх частин світу (Європа, Африка, Азія, Північна та Південна Америка, Австралія). В частині країн вибірка становила близько 1 тис. респондентів, в частині – близько 500 респондентів.

му потенціалі, ані заперечити право віруючих співгромадян робити свій внесок у публічні дискусії релігійною мовою» [Хабермас, 2011: с. 107]. Такий «відступ» секулярної держави збільшує можливості релігійних суб'єктів, але водночас повертає їх до переліку суб'єктів, здатних створювати напругу та конфлікти.

Що ж стосується особливостей «релігійного відродження», то з погляду нашої тематики в ньому основними рисами стають зростання релігійного фундаменталізму [Юраш, 1999; Богданова, Маковесенко, 2008] та процеси, які можна назвати «політизацією релігії» [Лебедев, 2015; Мацевич, Семедов, 2012]. Релігійним фундаменталізмом зазвичай називають такі форми побудови релігійного життя, які орієнтуються на «первинну», «чисту» релігію, в подальшому «викривлену» впродовж історичного шляху суспільства. Якби релігійний фундаменталізм стосувався лише власне складових релігійних учень та практик, то для секулярних суспільств він би не мав значення. Проте він апелює до тієї релігії, яка була в минулому, а в минулому релігія була не лише вірою, а й тією практикою, що визначала майже всі інші практики (економічні, політичні, сімейні тощо). Тож орієнтація на минуле дуже часто веде й до вимог повернення суспільної та політичної значущості релігії, і в набагато більшому обсязі, ніж на це готове «постсекулярне» суспільство. До того ж сам релігійний фундаменталізм стає головним чином реакцією на західну світську модернізацію та на глобалізацію, яка цю модернізацію поширює, зокрема реакцією негативною. Тож відновлені сили релігії нерідко стають ворожими до сучасного світу з його секуляризмом та матеріалізмом, вступають із ними у суперечку або конфлікт (що, відповідно, викликає негативну реакцію не лише секулярних прошарків населення, а й помірковано релігійних осіб, створюючи лінію суспільної напруги).

Другим помітним трендом суспільно-релігійних відносин стає політизація релігії. Цим терміном зазвичай позначають процеси внесення релігійних сенсів у політичну сферу (наприклад, відновлення релігійної символіки в політичному полі, відновлення релігійного виправдання політичних дій), зростання участі релігійних груп та організацій у політичних процесах (намагання впливу на реалізацію тих чи інших складових політики) та збільшення масштабів використання політичними силами релігії для реалізації своїх інтересів. Тобто релігія, якій «постсекулярне» суспільство надає більше можливостей, починає намагатися втручатися не лише в ту частину політики, яка стосується самої релігії (скажімо,

регуляцію діяльності релігійних організацій), а й у політичну регуляцію світської сфери. Причому ініціатором такої політизації можуть бути не лише релігійні, а й світські суб'єкти. Але в умовах усталеності масових уявлень про світську природу політики, а також відсутності релігійної гомогенності політизація також часто стає джерелом суспільної напруженості.

Тож у сучасному світі релігія нерідко стає джерелом напруженості. Проте таке твердження фіксує лише загальну тенденцію, певний узагальнений стан, який може мати помітні локальні варіації. Скажімо, у країнах, які пройшли відносно невеликий відрізок на шляху соціокультурної модернізації (таких, як країни Близького Сходу), релігійний спротив останній створюватиме значно більшу напруженість та конфлікти, ніж у країнах, що просунулися на цьому шляху вже достатньо далеко (наприклад, Україна, Білорусь, Росія, які піддавалися модернізації ще за часів Російської імперії та СРСР). Так само, міра поширеності фундаменталізму та глибина політизації релігії в різних країнах є різними. Тому виникає потреба в докладному аналізі ролі релігії як чинника соціальної напруженості саме в Україні.

Для виконання такого завдання спочатку здійснимо концептуалізацію релігії як джерела соціальної напруженості. Тут базовою буде аксіома про те, що власне напруженість завжди є наслідком взаємодії якихось соціальних суб'єктів, але не будь-якої взаємодії, а лише тієї, що викликає незадоволення однієї чи кількох (всіх) її сторін. Причому необхідно враховувати, що така взаємодія може бути не лише реальною, безпосередньою, а й уявною. Мається на увазі, що значущими можуть бути й уявлення певного суб'єкта про необхідність взаємодії. Тобто якщо певна соціальна група вважає, що інший суб'єкт повинен щось робити (наприклад, працівники можуть вважати, що держава має регулювати рівень заробітної платні), а той цього не робить, то така відсутність дії також може викликати напруженість. Тож напруженість може бути наслідком не лише діяльності певних суб'єктів, але й їхньої бездіяльності.

Виходячи зі зв'язку напруженості та взаємодії (реальної чи уявної) між соціальними суб'єктами можемо говорити, що релігія тоді може впливати на появу та збереження соціальної напруженості, коли вона взаємодіє з певними суб'єктами. Такі суб'єкти можуть бути секулярними (взаємодія за лінією релігійне–секулярне), або релігійними (взаємодія за лінією релігійне–релігійне). До перших суб'єктів належать секулярні соціальні інститути та організації

(держава, освіта, право) і групи нерелігійних людей чи атеїстів. До других суб'єктів належать релігійні організації та об'єднання і маси віруючих (якщо вони за схожих обставин реагують схожим чином). Тобто джерелом напруженості можуть бути взаємодії як релігійних суб'єктів зі світськими, так і релігійних суб'єктів один з одним (чи й навіть взаємодії всередині певних релігійних суб'єктів).

Серед чинників, які надають взаємодіям між релігійними й секулярними/іншими релігійними суб'єктами негативного характеру можна виокремити, так би мовити, «ідеологічні» та «матеріальні». Адже в релігії з огляду на її вплив на людську діяльність та суспільні процеси слід розрізнати дві складові – власне релігійне вчення (ідеї, світогляд) і організації та групи, утворювані на базі цього вчення. Перша складова діє в ідеологічній площині, тоді як дія другої практично завжди визначається не лише релігійними ідеями, а й світськими, матеріальними інтересами (які можуть мати як альтруїстичний, так і корисливий характер³, але в будь-якому разі визначаються реаліями світського життя, а не релігійним вченням). Відповідно, джерелом напруженості може бути як вплив релігійних ідей, так і вплив релігійних організацій та груп, який не обов'язково буде пов'язаний власне з релігією, але визначатиметься їхніми світськими інтересами.

Релігійна ідеологія може викликати напруженість у кілька способів. По-перше, це ситуація появи в певному усталеному релігійному середовищі нового віровчення, якщо останнє суттєво відрізняється від традиційної релігії, ба й заперечує її. Така ситуація не обов'язково, але досить часто призводить до виникнення конфліктів між прихильниками старого і нового віровчення. Очевидну напруженість і конфлікт викликала поява вчення Зороастра у перському суспільстві VI століття до н.е., в XVI столітті – поява лютеранського та кальвіністського трактування християнства; в наші часи напруженість у різних суспільствах викликає поширення вчення Свідків Єгови. По-друге, це ситуація навіть тривалого співіснування різних віровчень, які мають кардинально відмінну ідеологію. Співіснування протестантів та католиків було джерелом напруженості тривалий час і після того, як протестантизм став «традиційною» релігією в багатьох країнах Європи. Так само співіснування іудейської та християнської віри (незважаючи на

³ Мається на увазі, що прагнення до збереження чи збагачення релігійної організації може визначатися не користою, а ідеалістичним уявленням про необхідність цього для торжества віри.

співіснування впродовж багатьох століть), попри все, викликало напруженість та конфлікти. І однією з причин цього була саме кардинальна відмінність релігійних ідеологій, які заперечували одна одну⁴. По-третє, це ситуація, коли певне релігійне вчення вступає у суперечність зі світськими нормами та законами, а прихильники цього вчення вважають за необхідне виправлення останніх відповідно до вимог першого. Таким чином мусульманські фундаменталісти вимагають, аби в мусульманських країнах судочинство здійснювали на базі вимог шаріату, а християнські фундаменталісти вимагають заборони абортів. Зрозуміло, що такі прагнення вступають у суперечність з прагненням світських суб'єктів зберегти наявний стан, що і призводить до напруженості.

Причому потрібно зважати на те, що, на відміну від світських ідеологій, які можна критикувати та оспорювати, релігія для своїх послідовників є абсолютною істиною, на яку належить однозначно орієнтуватися. Релігійне заперечення іншої релігії чи світських норм не є справою обговорення, а має прийматися як однозначна істина. В результаті потенціал напруженості, яка виникає внаслідок дії релігійної ідеології, може бути помітно більшим, ніж потенціал напруженості, утворюваної як результат ідеологій світських⁵.

Зважаючи на те, що ідеї стають певною силою лише тоді, коли охоплюють певну критичну масу людей, і релігійні ідеї будуть чинником формування соціальної напруженості лише за умови, якщо достатньо високою буде релігійність широких мас, тобто якщо велика кількість людей матиме уявлення про ці ідеї, а їхній зміст буде особистісно важливим для цих людей. Натомість у ситуації слабкої релігійності функціонування вірувань, відмінних від вірувань цих людей, не сприйматиметься таким, що зачіпає їхні інтереси й не викликатиме негативної взаємодії.

Не менш, ба й більш значущим чинником напруженості в суспільстві може бути діяльність релігійних організацій та об'єднань, які можуть вступати в негативні взаємодії одне з одним (власне міжрелігійні взаємодії) або зі світськими суб'єктами. В першому випадку соціальна напруженість може бути похідною від негативних

⁴ Такої проблеми не виникало в часи панування язичництва, оскільки різні вірування не заперечували одне одне, вірування в одного бога не виключало істинність існування іншого. Натомість монотейстичні релігії вже стали взаємовиключними, істинність однієї обов'язково передбачає хибність іншої.

⁵ Не можна заперечити, що світські ідеології комунізму та фашизму призвели до знищення значно більшої кількості людей, ніж під впливом релігійних ідеологій, але це відбувалося тоді, коли ці світські ідеології самі фактично стали ерзац-релігіями.

взаємодій між різними релігійними групами та організаціями (наприклад, між католицькою і православною Церквами, православною Церквою і протестантськими об'єднаннями, різними протестантськими деномінаціями) або від негативних взаємодій між різними групами всередині однієї релігійної організації (наприклад, виникнення церковного розколу, незгода між представниками однієї Церкви, коли одні вважають за потрібне дотримуватися більш фундаменталістської лінії у взаємодії зі світськими суб'єктами, а інші не згодні з цим).

З погляду виникнення соціальної напруженості в суспільстві про міжрелігійну напруженість, яка є наслідком негативних взаємодій між різними релігійними організаціями, варто говорити в тому випадку, коли певне суспільство не є монорелігійними. Якщо має місце повне охоплення всього населення одним віросповіданням (чого в сучасному світі практично не буває) або одне віросповідання охоплює абсолютну більшість населення, тоді як інші віросповідання представлені невеликою кількістю послідовників, негативні взаємодії між панівним і другорядними віросповіданнями якщо і створюватимуть напруженість, то вона матиме дуже локальний характер і буде практично непомітною на рівні всього суспільства. Натомість у випадку відсутності домінувального віросповідання, високої міри релігійного плюралізму, коли жодне з віросповідань не охоплює переважну більшість віруючих або поряд з домінувальною Церквою діють великі за масштабом охоплення послідовників іншорелігійні групи, вже з'являється імовірність виникнення напруженості чи конфлікту між цими релігійними суб'єктами. Адже в цьому випадку різні релігійні організації змушені вступати у якісь відносини, а оскільки вони можуть різнитися як за своїм віровченням, так і за своїми світськими інтересами, то відносини між ними можуть набувати як мирного, так і конфліктного характеру. Причому такі напруженість та конфлікт можуть обмежуватися лише самими сторонами взаємодії (організаціями, групами), а можуть поширюватися й на інші соціальні організації та групи, оскільки, по-перше, ці взаємодії зазвичай відбуваються і в релігійному, і в суспільному полі, по-друге, їхні учасники належать не тільки до релігійних, а й до світських груп і, по-третє, сторони конфлікту нерідко шукають підтримки серед інших соціальних суб'єктів, втягуючи і їх до конфлікту.

Такого роду конфлікти можуть набувати різних масштабів залежно від характеру релігійного поля. Якщо в суспільстві діє велика

кількість конфесій, кожна з яких охоплює відносно невелику частку населення, то напруженість та конфлікти у їхніх взаємовідносинах матимуть радше локальний характер і не поширюватимуться на суспільство в цілому. Інший масштаб напруженості може виникати в ситуації конфлікту між панівною Церквою і невеликими релігійними організаціями (які домінувальна Церква переважно схильна трактувати як шкідливу секту, як це має місце, наприклад, у Росії щодо організації Свідків Єгови). У цьому випадку напруженість може мати значно більше просторове поширення (панівна Церква боротиметься з «ворогом» по всьому суспільству), але внаслідок невеликого охоплення населення «ворожою» релігійною організацією все ж не буде зачіпати широкі маси (хіба що міжрелігійний конфлікт додаватиметься до загальної психологічної напруги, яка виникає у випадку формування образу «оточеної фортеці»). Нарешті найнебезпечніша ситуація виникає в тому випадку, коли в суспільстві існують кілька релігійних організацій, що охоплюють великі маси віруючих і при цьому конфліктують між собою. Адже в цьому випадку напруженість та конфлікт поширюються на велику частину або й на все суспільство і можуть набувати й насильницьких форм. Крайнім проявом такої ситуації є релігійні війни, які точилися у Німеччині та Франції у XVI столітті між католиками і протестантами; таку саму конфліктогенність мали та мають взаємовідносини між сунітським і шийтським напрямками ісламу. Але й без наявності крайніх форм конфлікту суперечності між організаціями, які охоплюють велику частину населення певної країни, створюють напруженість, поширювану на все суспільство (звісно, міра цієї напруженості може бути різною).

Іншою ситуацією є соціальна напруженість, що є похідною від негативної взаємодії між релігійними організаціями, об'єднаннями, релігійними лідерами, з одного боку, і секулярним суспільством (його інститутами та групами людей) – з іншого. Тут знову джерелом напруженості можуть бути як похідні від релігійної «ідеології» цінності, обстоювані чи пропаговані релігійними організаціями та об'єднаннями, так і світські інтереси цих останніх. У першому випадку релігійно зумовлена напруженість може виникати в будь-якому суспільстві, де світські, секулярні цінності та традиції домінують (в секулярних суспільствах) або мають достатнє поширення та прийняття мас (адже навіть у тих суспільствах, що проголошують свою релігійну орієнтованість – таких як Іран та Саудівська Аравія, внаслідок включеності цих суспільств у глобальний світ повна ре-

лігійна регламентація життя не знаходить однозначної підтримки). В цьому випадку світські цінності можуть входити в суперечність із релігійними цінностями, а прагнення релігійних організацій та об'єднань встановити пріоритет саме релігійних цінностей створює напруженість у відносинах з тими, хто бажав би збереження домінування світських цінностей. Скажімо, має місце активність релігійних організацій та окремих релігійних груп, спрямована на заборону абортів в тих країнах, де такі практики дозволені; така активність може бути поміркованою (на рівні публічних закликів та агітації) або агресивною (напади на установи де проводять аборти та на окремих лікарів), але зазвичай світська громадськість не підтримує таких заборон, що й створює конфлікт інтересів.

Проте напруженість може викликати не лише суперечність з приводу цінностей, а й суперечність між світськими інтересами релігійних та світських суб'єктів (якими можуть бути як секулярні інститути, так і групи секулярних громадян). Зокрема, напруженість може виникати внаслідок тих чи інших спроб змінити сформований на поточний момент баланс між світськими й релігійними інститутами в регулюванні суспільного життя. Причому в останньому випадку напруженість може виникати як внаслідок намагання релігії збільшити свою присутність у секулярному суспільстві (зробити його менш секулярним), так і внаслідок ситуацій, коли секулярне суспільство не бажає поступатися релігії й учиняє певні дії, спрямовані на зменшення присутності останньої в суспільному полі. Тобто джерелом напруженості можуть бути як дії релігійних сил, так і, навпаки, певні антирелігійні дії світських, секулярних сил. Прикладом перших дій є намагання релігійних організацій повернутися на постійних засадах до системи шкільної освіти, ввести релігійні предмети до шкільного навчання як обов'язкові. Зрозуміло, що у випадку незгоди з таким підходом представників системи освіти або батьків може виникати певна напруженість. Тобто такі ситуації можуть викликати негативну реакцію секулярно налаштованих громадян, причому йдеться не лише про атеїстів, а й про помірно релігійних осіб, яких влаштовує місце, що його релігія наразі посідає в суспільстві. Також конфлікти можуть виникати (й виникають) у країнах колишнього СРСР внаслідок надлишкової побудови релігійних храмів у тих місцях, де це є неприйнятним для секулярної громадськості (одним з останніх яскравих прикладів такої напруженості є події травня 2019 року в російському місті Єкатеринбурзі, де відбулися масові демонстрації та заворушення

внаслідок планів місцевої влади та православної Церкви побудувати храм в одному з парків міста [Протести в Єкатеринбурге, 2019]). Такого роду процеси розцінюються секулярними групами в суспільстві як клерикалізація, і викликають прихований чи відкритий спротив і, відповідно, є базою для соціальної напруженості.

З іншого боку, намагання секулярної держави потіснити релігійні організації чи релігійних людей (коли не дотримується принцип свободи совісті або держава намагається якимось чином втручатися в релігійне життя) також створює більшу чи меншу напруженість, оскільки такі дії викликають негативну реакцію і кліру, і пересічних вірян. Наприклад, заборона, яку у Франції 2004 року було накладено на носіння у школі мусульманських хусток, викликала чималу напруженість у середовищі мусульман як у Франції, так і в інших країнах світу [Киллиан, 2005]. Відомі карикатури на Мухамеда, оприлюднені в журналі «Charlie Hebdo», спричинили напруження та конфлікт не лише у Франції, а й у мусульманських країнах [Свобода релігії, 2015]. Причому з боку релігійних суб'єктів будуть однаково трактуватися як певні дії, чия мета ще більше обмежити і так обмежену суспільну роль релігії, так і намагання не допустити втручання релігії в ту царину, яка вже давно в секулярних суспільствах вважається вільною від релігії.

Ускладнює ситуацію те, що релігійні та світські суб'єкти по-різному бачать межі відмови «постсекулярних» суспільств від жорстко секулярної лінії. Релігійні групи та організації є доволі специфічними, а їхні вимоги є потенційно безмежними. Адже, по-перше, релігійні організації та спільноти претендують на володіння абсолютною істиною (яку їм передано від Бога), що робить їхнє бажання підлаштовувати під цю істину соціальний світ природним та невідворотним. Тобто вони братимуть собі такий обсяг соціальної регуляції, який їм буде дозволяти суспільство та соціальні умови. По-друге, в минулому релігія та релігійні організації були однією з панівних сил, і пам'ять про це та бажання відновити «несправедливо» відібране також спричинятимуться до дедалі більших вимог. Тобто забезпечення релігійної свободи та визнання права на участь у суспільному житті на рівних засадах з іншими суб'єктами призводить до того, що релігійні суб'єкти намагаються повернути свою участь у регулюванні суспільного життя в значно більшому обсязі, ніж це допускають секуляризовані суспільства. Причому мірою здобуття певних поступок від секуляризованої держави ці

намагання збільшуються в обсязі. Проте і держава, і суспільство в цілому залишаються головним чином секулярними, і прагнення до десекуляризації тієї чи тієї сфери викликає спротив секулярної частини суспільства і, відповідно, створює напруженість.

Отже, якщо коротко узагальнити все зазначене, можна сказати, що соціальна напруженість виникатиме в ситуаціях негативних взаємодій між: 1) «традиційними» і «нетрадиційними» для певного суспільства віруваннями (ідеями); 2) між «традиційними» для певного суспільства, але відмінними за змістом віруваннями (ідеями); 3) між релігійними і світськими цінностями та нормами; 4) між релігійною організацією, що домінує в суспільстві, й тими релігійними організаціями, прихильники яких становлять невелику меншість; 5) між різними релігійними організаціями, які охоплюють великі частки релігійного загалу; 6) між релігійними організаціями, кожна з яких охоплює невелику частину релігійного загалу; 7) між релігійними і світськими суб'єктами, що зумовлюється світськими інтересами перших. Тож надалі, виходячи з такої концептуалізації, проаналізуємо, які з цих ліній впливають на ситуацію соціальної напруженості в українському суспільстві.

Загалом цілком можна погодитися з В. Титаренко, що «за 25 років процесу “відродження релігії” релігійна ситуація в Україні змінювалася в діапазоні від стабільної, прогнозованої і керованої – до конфліктної, напруженої, важко передбачуваної» [Титаренко, 2016: с. 60]. Але так само вочевиднюється, що напруженість і конфлікт продукуються не стільки власне релігією, скільки комбінацією релігії, політики та соціокультурних особливостей населення України.

Насамперед можна однозначно стверджувати, що ідейна складова релігій (власне релігійні віровчення) для сучасної України не є чинником соціальної напруженості. Хоча в Україні представлена велика палітра віровчень (православ'я, греко-католицизм, католицизм, різні течії протестантизму, іслам, іудаїзм, східні релігії), проте жодне з них не сперечається з іншими на підставі відмінностей саме віровчення, орієнтуючись на релігійну толерантність та визнання прав одне одного. Переважна більшість віруючих є православними, і хоча вони належать до різних Церков, останні не мають відмінностей за віровченням, ба й за обрядовістю. Третя за охопленням віруючих Церква (Українська Греко-Католицька Церква – УГКЦ) має певні догматичні відмінності від православної, але конфліктів саме на цьому ґрунті не виникає. Нові для України

вірування (харизматичні релігії, східні релігії) відносно малі за кількістю послідовників, аби створювати якусь напруженість у сфері богословських суперечок (навіть якби вони цього бажали). До того ж занадто мала частка віруючих є добре ознайомленими з основами віровчень, тоді як переважній більшості релігійних осіб притаманна дуже помірна релігійність. Раніше ми обґрунтовували, що для переважної більшості віруючих України характерним є ритуально-магічний підхід до релігії [Парашевін, 2017], тож для напруженості на базі незгоди з приводу релігійних вчень просто немає соціальної бази. Усі конфлікти та зіткнення, які виходять в публічне поле, виникають на підставі або соціально-політичних орієнтацій, або суперечок за церковне майно.

Ці ж реалії визначають й дуже слабкий потенціал для формування напруженості внаслідок впровадження релігійних ідей та цінностей шляхом зменшення значущості їхнього світського аналогу. Релігійний фундаменталізм в Україні практично відсутній; певні фундаменталістські групи, безумовно, існують і, зокрема, можуть долучатися до боротьби з вільним проявом нетрадиційної сексуальної орієнтації [Пагуліч, 2012], проте розміри цих груп є мізерними, самі вони є глибоко маргінальними, а їхня діяльність стає помітною лише тоді, коли вони виступають у спілці зі звичайними, не фундаменталістськими групами (та ж таки боротьба проти ЛГБТ стає успішною не завдяки позиції фундаменталістських груп, а внаслідок позицій поміркованих віруючих, так само як і більшості невіруючих). Що ж стосується помірної ціннісно-нормативної десекуляризації, то на неї також радше відсутній як масовий соціальний запит, так і бажання еліти здійснювати таку десекуляризацію. Абсолютна більшість віруючих не заперечують проти поширення тих цінностей, які доповнюють, гуманізують світські цінності та норми, але проти того, щоб десекуляризувати ціннісно-нормативне поле суспільства. Наприклад, за даними опитувань 2000–2018 років соціологічної служби Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, серед основних якостей, які варто виховувати у дітей, релігію згадували від 11% до 18% (в опитуванні 2018 року – 16%) [Особливості, 2018: с. 14].

Що ж стосується взаємодій між релігійними організаціями, то в Україні доволі рідко спостерігаються ситуації негативної взаємодії між великими й невеликими релігійними організаціями (тими, що охоплюють велику кількість прихильників, і тими, які мають

невелику кількість вірян). Найбільшими релігійними організаціями України є Православна Церква України⁶ (її попередницею є Українська Православна Церква Київського Патріархату – УПЦ КП) та Українська Православна Церква Московського Патріархату⁷. Зокрема, в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2018 року [Українське суспільство, 2018] майже 30% від тих респондентів, котрі визначали себе як релігійних, ідентифікували себе як вірян чинної на той час УПЦ КП, а 19% – як вірян УПЦ МП. Третьою за кількістю послідовників Церквою є Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ); в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2018 року ідентифікували себе як її вірян близько 8% опитаних. За кількістю релігійних громад помітний сегмент релігійного поля становлять протестантські релігійні організації, проте, по-перше, протестантський сегмент не є чимось цілісним, він складається з великої кількості дрібних релігійних організацій і, по-друге, в усіх репрезентативних національних опитуваннях населення протестанти становлять лише близько 1–2%, що свідчить про те, що за абсолютною кількістю вони є доволі незначною меншістю серед релігійних осіб. Представників ісламу, іудаїзму та східних релігій є ще менше. Тож з погляду напруженості по лінії взаємодії «великі–невеликі релігійні організації» теоретично можливими є негативні взаємодії між УПЦ КП або УПЦ МП з УГКЦ, а також УПЦ КП або УПЦ МП з різноманітними протестантськими організаціями.

Протистояння та конфлікти між православними Церквами і УГКЦ упродовж часу незалежності України подеколи мали місце, але відбувалися переважно в 1990-х роках та на початку 2000-х. Такі протистояння викликані головним чином суперечками за храмові будівлі, чимало з яких після приєднання Західної України до СРСР було передано РПЦ і які, після отримання Україною незалежності, греко-католики вимагали повернути їм. Також можна згадати про намагання УПЦ МП завадити візиту Папи Римського Івана-Павла II до України 2001 року, які виправдовувалися тими самими конфліктами за храми в Західній Україні та звинуваченнями

⁶ Утворена в грудні 2018 року об'єднанням Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) та Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ).

⁷ Офіційно (юридично) ця Церква має назву Українська Православна Церква, але зважаючи на те, що вона цілковито залежить від Руської Православної Церкви, зазвичай в наукових та популярних текстах до її назви додають «Московського Патріархату».

католиків у неприпустимому прозелітизмі (зазіханні на канонічну територію православ'я). Приблизно такою ж була реакція УПЦ МП на плани нових візитів Папи Римського Бенедикта XVI у 2010-му [Католические торжества, 2010] та Франциска [В УПЦ (МП), 2013]. Також напруженість викликали плани УГКЦ (а згодом і реалізація їх) щодо перенесення осідку Верховного архієпископа цієї Церкви зі Львова до Києва (що було здійснено у 2005-му). Проте поступово конфлікти між УПЦ МП і УГКЦ зменшувалися в обсязі. У 2012 р. тодішній предстоятель УПЦ МП митрополит Володимир на інавгураційній промові з нагоди присвоєння ступеня почесного доктора «Honoris Causa» Християнської богословської академії у Варшаві зазначив, що та ситуація, яка склалася на початку 1990-х рр. призвела до того, що «діалог між нашою Церквою, Ватиканом і ієрархами УГКЦ не дав позитивного результату, і проблема розподілу церковного майна була вирішена греко-католиками силовим шляхом. Більшість храмів УПЦ у західних регіонах України були насильно зайняті віруючими УГКЦ, а православні християни в цьому регіоні опинилися в ситуації жорсткого тиску. У результаті нинішні відносини між УГКЦ і УПЦ залишають бажати кращого. Старі рани ще не вилікувані, а відносини між православними та греко-католиками досі не унормовані. Таким чином, незважаючи на те, що багато експертів відзначають певні позитивні тенденції в житті УГКЦ, офіційний діалог між нашими Церквами на сьогодні, на жаль, ще неможливий» [Українська Православна Церква, 2012]. Проте вже на початку 2013 року у своїй доповіді на Архієрейському Соборі РПЦ митрополит Володимир зазначив, що хоча в попередні роки між представниками УГКЦ і УПЦ МП були конфлікти в Київській та Вінницькій областях, проте «сьогодні, на відміну від рубежу 1980–1990-х рр. взаємовідносини між православними та греко-католиками в Україні в цілому є не такими напруженими. Виникають лише окремі непорозуміння, головною причиною яких, на наш погляд, є спроби Греко-Католицької Церкви створювати та розвивати свої структури в регіонах з переважаючим православним населенням. Слава Богу, сьогодні нам вдалося не допустити порушень громадського порядку і конфронтації на релігійному ґрунті. Але небезпека виникнення такого протистояння зберігається» [Доповідь Блаженнішого Митрополита, 2013]. Проте впродовж кількох останніх років якоїсь помітної напруженості та значних конфліктів між УПЦ МП і УГКЦ не спостерігалось. Вочевидь, в умовах активізації протистояння

між УПЦ МП і УПЦ КП лінія напруженості у відносинах із греко-католиками втрачає актуальність.

Що стосується відносин між УГКЦ та УПЦ КП (ПЦУ), вони є достатньо гарними, зважаючи на спільність соціально-політичних орієнтацій, на існування спільного «ворога» (УПЦ МП) та мінімальність точок зіткнення інтересів. УГКЦ 2012 року стала Церквою, яка офіційно визнала дійсність таїнства Хрещення, здійснюваного духовенством УПЦ КП (що заперечували представники УПЦ МП та всіх Церков, які не визнавали канонічність УПЦ КП). Після утворення у грудні 2018 року автокефальної ПЦУ, визнаної Вселенським Патріархом, глава УГКЦ Святослав заявив: «Тепер не тільки УГКЦ може і має нагоду говорити до світового співтовариства про ситуацію в Україні, про війну та її наслідки, а й ПЦУ. Адже перед тим Москва собі узурпувала право говорити від імені православних України на світовому рівні. Саме вони поширювали викривлену інформацію про нібито війну в Україні між православними, з одного боку, і розкольниками та уніатами – з іншого. Тобто що в Україні триває не війна між Росією та Україною, а внутрішня міжрелігійна суперечка» [Глава Української греко-католицької церкви, 2018]. Тобто УПЦ КП (тепер ПЦУ) та УГКЦ були раніше і є тепер радше союзниками, а не супротивниками.

Негативні взаємодії (та похідна від них напруженість) між релігійними організаціями, послідовники яких становлять невелику частку релігійного загалу (різноманітні протестантські Церкви, представники ісламу, іудаїзму, східних релігій), і домінуючими УПЦ МП та УПЦ КП (ПЦУ) іноді мають місце, але вони є мало помітними на рівні не лише всього суспільства, але й окремих регіонів та міст. Це зумовлено як відносними розмірами неправославних релігійних організацій, так і зосередженістю домінуючих Церков на протистоянні одна з одною, а також тим, що держава, тим чи іншим способом долучаючись до міжправославного конфлікту, незмінно дотримується нейтралітету щодо решти конфесій. Держава не дозволяє собі забороняти якісь релігійні організації просто на підставі їхньої «інакшості» чи невідповідності уявленням про те, на яких засадах має інтегруватися суспільство (як це має місце, скажімо, в Російській Федерації, де у 2017 році було заборонено вільне функціонування Церкви Свідків Єгови). Обмеженість інтересу і, відповідно, обмеженість підґрунтя для виникнення напруженості ми можемо побачити й у поглядах населення. Зокрема, за даними опитування 2018 року, здійсненого соціологічною службою

Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, як позитивне своє ставлення до протестантизму оцінили лише 19% опитаних, проте й негативну оцінку дали лише 12%, тоді як решта опитаних або висловили байдужість, або зазначили, що не думали про це [Особливості, 2018: с. 21]. Розподіли відповідей щодо харизматичних релігійних організацій та східних релігій мало відрізнялися від відповідних розподілів відповідей щодо протестантів.

Такий саме висновок можна зробити щодо напруженості, яка може виникати внаслідок негативних взаємодій між представниками невеликих релігійних організацій; тобто потенціал такої напруженості є доволі незначним. Натомість зовсім інша ситуація має місце щодо потенціалу напруженості від негативної взаємодії між великими Церквами.

Напруженість та відкриті конфлікти між православними Церквами (УПЦ МП та УПЦ КП), що домінують у нашій країні, мали місце починаючи з перших років незалежності України. Таке протистояння є цілком зрозумілим з огляду на позицію однієї зі сторін цього конфлікту, а саме УПЦ МП (та РПЦ, яка стоїть за нею). УПЦ КП свого часу відділилася від РПЦ, позиціонуючи себе як незалежну національну Церкву. РПЦ не визнала це відокремлення і від самого початку і дотепер посідає принципову позицію щодо визначення структури УПЦ КП (а тепер і ПЦУ) як розкольникської, єдиним способом замирення з якою має бути повна капітуляція останньої, покаяння та повернення в лоно РПЦ. Тобто РПЦ виходить з того, що взагалі будь-які перемовини з УПЦ КП/ПЦУ можуть стосуватися лише такої капітуляції. Відповідно, доки існує остання, як мінімум напруженість (або й конфлікт) між нею і РПЦ зберігатиметься.

Водночас зазначена напруженість не є постійною за своєю силою. Періоди посилення цієї напруженості чергуються з періодами послаблення. Головними чинниками інтенсифікації напруги зазвичай виступали конфлікти за церковне майно (храми) та активізація УПЦ КП щодо отримання визнання з боку інших православних Церков. Також чималу роль в періоди зростання напруженості відіграла позиція держави. Як уже зазначалося, щодо інших релігійних організацій держава зазвичай дотримувалася принципу нейтралітету. Натомість у випадку з домінуючими Церквами ситуація була дещо іншою, причому набувала характеру «гойдалок», пов'язаних з коливаннями політичного курсу. Адже вже доволі давно сформувалися церковно-політичні «коаліції», де з одного боку маємо

національно-патріотичні політичні сили, орієнтовані на розвинені країни Заходу та УПЦ КП(ПЦУ), а з іншого – проросійські політичні сили та УПЦ МП. Відповідно, в разі перемоги в політичній боротьбі перших переваги починала отримувати УПЦ КП (що, зокрема, давало їй змогу діяти більш агресивно), тоді як УПЦ МП починало жалітися на утиски. У випадку ж приходу до влади другої «коаліції» більш вільно почувалася УПЦ МП. Останній рух таких «гойдалок» мав місце в 2014 року, з приходом до влади президента П. Порошенка та проєвропейської коаліції у Верховній Раді. Але ситуація 2014–2019 років має суттєві особливості, порівняно з періодами президентства Л. Кравчука та В. Ющенка, що пов'язане з російською агресією проти України в Криму і в Донецькій та Луганській областях.

Ця агресія поставила УПЦ МП у дуже неоднозначне становище. Функціуючи на території України (й будучи хоча б у цьому сенсі українською), діючи в українському правовому полі, маючи фінансовий базис саме в Україні та маючи велику кількість вірян (та й священників), які налаштовані патріотично, цілком поділяють орієнтації на західний світ і не сприймають ідеологію «русского мира», УПЦ МП не може відкрито підтримувати політику Росії. Однак міцна прив'язка УПЦ МП до РПЦ⁸ (остання на офіційному рівні й уникає виправдовувати антиукраїнську політику РФ, але міцно пов'язана з наявним там політичним режимом і загалом слідує у фарватері політики чинної російської влади), що створює помітний «конфлікт інтересів»; до того ж чимала частка прихожан та кліру УПЦ МП не сприймають Україну як незалежну державу, орієнтуються на Російську Федерацію, прагнуть до тісної співпраці, ба й до об'єднання з останньою. Відповідно, однозначна підтримка української боротьби проти російської агресії для УПЦ МП також є неприйнятною (і буде пов'язана з помітними репутаційними, фінансовими та людськими втратами).

Це призводить до того, що ця Церква намагається балансувати між двома чіткими позиціями (або підтримка України, або підтримка Росії), мірою можливості ухиляючись від такого вибору. Наприклад, у травні 2016 року речник Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ МП Миколай Данилевич на пряме запитання, як УПЦ МП називає події на Сході України, сказав, що «Церква називає це війною, але не дає оцінки, яка це війна. Церква не каже, що це агресія Росії, і не каже, що це громадянська війна. При цьому Церква заявляє, що

⁸ УПЦ МП позиціонує себе як автономну стосовно РПЦ, але ця автономія є дуже обмеженою.

підтримує територіальну цілісність України» [Митрополит Онуфрій, 2016]. Тобто обирається максимально розпливчате трактування, а начебто однозначна підтримка територіальної цілісності України насправді мало про що говорить, адже на словах Росія також постійно заявляє про підтримку територіальної цілісності України, але з такими застереженнями (виключення питання Криму з порядку денного, автономія Донбасу тощо), які повністю знецінюють таку позицію.

Іноді більш-менш чіткі заяви робити доводиться, і зважаючи на більшу залежність від України (її влади та її патріотів серед своїх вірян) ці заяви робляться на користь останньої. Скажімо, наприкінці 2018 року той самий Миколай Данилевич в інтерв'ю Радіо «Донбасс. Реалии» зазначив: «В офіційних заявах нашої церкви, які були в 2014 році, говориться, що Українська православна церква виступає за суверенітет і незалежність України і за її територіальну цілісність. Ми вважаємо, що і Донбас, і Крим є територією України. ... Ми за Україну, в міжнародно визнаних кордонах, і ми цю Україну зберігаємо». Хоча тут же було сказано, що причиною конфлікту на Донбасі «стали зміни влади в Україні, яку не прийняло населення тієї частини України. Ці центробіжні, антикиївські настрої були використані насамперед Росією, але симпатії місцевого народу там такі» [Мы наш церковный Крым и Донбасс не потеряли, 2018]. Тобто вину Росії начебто не заперечено (вона скористалася ...), але відсунуто на другий чи третій план (наголос на внутрішніх причинах конфлікту, при замовчуванні, як саме Росія «скористалася» ситуацією).

У січні 2016 року в інтерв'ю житомирському телеканалові «inzt.net» предстоятель УПЦ МП митрополит Онуфрій сказав, що ця Церква працює на об'єднання та збереження України, тоді як неназвані інші ведуть до її розколу, і саме в результаті їхніх дій «Крим відпав», а підставою поточного конфлікту є те, що «ми почали зі своїми західними цінностями втручатися на Схід» [Блаженніший митрополит, 2016]. Тобто, тут міститься фактичне заперечення російського захоплення Криму (його не захопили, а він «сам відпав»), а також проводиться непомітне зміщення акценту з російської агресії на внутрішньо українські чинники (які, безперечно, мали місце, але без російського вторгнення не призвели б до тих результатів, які ми спостерігаємо тепер).

Переважно ж оцінка подій на Сході України є максимально безсуб'єктною. Заявляють, що Церква молиться за настання миру на Донбасі, натомість війну згадують лише в контексті її існування. У зверненні Священного Синоду УПЦ МП до Президента П. Поро-

шенка в грудні 2014 року зазначається, що «Українська Православна Церква підтримує народ України в час складних випробувань. Ми послідовно виступаємо за державну незалежність та територіальну цілісність України. Хочемо завірити Вас, вельмишановний Петре Олексійовичу, що і надалі будемо робити все можливе для подолання важкої кризи, в якій опинилася наша Батьківщина» [Звернення Священного Синоду, 2014]. Тобто територіальна цілісність підтримується (але це загальна фраза, під якою можна розуміти дуже різні речі), але має місце «важка криза» (що, знову ж таки, можна трактувати як завгодно). В посланні митрополита Онуфрія до архіпастирів, пастирів і всіх вірних у травні 2015 року було сказано: «Триває збройне протистояння в Донецькій та Луганській областях. Пропаганда руйнує братні взаємини між народами та розриває навіть кровні родинні зв'язки. ... Як здолати негаразди і розбрат, коли між братами по вірі рясно посіяні насіння ворожнечі та міжусобиць дають свої криваві сходи?» [Послання Предстоятеля УПЦ, 2015]. У зверненні Священного Синоду УПЦ МП в червні 2015 року стверджувалося, що «сьогодні ... наш народ проходить важкі випробування. У Донецькій та Луганській областях триває силове протистояння. Гинуть та зазнають важких поранень тисячі не лише військовослужбовців, але й мирних мешканців. Полум'я війни, розпалене на Сході України, загрожує перекинутися не тільки на інші регіони України, але і на весь Європейський континент. ... Щоденно в усіх храмах Української Православної Церкви підноситься молитва за мир в Україні. Проповідь єпископів та духовенства нашої Церкви сьогодні спрямована на зменшення рівня агресії в українському суспільстві. Лише подолавши в собі ненависть та нетерпимість, ми можемо йти до встановлення миру в Україні» [Звернення Священного Синоду, 2015]. Тобто постійно йдеться про війну, конфлікт, кризу, але не про те, хто є суб'єктами в цій війні.

Такі максимально узагальнені та безсуб'єктні заяви виглядають, з одного боку, досить логічними та виправданими, з огляду на небажаність втручання Церкви в політичні конфлікти та воління сприяти замиренню всіх сторін, а не підтримувати якусь одну. Проте така логіка була б справедливою, якби наявний конфлікт був суто внутрішнім для України. Проте має місце агресія іноземної держави проти України (з використанням суперечок та протистоянь, що таки існують всередині країни). І замовчування цього факту виглядає вже не як позиція миротворця, а як мовчазна підтримка агресора. Тому миротворча позиція, яку намагається демонструвати УПЦ МП,

не стає захистом для її репутації. Адже в такого роду конфліктних ситуаціях важливим стає не лише те, що є в реальності, а й те, як цю реальність уявляють собі різні соціальні суб'єкти. В інформаційному полі у великих обсягах присутні згадки про відкритий прояв окремими церковниками антиукраїнських чи проросійських настроїв, а то й дій. Педальюється тема благословень, які отримують бойовики «ЛДНР» від священників УПЦ МП, стверджується, що в Криму та на Донбасі бойовики, що прийшли з Росії, перед початком активних дій зберігали зброю у храмах УПЦ МП, повідомляється, що священники УПЦ МП відмовляються відспівувати загиблих в АТО воїнів, широкого розголосу набув скандал щодо відмови священника УПЦ МП в Запоріжжі відспівувати загиблу дитину, яка була хрещена в УПЦ КП, СБУ заявляє, що Росія використовує структури УПЦ МП для ведення гібридної війни проти України, поширюється інформація про антиукраїнську пропаганду під час проповідей в УПЦ МП [Здіорук, Токман, 2015; Народный депутат, 2015; Коваленко, Каздобіна, 2015; Виноградов, 2017; СБУ: РФ використовує, 2018].

Наслідком неоднозначності позиції самої УПЦ МП, усталених в суспільстві стереотипів (які формувалися ще до 2014 року), ставлення до цієї Церкви чинної упродовж 2014–2019 років влади стало суттєве ускладнення її стану. Адже, по-перше, тепер її супротивником є не лише УПЦ КП, а й державна влада. По-друге, УПЦ КП у своєму протистоянні з нею отримала додаткову підтримку не лише з боку невіруючих осіб чи осіб байдужих до релігії, а й із боку частини вірян УПЦ МП; вони, як і владні органи, за умов російської агресії цю Церкву розцінюють як «п'яту колону» Росії, як один з інструментів гібридної війни (і повторюся, з огляду на суспільну реакцію не надто важливо, справедливими є такі уявлення чи ні). І відповідно, для багатьох українців навіть насильницькі дії проти останньої виглядають як цілком виправданні та прийнятні. До того ж у суспільній свідомості УПЦ МП залишилася наодинці; вона виглядає як агент ворожої держави, тоді як решта Церков однозначно підтримують боротьбу проти Росії.

Відповідно, у взаєминах УПЦ МП із суспільством виникають кілька потенційних ліній напруженості. Перша лінія – напруженість внаслідок продовження протистояння з УПЦ КП та її наступницею ПЦУ. Як уже зазначалося раніше у зв'язку із принциповим неприйняттям УПЦ МП та РПЦ будь-яких домовленостей з УПЦ КП крім тих, що пов'язані з капітуляцією останньої, збереження протистояння між цими Церквами є неминучим. Але воно суттєво загострилося

впродовж процесу церковної легалізації УПЦ КП та створення в результаті цього процесу в грудні 2018 року нової Православної Церкви України (ПЦУ), визнаної Вселенським Патріархом та підпорядкованої останньому. УПЦ МП, сприймаючи такі дії надзвичайно болісно, намагалася всіма силами не допустити такого розвитку подій. Адже досі вона могла говорити про протистояння законної, канонічної Церкви з неканонічним самочинним зібранням розкольників. Натомість у випадку успішності побудови ПЦУ (її збереження в новому статусі, отримання в майбутньому більш високого статусу Патріархату та визнання з боку інших православних Церков) статус самої УПЦ МП стає спірним. Тому під час усього процесу створення нової православної Церкви здійснювалася потужна інформаційна кампанія, спрямована на дискредитацію цих дій та подання їх як загрози для України [Релігієзнавець звинуватив, 2017; УПЦ (МП), 2017; Звернення Священного Синоду, 2018]. Причому мали місце спроби поширити напруженість у відносинах двох Церков на загальносуспільний рівень. Скажімо, народний депутат В. Новінський заявляв про загрозу громадянської війни, якщо досі невизнані православні Церкви будуть легітимовані та претендуватимуть на церковне майно, яке перебуває у власності або розпорядженні УПЦ МП [Вадим Новинський, 2018]. Представник РПЦ, голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків останньої митрополит Іларіон в інтерв'ю грецькому агентству церковних новин заявляв, що реалізація намірів нової Церкви, спрямованих на отримання Києво-Печерської та Почаївської Лавр, «може призвести до трагічних наслідків, оскільки віруючі просто не віддадуть лаври», і що «тисячі людей зберуться, будуть захищати ці обителі, проллється кров» [В УПЦ МП пугають, 2018]. Тобто напруженість у відносинах між Церквами може позначатися на загальній напруженості у країні, мірою того, як віряни УПЦ МП дослухатимуться до настанов цієї Церкви, негативно оцінюючи створення ПЦУ, а віряни ПЦУ дослухатимуться до настанов останньої щодо ворожості УПЦ МП до української держави. До того ж власне церковний розкол накладається на розкол за геополітичними орієнтаціями, коли одна Церква стає провідником руху країни в бік Заходу, а друга – підтримує тісний зв'язок з Росією. За цих умов створення національної автокефальної Церкви частина населення сприймає як складову тиску на противників західного вектору розвитку України. Тобто характер нинішніх взаємовідносин між УПЦ МП і ПЦУ однозначно може бути джерелом (самостійним чи додатковим) соціальної

напруженості як для вірян цих Церков, так і для решти громадян України. В доповіді Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини 2019 року зазначається: «Хоча напруженість між православними громадами в Україні існувала й до збройного конфлікту на сході України, її значно загострив процес набуття автокефалії, що триває... УВКПЛ стурбоване тим, що існуюче політичне середовище ще більше сприяє напруженості, яка негативно впливає на свободу релігії або переконань, із можливими несприятливими наслідками для інших прав людини, зокрема права на свободу думки та вираження поглядів, напередодні виборів» [Громадянський простір, 2019: с. 9].

Так само джерелом як мінімум локальної напруженості стає активізація конфліктів із приводу храмів. Стан певної ейфорії після утворення ПЦУ, відчуття слабкості та вразливості суспільної позиції УПЦ МП підштовхує якусь частину мирян та священників ПЦУ до активнішої боротьби за навернення на свій бік громад УПЦ МП та перебирання у свою власність храмів, якими остання володіє або користується. Очевидним конфліктогенним чинником були заяви керівництва УПЦ КП про необхідність передання цієї структури Києво-Печерської та Почаївської лавр [Патріарх Філарет, 2018; Філарет, 2019] Тут хоча й лунають застереження, що цей процес має відбуватися суто добровільно, чимала частка прихожан УПЦ МП, зважаючи на факти силового протистояння за менші храми, може не вірити в такі заяви й очікувати саме насильницьких дій.

Більш локальною є напруженість, що виникає внаслідок суперечок за менші храми. Майже всі ситуації таких суперечок УПЦ МП інтерпретує як захоплення храмів розкольниками. В ситуації інформаційної війни практично неможливо визначити, де мало місце справді силове захоплення, а де – добровільний перехід до ПЦУ. Але незалежно від того, що має місце в реальності, за умов акцентованості цих подій у широкому інформаційному полі та на тлі чималої кількості таких ситуацій⁹ ті громадяни України, котрі залишаються вірними УПЦ МП, можуть інтерпретувати ці факти як тиск саме на них, що негативно позначатиметься на рівні напруженості в усьому суспільстві.

Друга лінія напруженості сформувалася внаслідок взаємовідносин між УПЦ МП і державою. Ті політичні сили, що прийшли до влади

⁹ На офіційному сайті юридичного відділу УПЦ МП міститься інтерактивна карта з інформацією про місця конфлікту, див.: <https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1HrBio05NMx0iTYxVyXNA2naH0aRlyhzi&ll=48.916640690674626%2C28.323128800000063&z=3>

2014 року, були схильні розглядати УПЦ МП радше як перешкоду на шляху до перемоги над Росією та руху в бік Європейського Союзу. Внаслідок цього впродовж 2014–2019 років держава здійснила низку кроків, спрямованих проти цієї Церкви. Першою чергою йдеться про активну участь Президента України та Верховної Ради України у створенні ПЦУ; багато в чому саме така активність, яку іноді трактують як порушення принципу відділення держави від Церкви, забезпечила успішну реалізацію проекту створення даної Церкви. Поряд із тим тривалий час йшла боротьба за ухвалення деяких законів, які можна розглядати як спрямовані на обмеження діяльності УПЦ МП. Зокрема, це закон №4128д від 16 січня 2019 року, який визначає механізм переходу парафій з однієї Церкви до іншої (первинну версію закону було внесено до Верховної Ради України ще 2016 року, і відтоді він викликав постійну критику з боку представників УПЦ МП як такий, що спрямований саме проти цієї Церкви [Синод УПЦ, 2017; «Церковные» законы, 2019], тож був з певними змінами ухвалений лише в 2019 році). Зазначимо ще два закони, які викликали активний спротив УПЦ МП: 1) Закон №5309 від 20 грудня 2018 року, відповідно до якого релігійна організація, «керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та тимчасово окупувала територію України», повинна відтворювати у своїй назві «повну статутну назви такої релігійної організації (об'єднання) з можливим додаванням слів «в Україні» та/або позначення свого місця в структурі іноземної релігійної організації»; Закон також визначає ознаки належності до таких релігійних організацій та зобов'язує відповідні структури в Україні впродовж чотирьох місяців внести передбачені Законом зміни до своєї офіційної назви та до свого статуту (положення); 2) Закон №4511, який визначає особливий статус релігійних організацій, керівні центри яких знаходяться в державі, визнаній агресором; зокрема передбачається необхідність для таких релігійних організацій узгодження кандидатів на вищі церковні посади та запрошених іноземних релігійних діячів з органами влади України, а також право держави припинити діяльність тих релігійних общин, які співпрацюють з терористами [Церковные законопроекты, 2017; Верховна Рада, 2018]. Голова Юридичного відділу УПЦ МП щодо цих законів зробив таке узагальнення: «Законопроекти № 5309 (вже вступив у дію), № 4128 і № 4511 – взаємопов'язані, йдуть, скажімо так, “одним пакетом” та спрямовані на ліквідацію діяльності

УПЦ шляхом рейдерського захоплення через її перейменування (№ 5309), захоплення її майна (№ 4128) і втручання в органи управління (№ 4511)» [Законопроекти, 2019]. В цьому позицію УПЦ МП підтримало Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, яке у своїй доповіді відзначило, що обов'язкове перейменування релігійних організацій, пов'язаних із релігійними центрами в Російській Федерації, та обмеження доступу священників таких організацій до приміщень Збройних Сил України «суперечить статті 18 (3) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, тому що національна безпека не є допустимою підставою для обмеження свободи релігії або переконань» [Громадянський простір, 2019: с. 10].

Такі зміни у законодавстві, що регулює релігійне поле, мотивуються необхідністю захисту від духовної агресії з боку Росії. Але в ситуації існування великого сегменту населення, яке поділяє орієнтації на Росію та підтримує УПЦ МП, такі дії створюють напруженість не лише у державно-церковних відносинах, а й у суспільстві загалом, додаючи тематику для суперечок між громадянами, які мають відмінні суспільно-політичні переконання.

Ще одна лінія напруженості, пов'язана з релігією, виникає внаслідок використання сторонами, що воюють на Сході України, релігійної риторики. Як слушно зазначає В. Гуржи, «Конфлікт на Сході України ні в якому разі не можна розглядати як релігійний. Проте саме використання релігійної риторики та маркерів для актуалізації потенційних загроз граничним цінностям багато в чому вплинуло на мобілізацію широких мас населення саме у перші місяці конфлікту, тобто у найгострішу його фазу» [Гуржи, 2018: с. 74]. На початку конфлікту релігійна символіка та релігійні ідентичності відігравали певну роль у його розвитку. Як вказав А. Солдатов, «релігійна риторика відіграє величезну роль в розвитку війни на сході України. Ополченці Донбасу, а особливо “романтики-реконструктори” з Росії, які приїхали до них на допомогу, докладають чимало зусиль, аби надати цій війні сакрального сенсу. На їхніх сайтах, як мантра, звучить рефрен: Новоросія – останній оплот Святої русі, Русского мира, звідси почнуться або відродження Руського Православного Царства (у випадку перемоги), або жахи Апокаліпсису (у випадку поразки). Це “геополітичне богослов'я” відображене навіть в офіційних документах ДНР/ЛНР» [Солдатов, 2014]. Один з ініціаторів військових дій на Донбасі І. Гіркін в інтерв'ю заявляв, що його бойовики отримували благословення від священників

Святогорської лаври та від «старців» з Росії, а його особиста охорона складалася з «духовних синів, монахів, ієромонахів Святогорської лаври» [Террорист Гиркин, 2018]. Близький помічник І. Гірка І. Друзь стверджував, що «більшість ополченців є православними і церковними людьми, які регулярно сповідуються і причащаються. Вперше за 100 років виникла православна армія з руських людей» [Солдатов, 2014]. Один з підрозділів російської гібридної армії на Донбасі мав назву «Руська православна армія». Над позиціями цієї «армії» поряд із прапорами Росії розміщувалися хоругви з Нерукотворним образом Спасителя. Релігійною домінантною для російських анклавів «ДНР/ЛНР» проголошується православ'я, причому однозначно те православ'я, яке сповідує РПЦ. У цих анклавах чиниться терор проти нетрадиційних релігійних організацій (протестантів, харизматів) [Васін, 2016; Свобода віросповідання, 2018].

РПЦ та УПЦ МП на офіційному рівні намагалися дистанціюватися від такого трактування, але іноді навіть вони переходили до подібної риторики. В листі до Вселенського Патріарха (який було дуже оперативно прибрано з сайту РПЦ) Патріарх РПЦ Кирило зазначав: «Ми не можемо не помічати того факту, що конфлікт на Україні має недвозначне релігійне підґрунтя... Уніати і розкольники, що приєдналися до них, намагаються взяти гору над канонічним православ'ям на Україні... Прошу, Ваша Святосте, використовувати всі можливості, щоб підняти Ваш голос на захист православних християн сходу України, які в умовах зростаючого насильства з боку греко-католиків і розкольників живуть у щоденному страху за себе і своїх близьких, побоюючись, що, коли гонителі отримають владу, православних примушуватимуть до відмови від своєї віри чи піддаватимуть жорстокій дискримінації» (цит. за: [Черенков, 2015]).

Звичайно, неможливо оцінити, якою мірою всі ці символічні та практичні дії, пов'язані з релігією, мають реальний вплив на свідомість та поведінку людей, але можна визнати, що певний вплив вони таки мають. А зважаючи на характер та умови цього впливу (стан війни та обґрунтування цієї війни релігійними засобами), можна також визнати, що однією зі складових такого впливу є формування та підтримання напруженості. Ця напруженість формується як серед російських бойовиків на Донбасі, яких піддають відповідній релігійно-ідеологічній обробці, так і серед населення решти України, яке отримує інформацію про участь релігії у подіях.

Таким чином, з огляду на участь релігійних організацій та окремих громад у загостренні суспільно-політичного протистояння, яке має

місце в Україні після Майдану 2013–2014 років, на особливості позицій релігійних організацій щодо російської агресії проти України, присутність у публічному полі доволі великого обсягу інформації, пов'язаної з релігійними процесами, які зачіпають не лише релігійну царину (створення помісної православної Церкви явно має політичні, соціокультурні та майнові конотації), існування великих за обсягом навколорелігійних груп, – з огляду на все це релігія на сьогодні безумовно є чинником соціальної напруженості в українському суспільстві. Проте наведений аналіз не дає змоги точно оцінити, яких саме масштабів набуває напруженість, пов'язана із суспільно-релігійними відносинами. Адже напруженість може бути доволі локальною (як у випадках суперечки за конкретне церковне майно в певному місті чи селі), а може бути чинником, який впливає на загальний рівень напруженості в усьому суспільстві. Так само в останньому випадку залишається питання, якою мірою цей чинник є значущим (відіграє самостійну роль чи є лише додатковим джерелом посилення напруженості та конфлікту, які виникли під впливом інших чинників). Певну (хоча й неповну) відповідь на таке запитання можуть дати лише дані масових репрезентативних для всієї країни та для окремих її регіонів опитувань населення. Адже лише на базі репрезентативної вибірки ми можемо визначати, наскільки трансльовані у ЗМІ та безпосередньо через взаємодію всередині релігійних організацій, настанови відбиваються у свідомості та поведінці широких мас населення. Тому тут ми скористаємося даними моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України та опитувань соціологічної служби Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. В цих опитуваннях в різні роки містилися як прямі запитання щодо напруженості в суспільстві, так і індикатори, що вимірюють проблеми, ставлення до яких можна вважати пов'язаним саме з суспільною напруженістю.

Оскільки найактуальнішим чинником суспільної напруженості, пов'язаної з релігією, є процес утворення ПЦУ та його успішне завершення, спочатку поглянемо на те, як ставлення до цього процесу розділяло населення нашої країни. Соціологічна служба Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова впродовж 2018 року кілька разів досліджувала це питання. Проведені опитування демонстрували, з одного боку, обмежену підтримку створення нової самостійної Церкви, хоча наприкінці 2018 року підтримка дещо зросла. Зокрема, у травні та серпні 2018-го про свою підтримку таких змін заявляли близько 1/3 опитаних, а в грудні 2018 року ця підтримка зросла до близько

43% (див. табл. 2.1). Але важливим моментом є те, що зростання підтримки відбулося за рахунок тієї частини респондентів, які були байдужими до цього питання або не могли визначитися з відповіддю. Натомість частка невдоволених з приводу створення нової Церкви змінилася дуже незначним чином (у травні та серпні 2018 року ця частка становила близько 19–22%, а в грудні того самого року – 22%).

Таблиця 2.1

Розподіли відповідей на запитання «Як Ви ставитеся до створення в Україні помісної автокефальної православної церкви?», 2018 (%)*

<i>Варіанти</i>	<i>Травень</i>	<i>Серпень</i>	<i>Грудень</i>
Підтримували	31,3	35,4	43,1
Не підтримували	19,8	19,2	22,0
Не цікавило, байдужі	34,7	33,5	26,0
Важко відповісти	14,2	11,9	8,9

Джерело: [Динаміка ставлення, 2019].

Тобто для досить стабільної частини населення намагання створити нову Церкву є небажаним, ба й неприйнятним і, відповідно, може бути чинником напруженості. Звісно, ми не можемо визначити, у кого саме з незадоволених ця незадоволеність буде призводити до напруженості, але те, що якась частина з них переживатиме такий стан, є незаперечним.

Для того ж, аби визначити, для якої частини населення релігійні справи насправді створюють напруженість, розглянемо розподіли відповідей на низку запитань моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України, які більшою чи меншою мірою пов'язані із соціальною напруженістю. Зокрема, це індикатори, які безпосередньо вимірюють соціальну напруженість (оцінки респондентів щодо наявності та міри такої напруженості, а також визначення, які релігійні організації своєю діяльністю створюють напруженість у суспільстві) і які непрямим чином пов'язані з такою напруженістю. В останньому випадку йдеться про такі індикатори, як: оцінка ймовірності протестів проти дій влади та ймовірності особистої участі в таких протестах (передбачається, що протести проти дій влади є похідною від попередньо сформованої напруженості); задоволеність своїм життям загалом та соціальним становищем зокрема (передбачається, що напруженість завжди пов'язана з незадоволеністю наявним станом речей, є похідною від неї); побоювання виникнення релігійних конфліктів (останні

є прямим наслідком попередньо утвореної напруженості, тобто якщо має місце конфлікт, то мала місце й напруженість; водночас відсутність конфлікту не може однозначно свідчити про відсутність напруженості); наявність різноманітних почуттів, пов'язаних з формуванням та збереженням напруженості; почуття, пов'язані з майбутнім України (передбачається, що наявність негативних почуттів є проявом як мінімум особистої психологічної напруженості).

За цими індикаторами порівнюємо відповіді представників різних груп, вирізнених на підставі релігійності. Наявні масиви даних дають змогу визначити: 1) три групи віруючих православного сповідання – тих, хто належить до УПЦ КП, тих, хто належить до УПЦ МП, і тих, хто не належить до жодної з Церков (тих, хто просто ходить до будь-якого храму православного віросповідання задля здійснення релігійних обрядів, і тих, хто не належить до жодної з Церков; надалі позначатимемо їх як «позацерковних» православних); 2) групу віруючих, які належать до УГКЦ; 3) групу тих, хто не є релігійною особою. При цьому зважаючи на наявну ситуацію в міжконфесійних відносинах, пов'язану зі станом УПЦ МП, можна висловити гіпотезу, що саме прихильники УПЦ МП мають демонструвати більш високі показники напруженості (якщо, звісно, їхня ідентифікація з цією Церквою є реальною та глибинною, а не умовною, поверховою).

Отже, почнемо з аналізу розподілів відповідей на запитання щодо рівня напруженості в нашому суспільстві, яке містилося в моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2017 року. Респонденти мали оцінити рівень напруженості в українському суспільстві за 10-бальною порядковою шкалою, де 1 означало дуже низький рівень напруженості, а 10 – дуже високий¹⁰. У випадку вимірювання за такою шкалою при аналізі ми можемо використовувати показник середнього балу, який варіює в межах від 1 до 10, коли чим більшим він буде, тим вищою буде оцінка рівня напруженості.

Якщо здійснити порівняння між представниками провідних Церков, то ми не побачимо якихось помітних відмінностей. Представники всіх зазначених вище груп оцінювали напруженість як доволі високу (більш як 6 балів), причому статистично значимо від усіх інших груп віруючих відрізнялися лише віряни УПЦ КП, серед яких оцінка напруженості була трохи нижчою. Натомість віряни УПЦ МП, УГКЦ та «позацерковні» православні у своїх оцінках статистично значимо не відрізнялися поміж собою, демонструючи вищі оцінки напруженості (див. *табл. 2.2*).

¹⁰ Запитання сформулювалося так: «Як би Ви схарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?»

Таблиця 2.2

Оцінка рівня напруженості в суспільстві з боку представників груп, відрізаних на підставі релігійності, 2017 (середні бали)

Віряни УПЦ МП (n=282)	7,26
Віряни УГКЦ (n=135)	7,19
«Позацерковні» православні (n=495)	6,93
Нерелігійні (n=228)	6,73
Віряни УПЦ КП (n=481)	6,48

У цьому ж опитуванні респондентів просили визначити, які чинники впливають на зростання напруженості в нашій країні. В результаті варіант, пов'язаний з конфліктами між Церквами та релігійними громадами, в усіх групах релігійних осіб згадували нечасто; зокрема, найчастіше його відзначали віряни УПЦ МП (13%), дещо рідше – віряни УПЦ КП (9%) і ще рідше – «позацерковні» православні (4%) та віряни УГКЦ (1%). Тобто можна припустити, що релігійні питання не сприймалися респондентами як значущий і потужний чинник напруженості та конфлікту.

Невисокою виявилася й відносна частота згадувань міжрелігійних конфліктів. Зокрема серед вірян УПЦ КП останній варіант посів за частотою згадувань 12-те місце з 16 можливих; серед вірян УПЦ МП він посів 13-те місце, серед вірян УГКЦ – останнє місце, а серед «позацерковних» православних – передостаннє.

Дещо іншу картину ми побачимо, якщо розглянемо запитання щодо оцінки політичної ситуації в нашій країні, присутнє в моніторингових опитуваннях Інституту соціології впродовж багатьох років¹¹. Зокрема, цю ситуацію пропонували оцінити або як благополучну, спокійну, або як напружену чи вибухонебезпечну. Тут знову можна було очікувати, що в тому разі, якщо наявне негативне ставлення до УПЦ МП справді відбивається на самопочутті її прихильників, останні мають частіше відзначати напруженість політичної ситуації, причому останніми роками таке відчуття має зростати (з огляду на просування та остаточну реалізацію процесу утворення національної православної Церкви, яка має легітимне визнання, а також на законодавчу активність, спрямовану на введення певних обмежень для діяльності УПЦ МП).

Якщо ми поглянемо на результати опитувань 2016–2018 років, то можна зазначити кілька моментів. По-перше, про існування

¹¹ Запитання формулювалося так: «Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?»

напруженості частіше згадували віряни УПЦ МП (чого і варто було очікувати) та «позацерковні» православні. В цих групах у всі зазначені роки частка тих, хто визначав політичну ситуацію як критичну, вибухонебезпечну, була більшою, ніж серед вірян УПЦ КП, вірян УГКЦ та невіруючих осіб. Тобто існування певного впливу наявного стану суспільно-релігійних та державно-релігійних відносин на відчуття напруженості серед прихильників УПЦ МП цілком можна припустити. Водночас такий вплив не можна вважати надто потужним. Що ж стосується більш високих оцінок напруженості ситуації серед «позацерковних» православних, то вона, найімовірніше, пов'язана не з релігійним чинником, а з ширшим соціокультурним контекстом. Адже більшість цієї групи походить зі Сходу та Півдня України, мешканці яких внаслідок багатьох цілком світських причин негативно оцінюють ті процеси, що відбуваються в Україні після 2014 року.

По-друге, варто зазначити, що у 2018-му оцінки напруженості серед вірян УПЦ МП не лише не збільшилися, а й трохи зменшилися (від 42–43% у 2016–2017 роках, до 38% у 2018-му). Хоча за логікою протистояння між УПЦ МП і УПЦ КП, а також між УПЦ МП і чинною владою, яке в минулі роки перебувало радше в латентному стані (з періодичними загостреннями) і саме 2018 року набуло потужного загострення з виходом на фінішну пряму церковної легалізації УПЦ КП, відчуття напруженості у вірян УПЦ МП мало б зрости.

По-третє, ми бачимо, що серед вірян УГКЦ помітно меншими були частки тих, хто говорив про високу міру напруженості, ніж серед вірян як УПЦ МП, так і УПЦ КП (*див. табл. 2.3*). Останній факт є суттєвим з огляду на те, що потенційно розбудова національної православної Церкви, зважаючи на зосередженість з боку держави саме на ній, може викликати занепокоєння і, відповідно, напруженість серед прихильників інших віросповідань. Але наявні дані дають підстави припускати, що принаймні цієї лінії напруженості не виникає.

Ще одним індикатором, який було використано в моніторинговому опитуванні 2017 року, є оцінка респондентами існування чи відсутності впливу різних релігійних організацій на поточну соціальну напруженість¹². Отримані розподіли відповідей дають змогу визначити кілька моментів. По-перше, однозначно переважає уявлення, що діяльність конфесій та Церков не впливає на напруженість у суспільстві. Зокрема, близько третини опитаних прямо вказали, що дії жодної з релігійних організацій не є чинником

¹² Запитання формулювалося так: «Як Ви вважаєте, втручання в суспільне життя яких конфесій (церков) впливає на посилення напруженості в нашому суспільстві?» Респондент міг обрати будь-яку кількість варіантів відповіді.

Таблиця 2.3

Загальна оцінка політичної ситуації в Україні з боку представників груп, вирізнених на підставі релігійності, 2016–2018 (%)

Роки	Оцінки	Віряни УПЦ МП	«Позацерковні» православні	Віряни УПЦ КП	Віряни УГКЦ	Нерелігійні
2016	Благополучна, спокійна*	6,2	5,3	9,2	4,2	5,0
	Напружена	50,2	49,8	50,0	65,7	57,0
	Критична, вибухонебезпечна	42,2	42,6	37,7	26,6	37,0
	Важко відповісти	1,4	2,3	3,1	3,5	1,0
2017	Благополучна, спокійна*	2,1	6,7	8,1	5,0	5,7
	Напружена	50,2	60,9	59,8	45,7	62,1
	Критична, вибухонебезпечна	43,4	28,5	29,1	44,9	23,8
	Важко відповісти	4,3	3,9	3,0	4,4	8,4
2018	Благополучна, спокійна*	6,6	6,8	8,4	7,8	9,8
	Напружена	51,4	56,8	62,4	72,9	54,9
	Критична, вибухонебезпечна	37,6	34,7	22,4	13,6	28,8
	Важко відповісти	4,5	1,7	6,7	5,7	6,4

*Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «благополучна» та «спокійна».

суспільної напруженості, а ще близько третини не змогли дати чіткої відповіді. Останніх респондентів, на нашу думку, в цьому випадку також можна додати до групи тих, хто не відчуває негативного впливу релігійних організацій. Адже ухилення від відповіді з обранням варіанта «важко відповісти» можна інтерпретувати як «я думаю, що конфесії не впливають на суспільну напруженість, але я в цьому не впевнений». Тож ці люди самі не відчувають такого впливу з боку релігій, але не виключають, що він є. Проте суспільна напруженість не є чимось «фізичним», чимось, що можна зафіксувати об'єктивно. Вона є «розлитою» в суспільстві, існує у свідомості людей і проявляється у їхніх взаємовідносинах. Тож коли значна частина суспільства не бачить ознак напруженості, це свідчить або про її відсутність, або про її низький рівень. Тобто можна сказати, що майже 70% респондентів не вважають, що релігійні організації сьогодні є джерелом напруги в суспільстві (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Оцінки різних конфесій/Церков з точки зору створення
напруги в суспільстві, 2017**

<i>Конфесії/Церкви</i>	<i>% від усіх опитаних (n=1800)</i>	<i>% від тих, хто вважає що якісь конфесії створюють напругу (n=558)</i>
УПЦ МП	16,3	52,2
УПЦ КП	8,3	26,0
Свідки Єгови	5,8	18,6
Мусульманські релігійні організації	4,7	15,2
Харизматичні Церкви (Українська християнська євангельська Церква, Посольство Боже, духовний центр “Відродження” тощо)	3,6	11,5
Протестантські Церкви (адвентисти, методисти, баптисти, п'ятидесятники тощо)	3,1	10,0
УГКЦ	2,9	9,3
Східні релігії (буддисти, кришнаїти, індуїсти)	1,8	5,9
Інші конфесії/Церкви	0,2	0,7
Дії жодної з конфесій/Церков не створюють ніякої напруженості	33,4	-
Важко відповісти	36,5	-

Причому заперечення конфліктогенності Церков було рівною мірою поширеним серед прихильників УПЦ МП, УПЦ КП та УГКЦ. Зокрема, серед перших близько 62% не вбачають в діяльності Церков джерела напруженості, серед других таких близько 64%, а серед тре-тіх – 60%. Деяко більшими відповідні частки є серед «позацерковних» православних (близько 70%) та серед нерелігійних осіб (близько 73%).

Другим моментом є те, що незважаючи на поширеність в інформаційному просторі представлення діяльності духовенства УПЦ МП як ворожої, зрадницької, такої що шкодить розвитку України як незалежної держави, спрямованої на користь Росії (і це в умовах неоголошеної війни Росії проти України), уявлення нашого населення в цьому питанні мало залежать від наявності такої інформації. Адже незважаючи на те, що УПЦ МП респонденти частіше, порівняно з іншими Церквами, «звинувачували» у створенні напруженості, серед усього загалу опитаних таку думку поділяють лише близько 16%.

Водночас в обмежених масштабах негативне ставлення до УПЦ МП насправді сформовано. Адже з тих 30% респондентів, які все ж убачають джерело напруги в діяльності певних Церков, близько половини (52%) як джерело напруги вказали УПЦ МП, тоді як опонент останньої (УПЦ КП) виявилася на другому місці, причому з досить значним відривом; у ній джерело напруги вбачали 26%. Також варто зазначити, що з погляду відповідальності за формування суспільної напруженості УПЦ МП та УПЦ КП є не єдиними такими релігійними організаціями. Як бачимо з таблиці 2.4, певна частка населення вважає, що напруженість створюють також організація Свідків Єгови, мусульманських, протестантських та харизматичних Церков.

Цілком зрозуміло, що в групі тих, хто все ж таки вбачає в діяльності релігійних організацій джерело напруженості, представники УПЦ МП та УПЦ КП мають протилежні думки щодо того, хто саме таку напруженість створює. Зокрема, серед вірян УПЦ МП з цієї групи близько 56% звинуватили у напруженості УПЦ КП, натомість серед вірян УПЦ КП близько 55% вважають винуватицею УПЦ МП. Водночас цікавим моментом є те, що серед вірян кожної із зазначених Церков у цій групі близько 1/5 вказали свою Церкву як джерело напруженості. Також цікавим є те, що серед вірян УГКЦ, «позацерковних» православних та нерелігійних з цієї групи у напруженості більше звинувачують УПЦ МП. Тобто можна говорити про формування обмеженого консенсусу, з якого виокремлюються лише представники УПЦ МП.

Наступним індикатором (тепер вже непрямим) напруженості, пов'язаної з особливостями функціонування релігії в нашому суспільстві, можуть бути відповіді на запитання щодо поширеності серед наших співгромадян побоювання міжрелігійних конфліктів. В моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України починаючи з 2006 року ставиться запитання щодо поширеності в суспільстві різноманітних страхів (перед злочинністю, безробіттям, нападом зовнішнього ворогу, холодом, голодом тощо, зокрема й перед міжрелігійними конфліктами)¹³. За наявності великої кількості варіантів відповідей кількість виборів для респондента не обмежувалася.

Якщо розглядати всіх опитаних, то згадки про побоювання міжрелігійних конфліктів є переважно малочисельними і зазнають слабких коливань упродовж усіх зазначених років використання цього індикатора. Невелике зростання частоти цих згадувань мало місце у 2014, 2016 та 2018 роках. Щоправда в останньому році зафіксовано найбільший рівень таких згадувань за весь час спостережень (див. *рис. 2.8*).

¹³ Запитання формулювалося так: «Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?»

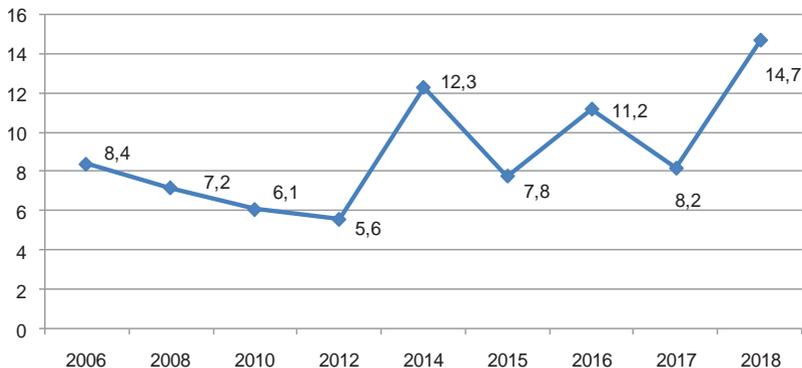

Рис. 2.8. Частота згадувань міжрелігійних конфліктів в переліку наявних побоювань, 2006–2018 (%)

Якщо порівняти вибір цього варіанта (загрози) з іншими, то зазвичай відносна частота його згадувань виявляється доволі малою. Зокрема в опитуванні 2018 року варіант «міжрелігійні конфлікти» виявився на 14-му місці з 17 запропонованих; натомість майже в усі роки, коли використовувався розглядуваний індикатор, цей варіант посідав, порівняно з іншими джерелами побоювань, останнє місце.

Водночас якщо розглядати окремі групи віруючих (що можна зробити починаючи з 2016 року), то побачимо деякі міжконфесійні відмінності. По-перше, дещо частіше про існування побоювання міжрелігійних конфліктів в останні роки згадують саме віряни УПЦ МП (22–24% проти 16–17% серед вірян УПЦ КП). По-друге, зростання частоти згадувань про такі побоювання як серед вірян УПЦ МП, так і серед вірян УПЦ КП мало місце ще у 2017 році, тоді як у 2018-му така частота практично не змінилася. По-третє, якщо у 2016-му віряни УПЦ МП мало відрізнялися від вірян УПЦ КП, то у 2017-му вже виник певний розрив, і віряни УПЦ МП стали однозначними лідерами за цими побоюваннями. По-четверте, помітно, що у 2018 році згадування про страх міжрелігійних конфліктів почастишали не лише у двох вищезгаданих групах, а й серед «позацерковних» православних, вірян УГКЦ і навіть серед нерелігійних осіб (див. *табл. 2.5*).

Також віряни УПЦ МП відрізнялися й за відносною частотою згадувань побоювань міжрелігійних конфліктів. Адже у 2018 році серед респондентів з цієї групи міжрелігійні конфлікти перебували на 12-му за частотою згадувань місці, тоді як серед вірян УПЦ КП та «позацерковних» православних – на 15-му місці, а серед вірян УГКЦ – на 16-му місці. У 2017-му серед вірян УПЦ МП цей варіант

Таблиця 2.5

Частота згадувань міжрелігійних конфліктів в переліку наявних побоювань (конфесійний розріз), 2016–2018 (%)

<i>Конфесії</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>
Віряни УПЦ КП	11,1	16,6	15,8
Віряни УПЦ МП	14,0	22,3	23,8
«Позацерковні» православні	10,2	6,1	16,9
Віряни УГКЦ	16,1	2,9	8,6
Нерелігійні	9,0	7,0	12,5

був на 14-му за частотою згадувань місці, тоді як серед інших груп віруючих – на останньому 17-му.

Що стосується ймовірності протестних акцій проти дій влади, то за цим показником віряни УПЦ МП також, хоча й не набагато, відрізняються від представників інших конфесій та нерелігійних осіб. Зокрема, серед вірян УПЦ МП 33% вважали, що ймовірність протестів у їхніх населених пунктах є достатньо високою, тоді як серед вірян УПЦ КП відповідний показник становив 28%, серед «позацерковних» православних – 30%, серед нерелігійних осіб – 26%, а серед вірян УГКЦ – 23% (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Оцінка ймовірності виступів (мітингів, демонстрацій) населення проти падіння рівня життя та на захист своїх прав (конфесійний розріз), 2018 (%)

<i>Варіанти</i>	<i>Віряни УПЦ МП (n=290)</i>	<i>Віряни УПЦ КП (n=450)</i>	<i>«Позацерковні» православні (n=118)</i>	<i>Віряни УГКЦ (n=140)</i>	<i>Нерелігійні (n=295)</i>
Виступи малоімовірні	41,0	53,8	42,4	62,9	46,8
Важко сказати	25,9	18,7	28,0	14,3	27,1
Виступи досить імовірні	33,1	27,6	29,7	22,9	26,1

Приблизно таке співвідношення має місце і щодо особистої готовності до участі у відповідних виступах протесту. Тут так само трохи більший показник такої готовності є серед прихильників УПЦ МП, але ще більшим цей показник є серед представників УГКЦ (табл. 2.7). Щодо останньої особливості вірян УГКЦ можна припустити, що в цьому відбивається не стільки наявна соціальна напруженість, скільки більша орієнтація греко-католиків на суспільно-громадянську активність.

Таблиця 2.7

Оцінка ймовірності особистої участі у виступах проти падіння рівня життя і на захист своїх прав (конфесійний розріз), 2018 (%)

<i>Варіанти</i>	<i>Віряни УПЦ КП (n=450)</i>	<i>Віряни УПЦ МП (n=290)</i>	<i>«Позацерковні» православні (n=118)</i>	<i>Віряни УГКЦ (n=140)</i>	<i>Нерелігійні (n=295)</i>
Скоріше за все не готові	49,1	39,3	42,4	42,1	43,7
Важко сказати	22,7	26,9	32,2	17,1	29,2
Скоріше за все готові	28,2	33,8	25,4	40,7	27,1

Особиста й соціальна напруженість є тісно пов'язаною із задоволеністю умовами свого життя (коли незадоволеність спричиняється до зростання напруженості, а задоволеність – до зменшення). Тож фіксація більшого рівня незадоволеності дає змогу з високою мірою ймовірності припускати наявність більшого рівня напруженості. В цьому випадку віряни УПЦ МП демонстрували трохи більшу незадоволеність, ніж віряни УПЦ КП та «позацерковні» православні, проте майже не відрізнялися від вірян УГКЦ та нерелігійних респондентів, що дає змогу припускати, що на таку незадоволеність впливають якісь інші чинники, а не ситуація в сфері державно-релігійних відносин (*табл. 2.8*). Що стосується задоволеності своїм соціальним становищем, то відмінностей за часткою незадоволених між всіма вирізненими групами не спостерігається.

Серед індикаторів, використаних у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України 2018 року, міститься індикатор, покликаний вимірювати асоціації, які викликає сучасний стан українського суспільства. Респондентам пропонували обирати різноманітні позитивні та негативні асоціації. В цьому випадку напруженість буде, вочевидь, пов'язана з різноманітними негативними відчуттями (більше поширення останніх відбиватиме більше поширення напруженості). Якщо ми в цьому ракурсі розглянемо представників УПЦ МП, то не побачимо якихось кардинальних відмінностей. Зокрема, серед останніх є трохи більшою порівняно з вірянами УПЦ КП, УГКЦ та «позацерковними» православними частота згадувань тиску, проте водночас віряни УПЦ МП в цьому не відрізняються від нерелігійних осіб. За частотою згадувань протистояння віряни УПЦ МП не відрізняються від «позацерковних» православних, тоді як образ протистояння серед вірян УПЦ КП, УГКЦ та нерелігійних осіб згадується навіть частіше (що, ймовірно, відображає більшу чутливість принаймні вірян УПЦ КП та УГКЦ до стану конфлікту, пов'язаного з російською агресією (див. *табл. 2.9*).

Таблиця 2.8

Показники задоволеності своїм життям загалом, 2018 (%)

<i>Варіанти</i>	<i>Віряни УПЦ КП (n=450)</i>	<i>Віряни УПЦ МП (n=290)</i>	<i>«Позацерковні» православні (n=118)</i>	<i>Віряни УГКЦ (n=140)</i>	<i>Нерелігійні (n=295)</i>
Зовсім або скоріше не задоволені*	42,5	47,3	42,4	45,7	44,4
Важко сказати, задоволені чи ні	19,2	20,6	22,9	15,7	23,7
Скоріше або цілком задоволені**	38,3	32,1	34,7	38,6	31,9

*Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «зовсім не задоволений» та «скоріше не задоволений».

**Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповідей «скоріше задоволений» та «цілком задоволений».

Таблиця 2.9

 Негативні асоціації зі станом українського суспільства
(конфесійний розріз), 2018 (%)

<i>Асоціації</i>	<i>Віряни УПЦ КП (n=450)</i>	<i>Віряни УПЦ МП (n=290)</i>	<i>«Позацерковні» православні (n=118)</i>	<i>Віряни УГКЦ (n=140)</i>	<i>Нерелігійні (n=295)</i>
Тиск	10,9	17,6	14,4	11,4	17,3
Протистояння	22,4	17,6	16,1	30,0	24,7

Нарешті, стан напруженості може відбиватися в очікуваннях щодо майбутнього, тобто більша напруженість викликатиме поширення негативних очікувань. Такі очікування фіксувалися в одному із запитань моніторингу Інституту соціології НАН України 2018 року, де респондентів просили визначити, які почуття виникають у них, коли вони думають про майбутнє України. І за відповідями на це запитання віряни УПЦ МП не демонстрували великих відмінностей від інших вірян та від невіруючих. Зокрема, такі почуття, як байдужість, радість, безвихідь, розгубленість, задоволеність, практично з однаковою частотою відзначали представники всіх виокремлених нами груп. Про відчуття оптимізму віряни УПЦ МП говорили трохи рідше, ніж інші віруючі, але й трохи частіше за невіруючих. Про впевненість віряни УПЦ МП говорили трохи частіше, ніж інші віруючі; також віряни УПЦ МП трохи частіше за інших віруючих відзначали існування песимізму, проте частота таких відповідей не відрізнялася від частоти таких же відповідей серед невіруючих. Поширеність надії є однаковою серед всіх груп православних віруючих і помітно більшою – серед греко-ка-

толиків. Рівень відчуття тривоги є приблизно однаковим серед вірян УПЦ МП, УПЦ КП та нерелігійних респондентів. Частота згадувань почуття інтересу серед вірян УПЦ МП є найменшою серед інших релігійних осіб, але ця різниця є доволі малою. Відчуття страху віряни УПЦ МП згадували трохи частіше за вірян УПЦ КП, але на тому ж рівні, як і віряни УГКЦ. Тобто ми бачимо, що емоційна оцінка майбутнього з боку вірян УПЦ МП або не відрізняється від оцінок серед інших груп, або відмінності є не надто значними (табл. 2.10).

Таким чином, можна зробити наголос на кількох моментах. По-перше, можна стверджувати, що з багатьох можливих шляхів, якими релігія може впливати на стан соціальної напруженості (вплив «ідеологічної» складової, різноманітні форми взаємовідносин між релігійними організаціями та між релігійними організаціями й іншими інститутами), головне місце належить взаємовідносинам між двома домінуючими православними Церквами (УПЦ МП і УПЦ КП/ПЦУ) та між державою і УПЦ МП. Саме ці взаємовідносини мають найбільший конфліктний потенціал, оскільки зачіпають інтереси однієї з найбільших Церков, що розглядається якоюсь частиною вірян цієї Церкви як утиски. Але водночас вочевидноється те, що гострота суперечності в цьому випадку визначається не стільки релігійними, скільки політичними обставинами. Загроза для суспільного спокою на рівні всієї країни (або значної її частини) виникає переважно внаслідок «гри» держави на боці лише однієї із цих найбільших Церков. Адже власне такі дії держави самі по собі виглядають як утиски не просто релігійної організації, а й великої групи населення (яка ідентифікує себе з цією організацією і яка трактує таке ставлення як наступ не лише на релігійну, а й на ширшу соціокультурну ідентичність, пов'язану з Росією та колишнім Радянським Союзом). До того ж відчуття підтримки з боку держави штовхає другу сторону конфлікту (раніше УПЦ КП, а тепер ПЦУ) на більш рішучі та агресивні дії, яких за інших політичних обставин, можливо, не було б.

По-друге, ми бачили, що хоча релігія (головним чином чи майже без винятків взаємодія одне з одним або із суспільством основних православних Церков) сьогодні, безперечно, є чинником, який сприяє формуванню та підтриманню соціальної напруженості, проте сила цього чинника є вельми обмеженою. Розглянуті вище показники свідчать про існування дещо більшої напруженості серед вірян УПЦ МП, що є достатньо очікуваним, зважаючи на те, що впродовж 2014–2019 років саме УПЦ МП є стороною, яка захищається і втрачає. Водночас ми бачимо, що рівень напруженості

Таблиця 2.10

Почуття, що виникають при розмірковуваннях про майбутнє України (конфесійний розріз) 2018 (%)

Почуття	Віряни УПЦ КП (n=450)	Віряни УПЦ МП (n=290)	«Позацерковні» православні (n=118)	Віряни УГКЦ (n=140)	Нерелігійні (n=295)
Оптимізм	25,3	17,2	26,3	24,3	13,2
Байдужість	4,2	4,1	2,5	0,7	5,4
Радість	5,8	9,0	7,6	1,4	4,4
Безвихідність	20,4	16,2	14,4	15,0	17,3
Упевненість	11,8	17,6	14,4	11,4	7,5
Розгубленість	22,0	22,4	19,5	17,9	24,4
Задоволеність	4,9	5,2	6,8	4,3	3,7
Песимізм	11,1	17,6	13,6	10,0	19,3
Надія	45,6	43,1	42,4	63,6	37,6
Тривога	37,3	35,5	29,7	42,1	36,3
Інтерес	16,0	11,7	19,5	16,4	13,9
Страх	19,8	24,5	12,7	27,1	20,3
Важко відповісти	4,4	5,9	5,1	2,1	7,8

у цій групі населення не набагато перевищує рівень напруженості в інших групах, які можна вирізнити за показником релігійності/нерелігійності, і аж ніяк не є критичним. Тобто наявний високий рівень соціальної напруженості в Україні визначається переважно соціально-політичними та економічними чинниками, тоді як релігія є лише додатковим чинником, хоча й здатна підсилювати чи закріплювати викликане іншими чинниками невдоволення.

По-третє, обмеженість впливу релігії на напруженість у суспільстві можна розглядати як додатковий непрямий показник загальної значущості самої релігії в нашому суспільстві. Адже у випадку високої значущості останньої ті події, які відбувалися та відбуваються в полі суспільно-релігійних відносин, мали б викликати потужну реакцію великої частки населення України (зважаючи на те, як багато українських громадян ідентифікують себе з основними православними Церквами, а прихильники однієї з них мають всі підстави відчувати себе упослідженими). Натомість такої масової реакції ми не спостерігаємо, і це можна вважати свідченням другорядності релігії серед інших чинників суспільного життя.

РОЗДІЛ 3. НАПРУЖЕНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ

3.1. Соціальна напруженість як соціально-психологічний феномен

У соціально-психологічному плані соціальна напруженість є переживанням стійкої і тривалий час не розв'язуваної ситуації неузгодженості між потребами, інтересами і цінностями суб'єкта, з одного боку, і мірою їх задоволення – з іншого. Це призводить до накопичення дратівливості та психічної втоми, формування негативних очікувань, наростання невдоволення серед населення, посилення різних соціальних страхів і втрати довіри до лідерів та соціальних інститутів, втрати відчуття стабільності життя і сталого порядку в державі, а як наслідок – до посилення агресивності окремих груп та категорій людей і виникнення протестних настроїв. Рівень напруженості зростає мірою накопичення передумов соціального конфлікту, що знаходить відображення у психології населення і масовій свідомості спочатку як неясне відчуття небезпеки та загроз, які потім піддаються рефлексії та обґрунтовуються як несправедливі порушення прав і свобод певних соціальних суб'єктів, що мотивує їх до відповідної поведінки, спрямованої на зміну наявного стану речей.

Іншими словами, соціальна напруженість у своїх феноменальних іпостасях виявляється насамперед на соціально-психологічному, а згодом – на поведінковому рівні. Спочатку формується незадоволеність ситуацією, що склалася в тій чи іншій життєво важливій сфері суспільного життя. Як наслідок посилюються негативні очікування, різного роду страхи, що спричиняється до поширення всіляких чуток і фейкової інформації, наростання песимізму, невпевненості в майбутньому, розчарування в авторитетах, втрати довіри до органів державного і місцевого управління, ЗМІ. Відбувається згущення атмосфери масового занепокоєння та емоційного збудження, що знаходить вихід у стихійних масових діях (наприклад, ажіотажному попиті на товари та продукти з метою створення запасів «на чорний день»), масових міграціях в інші регіони й за межі країни, різних формах масової непокори та протесту.

Маркери соціальної напруженості уявляються перш за все в царині суб'єктивного, масової свідомості (думок людей щодо різних суспільно значущих подій, лідерів, організацій та їхньої діяльності, сприйняття чи несприйняття засобів і способів задоволення своїх життєво важливих потреб, оцінок можливостей самореалізації, сценаріїв імовірного розвитку подій, ефективності влади та громадських інститутів, ступеня їх легітимності в очах громадян держави).

На соціальному рівні напруженість доцільно розглядати насамперед як складний соціальний феномен, який акумулює динаміку емоційно-психологічних станів соціального суб'єкта (суспільства в цілому, його частини або окремих соціальних груп). Напруженість виникає внаслідок перевищення суб'єктивно припустимої міри тиску з боку природного чи соціального середовища й орієнтує суб'єктів на активні дії для нейтралізації збудників напруження. Цей стан зумовлений дією ситуативних конфігурацій різних чинників. До найвпливовіших із них належать такі: ступінь задоволеності/незадоволеності людей умовами та якістю життя в суспільстві; ступінь задоволеності/незадоволеності своїм соціальним становищем; особливості соціальної самоідентифікації; суперечливість інтересів, прагнень, орієнтацій суспільних груп, що взаємодіють. Рівень соціальної напруженості дає підстави судити про ступінь соціальної стабільності, його зростання свідчить про порушення сформованого соціального порядку.

Будь-яке суспільство характеризується певним рівнем соціальної напруженості, яка тим чи іншим чином визначає його стан і найближчі перспективи перетворень – від упевненого зростання до відкритого конфлікту, від міцної стабільності до непевності й незбалансованості. Як інтегральний показник стану суспільної взаємодії соціальна напруженість є результатом взаємовпливів акторів різного рівня, своєрідним «проміжним підсумком», що в точці біфуркації задає напрям руху до конструктивного чи, навпаки, деструктивного способу розв'язання суперечностей, що накопичилися. Але так чи так рівень соціальної напруженості здатен слугувати індикатором імовірних соціальних змін, оскільки свідчить про потенційну недостатність задіяних саморегуляційних механізмів.

З погляду методології, феномен соціальної напруженості добре «вписується» в пояснювальні схеми як класичних соціологічних теорій (наприклад, тієї ж структурно-функційної чи конфліктологічної парадигми), так і постнекласичних побудов. Для цілої низки соціологічних теорій конфлікту, починаючи від

К. Маркса і до сучасних концепцій Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Боулдинга, а також теорій колективної дії (Г. Блумер, Н. Смілзер, П. Штомпка), соціальна напруженість слугує концептуальною підставою для пояснення суперечностей, що у своїй дійсності продукують розвиток соціальних систем. У цьому випадку напруженість, здатна привести до позитивного ефекту, може бути позначена як соціальний тонус. Розглядаючи суспільство в постструктуралістському дусі, зокрема в межах теорії структурації Е. Гіденса, можна розуміти цей феномен як наслідок втрати «онтологічної безпеки» через руйнування повсякденності [Гіденс, 2005: с. 385]. П. Сорокін, зокрема, пов'язував соціальну напруженість насамперед з рівнем задоволення базових потреб окремих людей і соціальних груп. Посилення почуття незадоволеності здатне спричинити підвищення рівня соціальної напруженості, і якщо не знайдено прийнятний варіант компромісного розв'язання такої суперечності, то в поведінковому плані актори переходять від конструктивних форм соціальної активності до деструктивних практик, що підсилює безлад і нестабільність серед спільноти.

Таке теоретичне бачення загалом справедливо відображає логіку нарощування напруженості й тривалий час слугувало підвалиною при обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків у теоретичному концепті напруженості. Однак ключову тезу Сорокіна про «придушення базових інстинктів» не варто вульгаризувати. Від цього, до речі, застерігав і сам Сорокін, коли стверджував, що «зростання репресій, як і все інше в цьому світі, – річ суто відносна. Бідність або благоденство однієї людини вимірюється не тим, чим вона володіє в даний момент, а тим, що у неї було раніше і порівняно з іншими членами спільноти» [Сорокін, 1992: с. 273]. Тому поширені в публічному дискурсі спроби безпосередньо співвіднести рівні напруженості й незадоволеності надто спрощують картину сучасних реалій. Показовими є, наприклад, міркування журналістки К. Кравченко. У дописі «Соціальна напруженість в українському суспільстві досягла 89%. Чи не забагато?» вона, зіставляючи рівні так званої піраміди потреб А. Маслоу з даними моніторингу, досить побіжно, але загалом рельєфно демонструє начебто очевидну залежність між невдоволеністю переважної більшості населення України рівнем реалізації потреб і політичною ситуацією в країні. Авторка зазначає, що ані відчуття справедливості й безпеки, ані задоволення життєвих потреб, починаючи від харчів і закінчуючи впевненістю в завтрашньому дні, українці здебільшого на сьогодні

не мають. На цій підставі зроблено висновок про високий рівень імовірності протестної активності, «до якої, як всі розуміють, від соціальної напруженості зовсім недалеко» [Кравченко, 2017].

Так, зафіксована в дослідженнях ситуація соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві є наслідком незадоволеності багатьох елементарних життєвих потреб населення. Так, чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими за фактичний прожитковий мінімум, згідно з даними Державної служби статистики України щодо диференціації життєвого рівня населення станом на 2018 рік (без урахування частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, автономній республіці Крим і Севастополі), становить 27,6%, і це означає, що понад чверть українців мусить виживати за межею фактичного прожиткового мінімуму [Державна служба, 2019].

Однак журналістський аналіз відрізняється від наукового тим, що спирається на буцімто очевидні тенденції, не доведені, а інтуїтивно «вгадувані». Натомість у моніторинговому опитуванні 2018 року йдеться не про соціальну, а про політичну напруженість, що є суттєво вужчим феноменом і не зачіпає таких важливих сфер життя як економічна, етнічна, екологічна, культурна (зокрема, мовна) тощо. Для визначення стану соціальної напруженості слід не лише врахувати стан (тонус) тих сегментів, з яких вона складається, не тільки визначити питому вагу кожного з них з огляду на значущість для життя соціуму, а й зробити це стосовно певної ситуативної конфігурації обставин. Адже кожен із сегментів характеризується не лише власною динамікою, а й системною, яка є спричиненою характером, інтенсивністю, спрямованістю взаємодії значної кількості різновекторних і різнорівневих чинників.

З цих позицій спрощено виглядає арифметичне додавання думок тих, хто вважає політичне становище напруженим (59%), і тих, хто оцінює його як критичне, вибухонебезпечне (27,8%). Справді, конфліктній ситуації здебільшого передують характерний масовий соціально-психологічний стан – соціальна напруженість, виникнення якої, з одного боку, є результатом наявних або завбачуваних (реальних чи уявних) тенденцій несприятливого розвитку подій, а з іншого – наслідком порушення механізмів регуляції поведінки та соціального контролю. Згідно з Г. Теджфелом, соціальна напруженість, що виникає між групами, актуалізує негативні стереотипи, які стають більш чіткими («такими, що вимовляються», артикульованими) і ворожими [Tajfel, 1978]. Тобто, соціальна напруженість спричиняє і фіксує

бар'єри, що суб'єктивно сприймаються як негативні стереотипи, котрі деформують сприйняття і інтерпретації конфліктних інтересів учасників взаємодії. Це супроводжується відчуттями незадоволеності, дискомфорту, фрустрації, навіть страху. Однак виникнення соціальної напруги, по-перше, не є одномоментним, і залежить від сприйняття, оцінки і засобів передання інформації, по-друге, проходить певні стадії [Мартинюк, 2018: с. 55–56].

Не можна стверджувати, що формування соціальної напруженості розвивається завжди за типовим сценарієм, однак зазвичай воно проходить такі фази зростання:

1) латентне наростання невдоволення, супроводжуване підвищенням рівня тривожності та фрустрації в суспільстві – ця фаза характеризується неорганізованими й переважно вербальними проявами невдоволення, ремствуванням, підвищенням рівня стурбованості та поширенням страхів у зв'язку з порушенням звичного способу життя, усталеного перебігу подій без ясного усвідомлення причин і масштабів майбутніх змін;

2) загострення відчуття напруженості, пов'язане з усвідомленням незадоволеності наявним станом, осмисленням ситуації як такої, що реально загрожує інтересам соціальних суб'єктів, причому зростання рівня напруженості призводить до поляризації інтересів соціальних груп і спричиняється до переходу їх на рівень конфліктних взаємодій – у цій фазі відчуття ненормальності того, що відбувається, поступається місцем аргументованим оцінкам з боку більшості населення та водночас поєднується з пошуком причин та суб'єктів, “відповідальних” за ситуацію, що склалася;

3) формування установок на протестні дії, спрямовані на нейтралізацію джерел напруженості, готовності до активних дій з метою досягнення поставлених цілей – для цієї фази характерне виникнення осередків протистояння на рівні окремих соціальних груп по лінії “ми – вони”, які зникають, щойно криза дістає розв'язання або конфлікт є вичерпаним [Соболева, 2017: с. 109].

З'ясування того, на якому етапі перебуває формування напруженості, дає змогу пояснити, чому в якихось випадках вона переходить у стан відкритого конфлікту, а в якихось, будучи незрілою, залишається латентним явищем.

Однак найістотнішим є той момент, що рівень напруженості не залежить суто від задоволеності/незадоволеності індивідуальних чи групових потреб. Упродовж багатьох років існування незалежної України чимало питань суспільного життя не просто залишаються

нерозв'язаними практично, а й не мають навіть теоретичного розв'язання, яке задовольнило б переважну більшість населення. Хоч би яке з важливих загальнозначущих питань ми узяли, – ставлення до приватної власності на великі підприємства чи продажу землі, до керівних методів в управлінні державою і економікою, до політичної системи, багатопартійності, статусу російської мови тощо, – результати опитування фіксують, що з кожного з них громадська думка поділяється якщо не навпіл, то за принципом протистояння значних груп населення.

Ці розподіли не є чимось незмінним. Показовою є динаміка ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі. За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ до 2014 року, така ідея була вельми популярною в масовій свідомості українців. У 1998 році «радіше позитивно» до неї ставилися 61,4% респондентів, «радіше негативно» – 21,8%; ця тенденція дещо послабшала з роками, але через 15 років, у 2013-му залишалася провідною (того року цю ідею підтримували 48,9%, тоді як протилежної думки дотримувалися 28,5% опитаних). У 2014 році, після падіння проросійського уряду, подій Євромайдану і втечі до Росії В. Януковича, після загарбання Криму та ініціації Росією гібридної війни на Донбасі розподіл думок різко змінився: негативної думки стали дотримуватися 53,3%, а підтримували ідею союзу 24,6%.

І що ж? Майже п'ять років по тому, у 2018-му, після тисяч загиблих, сотень тисяч біженців це співвідношення не надто змінилося: 61,7% проти 20,3%. Тобто кожен п'ятий дорослий українець (не враховуючи традиційно проросійського населення Криму і так званих ДНР і ЛНР) стратегічне майбутнє України вбачають у союзі з Російською Федерацією. Зрозуміло, що цей момент вибору вектору подальшого руху суспільства був і залишається «точкою напруженості» незалежно від міри задоволеності державною політикою загалом, а понад 20% прихильників союзу з Росією і Білоруссю не є тією силою, якою можна знехтувати.

Такого роду суперечності масової свідомості, гострота яких час від часу притлумлюється, однак не зникає остаточно, свідчать про сформованість певних конфронтаційних солідаритетів (політичних, економічних, соціальних, культурних). Ідеться про певний тип раціоемоційного ставлення до тієї чи іншої нагальної соціальної проблеми, що набув масового поширення за умов даного соціального хронотопу [Мартинюк, Соболева, 2014: с. 179]. Такі різновиди ставлення, претендуючи на

панівне становище в системі соціальних цінностей, за умов сучасного українського суспільства насправді є парціальними, частковими. Навіть за порівняно високого рівня солідаризації партикуляризм, сприйманий прихильниками солідаритету як вияв універсалізму його положень, призводить до ігнорування негативного ставлення, спонукуючи водночас так само гуртуватися супротивників ідеологеми, що лежить у підґрунті солідаритету.

Отже, повертаючись до теми задоволеності/незадоволеності різнорівневих потреб соціальних акторів, можна констатувати, що це необхідна, однак не єдина умова формування соціальної напруженості.

По-перше, соціальна напруженість проходить, як ми наголошували, у своєму розвитку кілька стадій; по-друге, слід зазначити лабільність соціальних верств, що переживають стан напруженості: досить динамічно відбуваються переходи від крайнього стану, що відзначається реальною готовністю діяти, до проміжних і навпаки; по-третє, принциповим моментом є стохастичний характер явища соціальної напруженості – причинно-наслідковий зв'язок спрацьовує у вигляді тенденції, але аж ніяк не жорсткої детермінації. З цих позицій надзвичайно важливою є роль соціальної ситуації у виникненні напруженості: ситуативна конфігурація чинників напруженості слугує безпосередньою причиною її виникнення, тому – перший і другий Майдани, з одного боку, закономірні, а з іншого – переростання напруженості у фазу конфлікту кожного разу безпосередньо було зумовленим причинами соціально-емоційного характеру. По-четверте, – і це чи не найголовніше, – потрібно підкреслити різноманітність чинників соціальної напруженості, їх сполучень, здатних призвести до несподіваних наслідків. Зокрема, важливим є зафіксований у дослідженнях факт відсутності кореляції між фактичним доходом, який вказують респонденти, і їхньою суб'єктивною оцінкою рівня напруженості в суспільстві [Злобіна, 2017: с. 102]. Тому не варто вважати невдоволеність, що виникає внаслідок незадоволеності певних потреб, єдиним джерелом соціальної напруженості. Складність самого феномену свідчить про можливість застосування для його аналізу різних концептуальних схем. Надалі ми спробуємо зробити це в межах соціально-психологічного підходу.

3.2. Концептуалізація поняття соціальна напруженість у соціально-психологічних координатах

У попередніх розділах вже неодноразово констатовано відсутність чіткої наукової дефініції самого поняття «соціальна напруженість». Полісемія наукового дискурсу, примножена за рахунок переплетення з ідеологічним, політичним, моральним, парадигмальним дискурсами, зумовила створення значної кількості дефініцій соціальної напруженості. І досі цей термін зазвичай використовують у гранично широкому значенні. У результаті його межі стають розмитими, а зміст нечітко визначеним, що призводить до підміни даного поняття іншими, близькими за змістом, але не тотожними йому («конфлікт», «аномія», «депривація», «передконфліктна ситуація», «соціальна криза», «нестабільність» тощо).

Справді, з огляду на складність, багатозначність і навіть деяку аморфність даного явища навряд чи можливо синтезувати його вичерпну дефініцію. Найбільш продуктивною видається його інтерпретація з погляду постнекласичної наукової традиції, згідно з якою підкреслюються ті ознаки, що видаються суттєвими з позиції конкретних завдань певного дослідження. Не намагаючись претендувати на всебічність та універсальність запропонованого тлумачення, пропонуємо розглядати соціальну напруженість як таке соціальне явище, що відбиває емоційний бік агрегованого стану соціальних відносин, а не просто фіксує певне протистояння тих чи тих акторів у період кризового розвитку суспільства. Відтак, на наш погляд, соціальна напруженість – це емоційно-чуттєво забарвлений стан відносин між соціальними акторами в групі, що перебувають у взаємодії, який зумовлений повною або частковою несумісністю їхніх намірів, уявлень, очікувань, цінностей, інтересів, може мати як конструктивний, так і деструктивний характер і потенційно здатний спричинити конфлікт на поведінковому рівні. Рівень соціальної напруженості визначається силою прояву її в діапазоні між латентною і активною фазами й може бути тією чи іншою мірою відрефлексованим суб'єктом.

Напруженість властива будь-якому суспільству, при цьому для характеристики функціонування тієї чи іншої соціальної системи значення має її рівень і вектор спрямованості. Високий рівень свідчить про те, що напруженість перейшла в активну фазу, що в певних обставинах трансформується в конфлікт, розв'язуваний

конструктивним або деструктивним способом. Фонові (латентні) значення напруженості (соціальний тонус) відображають нормальне функціонування соціального організму. Соціальна напруженість існує в латентній (неявній) або явній формі, причому в останньому разі стає явною, «матеріалізується» у максимально зрілому вигляді через протестну активність населення, що є індикатором кризового стану справ у соціумі.

Феномен напруженості, що має соціально-психологічну природу і виражає сприйняття суб'єктом реальності, відрізняється від конфлікту, головним чином, ступенем усвідомленості позиції суб'єкта і готовності його до дій, спрямованих на зміну ситуації, що склалася. Соціальну напруженість, що характеризується рівнем, який вийшов за рамки фонових значень, але не набув вибухонебезпечного характеру, можна розглядати як латентну стадію соціального конфлікту, що дає підстави говорити про неї як про передумову та умову формування конфлікту, проте динаміка цих, безперечно, взаємопов'язаних явищ може істотно різнитися.

Оскільки полем функціонування соціальної напруженості є вся система суспільних відносин, причому в певному конфігураційному й динамічному взаємозв'язку, слід зробити наголос на мультифакторній і мультиморфній природі соціальної напруженості, що вимагає теоретичного осмислення співіснування різних видів соціальної напруженості.

Іншим принциповим моментом, уже згадуваним, є стохастичний характер явища соціальної напруженості – причинно-наслідковий зв'язок спрацьовує у вигляді тенденції, але аж ніяк не жорсткої детермінації. З цих позицій надзвичайно важливою є роль соціальної ситуації у виникненні напруженості: ситуативна конфігурація чинників напруженості визначає форму, характер та інтенсивність розвитку явища, його перспективи затухання чи переходу у відкриті форми конфлікту.

Отже, соціальну напруженість не можна трактувати суто як негативну характеристику суспільного буття. Певний рівень соціальної напруженості забезпечує життєздатність суспільної системи, її здатність до змін та оновлення, слугує рушійною силою розвитку суспільного організму, протидіючи стагнації.

Витоки соціальної напруженості лежать у суперечностях соціального буття, актуалізовуваних за умова впливу стресогенних факторів зовнішнього середовища, які блокують задоволення життєво важливих потреб (соціальних, економічних, культурних) тих

чи інших соціальних груп і соціуму в цілому. Соціальна напруженість формується під впливом різних чинників, зумовлених складністю соціальних процесів, які прямо чи опосередковано зачіпають інтереси різних соціальних груп, і їхнім розумінням того, що відбувається. Причому прояв і переживання соціальної напруженості можуть бути пов'язані як із дійсними, так і з уявними причинами, як з об'єктивними, так і з суб'єктивними аспектами, але відповідно до загальновідомої «теореми Томаса», в людській поведінці наслідки визначаються не реальністю, а думкою людей про неї, і тому наслідки ситуації, що викликала соціальну напруженість завжди є реальними та значущими для суб'єкта.

Об'єктивними причинами можуть виступати світові та локальні економічні та геополітичні кризи, низька легітимність та неефективність основних інститутів влади та управління, економіко-кризові явища в цілому, міжнаціональні та міжрегіональні суперечності, соціальні нерівності, порушення соціальної справедливості, недосконалість системи інформаційних зв'язків, стихійні лиха, гострі криміногенні ситуації й т. ін.

Суб'єктивні детермінанти соціальної напруженості відображають внутрішній, мотиваційно-оцінний вимір людської свідомості й визначаються особливостями сприйняття людьми свого соціального середовища та переживання відповідних почуттів. Важливу роль у формуванні оцінок і думок відіграє психологічний тип людини та її схильність до оптимістичного чи песимістичного ставлення до соціальної реальності. Суб'єктивними чинниками динаміки соціальної напруженості є умонастрої, відчуття щастя/несчастя, рівень тривожності, стосунки з найближчим оточенням, стан здоров'я, морально-психологічний клімат у групі та інші чинники.

Отже, соціальна напруженість – це складний соціальний феномен, що формується на підставі високого рівня незадоволеності людей своїм становищем, насамперед соціально-економічним і політичним, характеризує динаміку та емоційно-психологічний стан визначальної частини суспільства і віддзеркалює специфіку впливу як домінуючих тенденцій розвитку суспільства, так і особливих умов та обставин в локальних кризових ситуаціях.

Соціальна напруженість присутня на всіх етапах розвитку соціального суперечності мірою наростання її інтенсивності від фонових значень до гострої фази соціального конфлікту. Соціальна напруженість у своєму феноменальному втіленні є одним із найважливіших індикаторів поточних та майбутніх

трансформаційних змін у різних сферах життєдіяльності соціуму. Одночасно соціальна напруженість, зі свого боку, є фактором трансформаційних змін у суспільстві, оскільки наростання соціальної напруженості з досягненням певного рівня викликає порушення сталого стану системи та динамічний «стрибок», що характеризує перехід окремих підсистем або всієї соціальної системи в якісно інший стан з іншою структурою та іншими значеннями соціальних параметрів. Порушення рівноваги й цілісності соціальної системи, трансформація атрибутивних властивостей, що забезпечували її стійкість і стабільність, є результатом складної й найчастіше нелінійної взаємодії всіх компонентів цієї системи, що проходить в своєму розвитку через певні точки соціальної напруженості.

Зміни в соціальних системах виникають як реакції посилення чи ослаблення напруги в тих чи інших її частинах. Відсутність таких напружень означає зупинку в розвитку і стагнацію системи. Рушійною силою соціальної напруженості є активність соціального суб'єкта, який намагається реалізувати свої інтереси. Таким чином, слід розрізняти конструктивний і деструктивний виміри соціальної напруженості. Конструктивна напруженість функціонує в межах фонових значень і підтримує соціальну систему в тонусі («робочому стані»). Деструктивна напруженість характеризує стан системи в моменти критичного загострення глибинних соціальних суперечностей і сигналізує про неприпустимо низький рівень задоволення базових потреб людей, про їхню депривацію.

Наростання соціальної напруженості відбувається в тому випадку, якщо певний час, достатній для усвідомлення проблеми та її причин з боку мас, залишається нерозв'язаною суперечність між потребами, інтересами, прагненнями, вираженими в соціальних очікуваннях значної частини соціуму, і мірою їх актуального задоволення у видимій перспективі. Процес супроводжується роздратуванням, стресами, наростанням невдоволення, акумуляцією агресивності окремих соціальних груп і категорій громадян, пошуками винних. Мірою поглиблення соціальних суперечностей у різних царинах життєдіяльності суспільної системи, з яких найбільш чутливими є політична, економічна, етнічна та релігійна сфери, відбувається наростання рівня соціальної напруженості. Далі здійснюється перехід її з латентного емоційно-психологічного стану в повноцінні фрустрації, супроводжувані усвідомленням невідповідності між очікуваннями і можливостями їх реалізації через задоволення базових потреб і формуванням установок на «силовий варіант» здійснення соціальних змін у бажаному напрямі.

Якісно своєрідність цього процесу надає формування поведінкових установок на протестні дії, спрямованих на нейтралізацію джерел напруги, як їх визначає масова свідомість, досягнення поставлених цілей. При цьому соціальна напруженість переходить з однієї стадії в іншу, змінюючи форми прояву від конструктивних (різного роду форм соціальної активності та ініціатив) до деструктивних (руйнівних, протестних) дій, що призводять до порушення соціального ладу та нестабільності).

У нестабільних соціальних системах соціальна напруженість як агрегований масовий вияв індивідуальних форм емоційно-психологічної енергії напруження набуває локальної специфіки, виявляючись у загостренні криміногенної обстановки, міжетнічних та міжконфесійних протистоянь, аж до військових конфліктів, соціальних переворотів, що може призвести в підсумку до повного розпаду таких соціальних систем.

Рівень напруженості значною мірою акумулює ступінь задоволеності/незадоволеності базових потреб суб'єкта і зумовлює потенціал мобілізації ресурсів як механізму переходу латентної напруженості в кризовий стан, а потім її ескалації в конфлікт як відкрите протистояння суб'єктів взаємодії.

Динаміка напруженості та її трансформації в кризову ситуацію і далі в конфлікт зумовлена дією багатьох чинників. Серед них можна вирізнити економічні, соціально-інституційні, соціокультурні, політичні, правові, конфесійні, демографічні, етнічні, комунікативні, морально-етичні та багато інших взаємопов'язаних факторів, які у своїй унікальній конфігурації визначають специфіку і рівень напруженості в конкретних спільнотах та в контексті реальних обставин. Найзагальнішими причинами соціальної напруженості є кризи, пов'язані зі спадом виробництва і розвалом економіки, погіршенням матеріального становища і незадоволеністю населення умовами та якістю життя, різким майновим розшаруванням в суспільстві, масовим безробіттям і вимушеною міграцією, втратою владою довіри з боку населення, кричущими проявами соціальної несправедливості, глобальними катастрофами та військовим протистоянням тощо. Важливо розуміти, що в тій чи тій соціальній колізії напруженість детермінується чинниками, які перебувають у комплексній нелінійній залежності один від одного.

Сучасне українське суспільство, поза сумнівом, характеризується високим ступенем соціальної напруженості. Політична та економічна нестабільність, війна на Донбасі в поєднанні з різким погіршенням

рівня життя і втратою колишньої патерналістської системи соціальних гарантій відбивається на соціально-психологічному стані всіх верств населення, суспільства в цілому. Особливість нинішнього нестабільного стану українського суспільства полягає в тому, що жодна інституційна система неспроможна перебрати на себе роль гаранта керованості та стійкості всієї соціальної системи, що свідчить про назрівання кризи державності й виявляється, зокрема, у спонтанних ситуативних загостреннях соціальної напруженості в різних сферах суспільного життя. Йдеться також про кумулятивний ефект внаслідок стану «тривалої напруженості», яка накопичувалася під час болючих суспільних перетворень, що відбувалися в процесі пострадянської розбудови економічної та політичної систем впродовж останніх двадцяти семи років.

Поняття «нестабільне суспільство» означає соціум, у якому відбуваються серйозні розбалансування регулятивних функцій, тривають неоднозначні процеси, здатні викликати деформації та руйнування усталеної організації життя. Це суспільство, що перебуває постійно в стані турбулентності, відзначається недостатньою координованістю зусиль його основних інститутів – політичних, економічних, соціальних, моральних. Такий соціум характеризується неузгодженістю соціальних взаємодій, схильністю до калейдоскопічних змін, що виявляється, зокрема, у частій зміні правил і норм відносин між соціальними інститутами, групами, навіть індивідуальними акторами, а отже, знецінюється стабілізувальна роль механізмів легітимації. Як результат, зазнають викривлень взаємодії соціальних інститутів, а їхня неефективність, своєю чергою, раз по раз ініціює збої соціального порядку, що потенційно загрожує руйнуванням підвалин суспільства.

Саме внаслідок розбалансування та неузгодженості взаємозв'язків між інститутами, групами, іншими агентами нестабільного суспільства, соціальна напруженість не тільки набуває тривалих форм, а й здатна швидко переходити від латентного стану до гострих форм конфліктного протистояння, готовність до яких свідчить про аномальний, кризовий стан суспільства. Водночас аномійні прояви десакралізації суспільних норм, що виникають під тиском соціальної напруженості, не тільки зумовлюють послаблення дії формальних інститутів, а й створюють сприятливі умови для їх трансформації або навіть повної заміни.

Говорячи про соціальну напруженість у нестабільному суспільстві, маємо на увазі соціальне явище, що уявляє глибинний

стан соціальних відносин, а не просто певне протистояння тих чи тих соціальних суб'єктів у період пришвидшення суспільних змін. Зокрема, йдеться про роль інновацій як каталізаторів напруженості, оскільки будь-які зміни викликають спротив носіїв традиційного, усталеного укладу, а відтак актуалізується напруженість за віссю «радикальне–консервативне». Не меншою мірою заслуговує на увагу баланс векторів напруженості: конструктивного і деструктивного в діапазоні усього спектра – від взаємно поглинального до взаємно посилювального (кумулятивного).

Отже, до дослідницького поля входять закономірності процесів виникнення та динаміки соціальної напруженості, причини та наслідки відхилень рівня соціальної напруженості від «нормальних значень», способи прогнозування та профілактики кризових ситуацій, пов'язаних із цими відхиленнями від «фонового» рівня. З цього погляду, наявний стан напруженості викликає певну занепокоєність. Річ не в тому, що за умов тривалої аномії, відсутності соціальних «легал» поведінки не може не розвиватися високий рівень тривожності на рівні особистості та непевнність, хиткість ситуації на рівні суспільства. Тип напруженості, що склався в Україні, є не тільки результатом суперечностей щодо вибору подальшого шляху руху, вектору змін, а й наслідком масового невдоволення від зробленого. Завдання полягає не в тому, щоб знизити ступінь соціальної напруженості, а в тому, щоб спрямувати її енергію в конструктивне річище або принаймні не допустити її розвитку в некерований і руйнівний конфлікт, який не припускає компромісного рішення і можливості консенсусу.

При цьому необхідно брати до уваги розмаїття форм існування соціальної напруженості. Остання як феномен виявляється на соціально-психологічному та поведінковому рівнях і виражається в таких формах, як:

- 1) поширення настроїв незадоволеності наявною ситуацією в певній життєво важливій сфері;
- 2) втрата довіри до влади, політичної еліти та найважливіших соціальних інститутів;
- 3) посилення страхів, негативні очікування, наростання песимізму і непевненості в майбутньому;
- 4) добровільна і вимушена міграція в інші регіони та за кордон;
- 5) протестні форми поведінки, що свідчать про загострення конфліктів, мітинги, демонстрації, страйки та інші форми громадянської непокори;

б) активізація криміналу та діяльності різного роду екстремістських груп, терористичні акти, різні форми безпосереднього протистояння та боротьби соціальних груп аж до збройного.

Соціальна напруженість тісно пов'язана з динамікою громадської думки та соціальних настроїв. Суб'єктивні референти соціальної напруженості становлять думки людей, що виражають їхнє ставлення до тих чи тих подій, оцінки умов життя і ступеня задоволення життєво важливих потреб, стану суспільних відносин в різних сферах життя, дотримання основних прав і свобод, довіру до соціальних інститутів і соціального середовища тощо.

Отже, соціальна напруженість характеризує функційний стан соціальних суб'єктів у діапазоні від спокійного, збалансованого характеру взаємодії соціальних суб'єктів (як прояв соціального тону суспільства загалом та окремих соціальних груп) до конфліктного їх протистояння і залежно від конфігурації всієї сукупності чинників, що впливають на ситуацію, здатна створювати підґрунтя для соціальних трансформацій.

При цьому стан (рівень) соціальної напруженості можна характеризувати за допомоги аналізу як явних, так і латентних його ознак.

В арсеналі сучасної соціологічної науки є певні методики вимірювання показників рівня соціальної напруженості для окремих колективних суб'єктів, регіонів, великих соціальних спільнот, вивчення проблемності та якості життя, напруженості соціальних зв'язків, активності, інформованості, розмірів соціального капіталу. Існують якісні методики, що дають змогу досить точно оцінити рівень внутрішньої конфліктності, незадоволеності в малих соціальних групах, колективах.

При цьому використовуються три різновиди показників, які можна екстраполювати як типові в роботі з вимірювання соціальної напруженості:

- незадоволеність індивідів і соціальних груп своїм становищем у суспільстві, різними аспектами суспільного життя, що виражається у відкритих висловлюваннях проти рішень адміністрації;
- готовність індивідів і соціальних груп до активних дій;
- практики участі в акціях протесту.

На жаль, головна особливість – це те, що більшість методик спрямовані на виявлення рівня соціальної напруженості через явні її ознаки, тоді як, за визначенням, напруженість є переважно латентним станом. Можливо, це одна з причин певного здивування

деяких дослідників, котрі отримують на тлі високого рівня розвитку кризових ознак розвитку суспільства показники низької соціальної напруженості. Картина буде іншою, якщо ці показники поєднати з визначенням латентного рівня соціальної напруженості. При цьому доводиться брати до уваги існування суперечливості в соціальних процесах, висвітлення латентного рівня соціальної напруженості неминуче залишає великий простір для вільної інтерпретації; не менш важливо те, що дослідник не убезпечений від ситуативно різкої, стрибкоподібної трансформації латентної форми у відкрити, збільшення явних ознак соціальної напруженості й розвитку її у бік прямої конфронтації певних суб'єктів суспільних взаємодій.

Попри ризик відстати від стрімких темпів розгортання реальних подій вважаємо перспективним і продуктивним у площині прогнозування та діагностики соціальної напруженості виявлення її латентних ознак, до яких концептуально можна віднести такі:

а) негативні очікування населення, зокрема, щодо консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища, перспектив подальшого існування української держави і суспільства

б) поширеність страхів щодо різних загроз (реальних чи уявних), як-от заклопотаність певної частини дорослого населення України неможливістю для їхніх дітей отримати якісну освіту; наростання у певної частини населення страху перед злиднями; невдоволення частини населення регіональною диференціацією рівня та якості життя; міграційні настрої; хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу і т.п.

в) ступінь недовіри до провідних соціальних акторів та їхньої діяльності, зокрема, до основних владних і громадських інститутів.

г) ідейна криза, сумнів у реальності можливості щось змінити на краще за допомоги легітимних засобів.

Зрозуміло, що безпосередньо виявити ці ознаки в умонастроях населення досить складно, бо вони можуть мати різні рівні розвиненості й лише у своїй організованій, системній сукупності визначають дійсний рівень соціальної напруженості в суспільстві. Однак з погляду прогностичного потенціалу щодо масштабу і потужності конфлікту, що назріває, даний аналіз видається продуктивнішим від прогнозування, побудованого на вивченні самих лише явних ознак. Проблема полягає в тому, що йдеться не тільки про латентне, приховане до часу явище, а й про оперування оцінками стосовно того, що реально не існує, утворення чого лише потенційно можливо.

3.3. Соціальна напруженість у динаміці суспільних настроїв: страхи, почуття, довіра

Сучасні українці з огляду на рівень освіти, культури, життєвого досвіду здебільшого підходять до оцінок майбутнього зважено і з розумінням, що воно є дуже варіативним, а його імовірні варіанти здійснення залежать від прийнятих ними рішень, від думок, настроїв і настанов, які зумовлюють вжиті зусилля та дії. Розвиток суспільства відбивається у специфічних формах умонастроїв населення щодо можливого майбутнього. Суспільний розвиток, з погляду стабільності та особливостей його реалізації, може сприйматися населенням як у позитивних оцінках (наприклад, через фіксацію реальних досягнень або принаймні сподівань на поліпшення життя в цілому чи в його окремих сферах), так і в негативних (відзначення гострих проблем суспільного розвитку, негараздів, страхів тощо).

Страхи відіграють особливу роль як показник напруженості. Страх – це не тільки емоція, що виникає під час уявної чи реальної загрози фізичному існуванню індивіда/індивідів, а й стан, що характеризується невпевненістю в надійності біологічного й соціального існування та благополуччя окремої людини або певної спільноти, тривалим очікуванням і переживанням небезпеки, руйнування цінностей і принципів, втрати життєвих орієнтирів, аномією, зневірою, негативними переживаннями щодо майбутнього. Сучасні проблеми, зумовлені економічними, соціальними й політичними чинниками, детермінують посилення соціальних фобій, які внаслідок кумулятивного ефекту можуть позбавляти людей, певних соціальних верств та спільнот або суспільство загалом надій на краще майбутнє і впевненості у завтрашньому дні, призводити до втрати почуття перспективи, забарвлювати світосприйняття в темні тони, спричинятися до соціальної аномії та загальної депресії.

Соціальні страхи сучасних українців «вийшли на поверхню» з початку 90-х років минулого століття, саме тоді, коли попередня соціальна система досить несподівано розвалилася, Україна набула державної незалежності, а суспільство постало перед необхідністю серйозних змін у соціальному устрої. Страшним для багатьох виявилось навіть саме усвідомлення необоротності повернення до старих часів із їхньою відносною стабільністю, з державним патерналізмом, звичними ціннісними орієнтирами та зрозумілими правилами життя.

Отже, життєвий досвід людей і шкала їхніх головних життєвих цінностей прямо відбиваються в соціальних страхах – масових уявленнях про те, що може становити реальну загрозу для стабільності існування і життєвого процвітання. Страх в очікуванні негативних подій і процесів, оцінюваних людьми як імовірні безпосередньо для них або для їхніх близьких, відіграє важливу і в деяких випадках навіть домінуючу роль у житті особи та суспільства. Якщо дотримуватися думки, що страхи – це своєрідна форма існування в людській свідомості найважливіших життєвих цінностей, концентроване вираження, квінтесенція того, що люди бояться втратити, то стає зрозумілим, що ієрархія їх у структурі очікувань населення – один з найважливіших інтегральних показників якості людського життя. Суб'єктивні оцінки актуальних соціальних загроз, що визначають соціальне самопочуття населення України, є досить надійним барометром, який дає змогу судити про ціннісні пріоритети та морально-психологічну ситуацію в українському суспільстві. Остання характеризується дисбалансом ціннісно-нормативних орієнтацій, посиленням приземлено-прагматичних тенденцій у свідомості й поведінці людей, суперечливим поєднанням прогресивних і консервативних елементів у сприйнятті як сучасного життя, так і майбутнього країни.

За даними моніторингового опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України 2018 року, рівень страхів населення порівняно з минулими роками, якщо і змінився, то не дуже суттєво (*табл. 3.1*). Головні страхи українців – соціально-економічні. Традиційно громадяни України побоюються зростання цін, безробіття, не виплати зарплат, пенсій тощо. Треба зазначити, що ці страхи постійно займають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Ці страхи переважають і сьогодні. Більше всього українці бояться зростання цін (74,3%), тобто впродовж багатьох років поспіль три чверті населення України стабільно перебувають у напрузі через страх перед некерованим і постійним ростом цін. Невиплати зарплат, пенсій і безробіття побоюються в середньому дві третини українських громадян.

Показники по блоку соціально-політичних страхів, таких як напад зовнішнього ворога на Україну, розпад України як держави, відзначили кожен третій та кожен четвертий респондент відповідно; у структурі актуальних страхів населення України за останні два роки необхідно вказати на помітне підвищення питомої ваги

таких соціальних загроз, як міжнаціональні конфлікти, – частка тих, хто побоюється міжнаціональних конфліктів становила 17,4% 2017 року та 20,1% 2018-го (різниця майже 3%). Значимого зростання зазнали побоювання міжрелігійних конфліктів – відчуття небезпеки міжрелігійних конфліктів зросло майже вдвічі (з 8,2% у 2017-му до 14,7% у 2018 році).

Отже, більш за все громадяни України побоюються зростання цін, невивлати зарплат, пенсій тощо. Треба зазначити, що ці страхи постійно займають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Ці страхи переважають і сьогодні.

Але у структурі актуальних страхів населення України за останні два роки необхідно підкреслити величезне порівняно з 2013 «довоєнним» роком підвищення питомої ваги таких соціальних загроз, як напад зовнішнього ворога на Україну (в чотири рази), розпад України як держави (майже вдвічі), міжнаціональні конфлікти (в півтора рази), що вочевидь відбиває реакцію населення на гібридну війну на сході України та агресію з боку РФ. Суттєво, в півтора рази, зросло побоювання напливу біженців, переселенців і приїжджих; значимого зростання також зазнали страхи щодо можливих міжрелігійних конфліктів та повернення до старих часів застою (більш ніж у півтора рази). А ось страх встановлення диктатури у країні практично не змінився з часу повалення попереднього режиму влади.

Соціальні страхи виникають і формуються як реакція людей і спільнот на події-фрустратори (або ризики їх настання, оцінювані, поза тим, реальні вони чи позірні, як конкретна загроза), які руйнівним чином впливають на сформований баланс взаємин та взаємодій і призводять до негативних наслідків. Ця реакція може супроводжуватися найрізноманітнішими проявами, набувати різних форм; ідеться, наприклад, про втрату довіри до влади та найважливіших соціальних інститутів, про поширення настроїв незадоволеності наявною ситуацією в тій чи тій життєво важливій царині або про стихійні масові прояви ажіотажного попиту з метою створення “стратегічних запасів на чорний день” тощо. Але найрадикальнішими та найнебезпечнішими за своїми наслідками є протестні масові дії деструктивного характеру, викликані страхами та супроводжувані насильством.

Зазвичай такій стадії відкритого конфлікту передують фази переходу латентних ознак соціальної напруженості у відкриті, серед яких, разом із посиленням негативних очікувань населення (зокрема, щодо

Таблиця 3.1

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?», 2012–2018 (%)

<i>Причини страхів</i>	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
<i>Соціально-економічні</i>							
Зростання цін	80,6	79,6	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3
Безробіття	79,4	78,1	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8
Невиплати зарплат, пенсій тощо	65,8	75,4	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0
Зупинки підприємств	35,7	36,4	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4
<i>Соціально-політичні</i>							
Нападу зовнішнього ворога на Україну	6,8	9,5	59,6	51,8	42,7	38,3	36,9
Розпаду України як держави	11,8	14,4	45,9	29,3	32,5	27,9	25,6
Встановлення диктатури у країні	14,3	18,3	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1
Повернення до старих порядків часів застою	7,7	7,5	12,0	13,1	10,9	11,1	11,3
<i>Життєзабезпечення</i>							
Зростання злочинності	45,5	49,3	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4
Холоду в квартирі	23,7	18,4	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3
Голоду	37,3	29,8	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3
Масових вуличних заворушень	16,6	18,6	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	9,8	7,4	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3
<i>Внутрішні конфлікти</i>							
Міжнаціональних конфліктів	10,7	14,3	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1
Міжрелігійних конфліктів	5,6	8,6	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7
<i>Екологія, здоров'я</i>							
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	34,5	36,6	17,4	19,6	23,7	23,2	23,2
Наслідків катастрофи на Чорнобильський АЕС	16,7	18,6	9,2	12,2	11,9	10,6	12,2
<i>Інше</i>							
Іншого (чого ще?)	1,6	1,7	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5
<i>Нічого не бояться</i>							
По-справжньому нічого не бояться	2,7	4,8	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4

консервації або погіршення свого нинішнього важкого становища, падіння довіри/підвищення ступеня недовіри до провідних соціальних акторів та їхньої діяльності, в тому числі до основних владних і громадських інститутів), помітну роль відіграє поширення різного роду страхів.

За даними моніторинга-2017, в якому респондентам було запропоновано оцінити рівень напруженості за 10-бальною шкалою, було виокремлено три рівні напруженості: 15,5% респондентів оцінили цей рівень як низький (1-4 бали), 43,2% як середній (5–7 балів) і 41,3% – як високий (7–10 балів). Подивимось, яким чином пов'язані оцінки рівня напруженості з присутніми у суспільстві страхами (див. *рис.3.1*).

Цікаво, що структура страхів для всіх трьох груп залишається ізоморфною; однак показники страхів істотно вищі у групи респондентів, що оцінюють рівень напруженості як високий, якщо порівняти їх з тими, хто вважає цей рівень низьким; приблизні думки про середній рівень напруженості показали проміжний результат щодо поширеності страхів у зіставленні з двома крайніми групами. Оскільки всі ці відмінності є значимими, є підстави

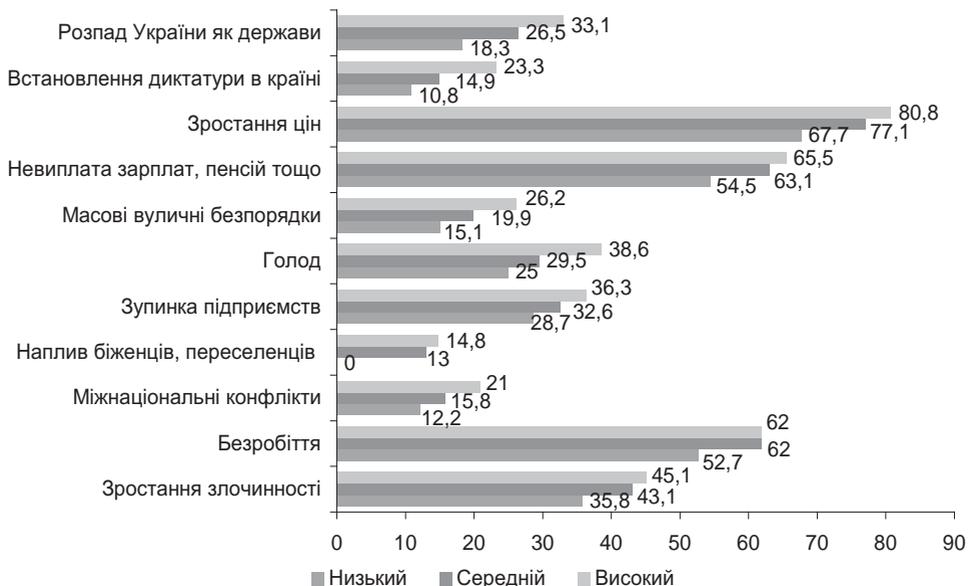

Рис. 3.1. Розподіл відповідей учасників опитування щодо страхів з погляду оцінки рівня соціальної напруженості, 2017 (%)

говорити про стійкий зв'язок між оцінкою рівня напруженості і мірою «наляканості» респондентів: чим вище людина оцінює рівень напруженості, тим вища імовірність переживання нею типового для пересічного українця набору страхів.

Соціальні страхи, тобто переживання людей з приводу можливого, з їхнього погляду, негативного розвитку подій, оцінюваних людьми як імовірні безпосередньо для них або для їхніх нащадків, відіграють важливу і в деяких випадках навіть домінуючу роль у житті особи та суспільства. («У страху великі очі», – каже прислів'я.) Однак соціальні страхи є далеко не єдиним соціально-психологічним феноменом, з яким безпосередньо пов'язаний рівень напруження у суспільстві. Подвійну роль у процесі виникнення та функціонування соціальної напруженості виконують стереотипи. Загалом, акумулюючи у собі суспільний досвід, вони виступають одним із головних інструментів саморегуляції суспільних процесів.

Як відомо, стереотипи є підґрунтям соціальної організації життєдіяльності людини: вони регламентують соціальне життя, фіксуючи ціннісні орієнтири та задаючи нормативні форми поведінки. Парадоксально те, що за умов тривалої аномії, коли встановлені норми є нетривкими, маловпливовими, стереотипи зберігають свої функції, лише дещо пристосовуючись до особливостей ситуації. Часом вони стримують інноваційні процеси, гальмуючи становлення нового. Так, культурно-історична традиція, закріплена в стереотипі «українці і росіяни – братні народи», заважає частині населення адекватно усвідомити агресивний характер дій Росії щодо України в Криму та на Донбасі. Інший приклад – напрочуд стійким є стереотип «доброго пана» (гетьмана, царя, генерального секретаря, президента). Відрізняється живучістю і стереотип власної меншовартості.

Що ж до соціальної напруженості, то стереотипи здатні як стримувати її, так і сприяти зростанню. Так, чільне місце серед чинників, що впливають на її збереження в українському суспільстві, посідає стереотип «сильної руки». Замість прояву власної активності, розбудови у країні громадянського суспільства, що є запорукою скасування тоталітарних норм, люди очікують, що прийде сильний лідер і зробить це самотужки.

Вимірювання популярності й поширеності стереотипу «сильної руки» наразі здійснювалося за допомоги запитання: «Чи згодні Ви з думкою, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії?», яке задавали

мало не від самого початку проведення моніторингу, з 1994 року, і по наш час (з шестирічною перервою к 2005—2010 роках), і за весь цей проміжок часу кількість прихильників принципу «твердої руки» не падала нижче за 40% опитаних, зростаючи часом до майже 50-відсоткової межі. Не втратив чинності висновок одного з авторів цього допису, зроблений у рік двадцятиліття незалежності України: «Тож у результаті доводиться підсумувати, що концепція “твердої руки” не є відмираючим залишком, реліктом епохи тоталітаризму; навпаки, вона й досі залишається провідною в політичній свідомості українського суспільства» [Мартинюк, 2011: с. 199].

Значною мірою стан і рівень соціальної напруженості залежить від настроїв, що циркулюють у суспільстві, зокрема, від зорієнтованості у площині «оптимізм/песимізм». Як інтегральна оцінка, що вможливорює умовний розподіл респондентів на групу «оптимістів» і групу «песимістів», може бути застосований такий показник, як сподівання на поліпшення життя в найближчому майбутньому (чи відсутність їх), якщо ми вважаємо очікування покращення або погіршення життя в найближчій перспективі своєрідною квінтесенцією, що зумовлює спрямованість соціального самопочуття людей.

Дані моніторингу впродовж останніх років дають змогу відстежити тенденції змін в оцінках українців щодо найближчого майбутнього. Порівняємо дані за 2005–2018 роки, зважаючи на те, що 2005 рік став роком підвищення рівня соціального оптимізму після подій «помаранчевої революції»; 2010 рік – це рік надій на зміни у зв'язку з приходом до влади в результаті демократичних виборів В. Януковича та розчаруванням у лідерах «помаранчевої революції», насамперед у попередньому президенті України В. Ющенко; 2013 та 2014 роки стали поворотними в новітній історії України (повалення режиму В. Януковича і події в Криму та на Донбасі, а фактично – захоплення та анексія Криму та війна із сепаратистами з активним військовим втручанням з боку сусідньої РФ, що стало найжорстокішим стресогенним фактором для всього населення України, вибори – невеликий сплеск оптимізму й очікування, що все більш-менш налагодиться); 2017 року джерелом оптимізму стало отримання безвізу; 2018-го відбулося зростання песимістичних настроїв внаслідок нереалізованих надій та очікувань громадян України (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Розподіл відповідей на запитання “Як Ви вважаєте,
у найближчий рік наше життя більш або менш владнається
чи ніякого покращення не відбудеться?” (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>
Жодного покращення не буде	18,3	26,1	59,7	39,9	51,7	59,0	48,4	52,1
Важко сказати	41,5	43,2	28,2	37,6	27,3	24,8	29,2	30,8
Більш-менш налагодиться	40,2	30,6	12,1	22,3	19,0	16,0	21,2	17,1

Тільки у 2005 році частка соціальних оптимістів значно перевищувала частку соціальних песимістів. Соціальні очікування, пов’язані з Помаранчевою революцією, характеризувалися подвійною «перевагою» оптимістів над песимістами в українському суспільстві. Надії на покращення життя не виправдали себе в період правління В. Ющенка, який деякий час уособлював Помаранчеву революцію в масовій свідомості українців. Це призвело до того, що старт президентського правління В. Януковича відбувався на тлі абсолютно іншого співвідношення песимізму/оптимізму – 2010 року оптимісти перевершували песимістів всього на 4,5%. До того ж частка тих, кому притаманна цілковита втрата соціального оптимізму зросла в півтора раза, а кількість оптимістів зменшилася на чверть. «Прозріння» настало вже у 2013 році – до цього часу частка песимістів становила близько 60%, водночас оптимістів було у п’ять разів менше.

Президент П. Порошенко почав свою діяльність за доволі складних умов: загальна частка песимістично налаштованого щодо життєвих перспектив населення становила 40%, а оптимістів виявилось практично у два рази менше, ніж песимістів. Порівняно з 2013 роком маємо подвійний «приріст» соціальних оптимістів і зниження на третину кількості песимістів, що схиляє до висновку про те, що незважаючи на надскладну ситуацію у всіх сферах соціального життя та тяготи війни, українці мають підстави для соціального оптимізму та позитивних очікувань і плекають надії на краще. Проте у 2018-му розчарування посилюється, і співвідношення песимістів і оптимістів сягнуло 3 : 1. На цьому тлі закономірним виглядає підвищення рівня соціальної напруженості, для якого характерним показником, на наш погляд, є співвідношення оптимізм/песимізм.

Так, на підставі відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?» в опитуванні 2017 року виявилось,

що високій рівень напруженості притаманний саме песимістам, причому різниця між низьким і високим, а також між середнім і високим рівнями значима на рівні 1%, що вказує на дуже тісний зв'язок песимізму і напруженості (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Взаємозв'язок рівня напруженості і песимізму/оптимізму щодо найближчої життєвої перспективи та рівня напруженості, 2017 (%)

<i>Рівень напруженості</i>	<i>Ніякого покращення не буде (песимісти)</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Більш-менш налагодиться (оптимісти)</i>
Низький	33,9	31,8	34,3
Середній	41,5	33,4	25,1
Високий	62,4	24,8	12,8

Як бачимо, серед «песимістів» майже вдвічі більше людей з високим рівнем напруженості, тоді як серед «оптимістів», навпаки, людей з високим рівнем напруженості у понад два с половиною рази менше, чим з низьким. Іншими словами, саме песимізм, викликаний відсутністю в осяжній перспективі позитивних зрушень у житті, дуже відчутно впливає на рівень напруженості в суспільстві. А очікування позитивних змін у не дуже віддаленому майбутньому, навпаки, певним чином сприяє зниженню рівня соціальної напруженості.

Не менш яскравим показником напруженості та її динаміки є інший компонент емоційної сфери – соціальні почуття, що є результатом відповідних переживань. Дані опитувань громадської думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні роки дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважних соціальних почуттів щодо майбутньої долі України та переживання власного майбутнього (табл. 3.4).

Як бачимо, показники переживань стосовно власного майбутнього порівняно з показниками переживання майбутнього України всі останні роки були кращими як у позитивній частині спектра переживань, так і в негативній, за винятком хіба що байдужості в певні роки. Динаміка таких важливих суб'єктивних складових соціального самопочуття (і водночас чинників соціального оптимізму/песимізму), як емоційні переживання майбутнього своєї країни та власного майбутнього людини, також характеризує стан соціальної напруженості.

Таблиця 3.4

Переживання майбутнього України та власного майбутнього (%)*

Почуття	Щодо майбутнього України						Щодо власного майбутнього**				
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2013	2014	2015	2016	2017
Позитивний спектр переживань											
Надія	32,1	48,8	44,2	44,4	46,7	43,4	35,4	48,6	40,9	45,9	46,8
Оптимізм	14,1	23,5	22,8	21,9	20,6	20,1	19,2	24,7	26,4	29,2	26,3
Інтерес	11,9	10,2	11,4	10,0	14,1	15,2	15,3	15,0	12,3	15,4	18,7
Упевненість	5,1	11,7	7,2	7,8	8,9	11,5	8,2	11,8	7,6	11,5	10,9
Задоволеність	1,7	2,9	1,6	2,2	2,4	4,2	2,9	5,0	2,1	3,7	3,3
Радість	1,4	4,1	1,7	2,3	2,7	5,1	2,9	4,8	3,1	5,2	5,2
Негативний спектр переживань											
Тривога	30,8	44,5	40,3	37,6	34,3	37,6	33,1	40,0	37,2	32,6	30,2
Страх	22,0	23,6	21,0	22,9	16,9	21,1	21,4	18,2	21,6	16,9	15,4
Безвихідність	17,8	8,9	12,0	11,0	11,5	18,2	16,5	17,5	13,3	9,8	11,6
Розгубленість	17,1	13,4	16,6	14,0	16,5	23,4	23,5	8,7	23,4	18,6	20,9
Песимізм	11,4	5,7	10,7	10,3	11,8	14,1	9,8	5,2	8,7	7,1	9,1
Байдужість	4,8	1,6	2,2	1,7	2,8	3,7	3,7	1,7	2,3	2,1	2,1
Інше	0,4	0,6	0,7	0,2	0,3	0,1	0,3	0,1	0,5	0,3	0,2
Важко відповісти	10,9	7,1	4,1	5,5	5,4	5,8	9,6	7,8	4,3	5,0	5,8

Примітки: *Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді; **у 2018 році запитання щодо переживання власного майбутнього не увійшло в опитувальник

Загострення суспільної ситуації завжди супроводжується посиленням як негативних, так і позитивних переживань, що спричиняє помітні відмінності емоційних настроїв з року в рік. Наразі з оптимізмом дивляться у майбутнє країни 20,6% опитаних порівняно з 14,1% у 2013 році, з надією – 43,4% проти 32,1% у 2013 році. Водночас негативні очікування теж дещо зросли. Нестабільність суспільної ситуації спричинила помітне зростання почуття тривоги щодо майбутнього України. Якщо у 2013 році її відчували 30,8% респондентів, то сьогодні – вже 37,6% опитаних;

саме зараз переживають почуття розгубленості – 23,4% проти 17,1% в 2013 році; зросла частка песимістів – з 11,4% (2013) до 14,1% (2018). Частка тих, хто дивиться у майбутнє зі страхом, практично не змінилася (22,0% у 2013 році) і становить наразі 21,1%.

З наведених даних випливає, що динаміка суспільних настроїв у спостережуваному часовому діапазоні (період з 2013 року по 2018 рік) характеризується помітним збільшенням частки людей, які відзначили посилення таких позитивних настроїв, як надія, оптимізм (щоправда, посилення оптимізму спостерігається переважно стосовно власного майбутнього), упевненість, радість, що характерно як для сприйняття майбутнього України, так і для сприйняття власного майбутнього. Причому показники в позитивній частині спектра переживань стосовно більшості почуттів практично збігаються. Це свідчить про те, що респонденти не відокремлюють свою долю від долі України і бажають своїй країні такого ж майбутнього, як і собі.

Водночас було зафіксовано зростання частки тих, хто відчуває переважно негативні почуття, коли розмірковує про майбутнє країни. Переживання тривоги дуже різко зросло у 2014 році (насамперед у зв'язку з анексією Криму та війною на Донбасі), а переживання страху щодо майбутнього України актуалізується, як правило, збігаючись у часі зі знаковими загостреннями відносин з «північним сусідом». Загалом частка умовних песимістів, тобто людей, чиє сприйняття майбутнього забарвлене переважно такими переживаннями, як безвихідність, розгубленість, песимізм, байдужість, у нашому суспільстві впродовж останніх років дещо зросла. Негативна частина спектра переживань щодо майбутнього країни виражена навіть більш явно порівняно з такими ж переживаннями щодо власного майбутнього. Стурбованість майбутнім країни, затьмареним війною, корупцією, всілякими економічними негараздами, свідчить, на наш погляд, про підвищення градусу соціальної напруженості в українському суспільстві.

На жаль, негативи в сумі переважають позитиви, і баланс складається не на користь позитивних почуттів щодо майбутнього України – на відміну від переживання українцями власного майбутнього, де все навпаки. Позитивним полюсом переживань людей стосовно майбутнього України, а також і власного майбутнього залишається почуття надії. Цей показник у 2014 році зазнав обнадійливого підйому до 48,8% після падіння нижче за 50-відсотковий бар'єр, починаючи з 2011 року (35,5%). У 2013 році

він становив лише 32,1%, охоплюючи менш як третину опитаних. Аналогічна картина вимальовується й у розподілі почуттів пересічних українців щодо власного майбутнього, Позитивний баланс самопочуття людини підтримується головним чином саме надією, яка рятує людину від розпачу і є свого роду генератором життєвих сил, навіть за відсутності об'єктивних умов для нормальної життєдіяльності.

Показовими були також відповіді респондентів в опитуванні 2018 року, коли їм було запропоновано обрати з наведеного переліку слів ті, що найтісніше, на їхню думку, пов'язані з образом сучасного українського суспільства (*табл. 3.5*).

Таблиця 3.5

**Характеристики образу сучасного
українського суспільства, 2018 (%)**

<i>Варіанти відповідей (негативи)</i>	<i>%</i>	<i>Варіанти відповідей (позитиви)</i>	<i>%</i>
Безлад	45,1	Впорядкованість	3,6
Злидні	33,9	Багатство	2,6
Розруха	32,3	Підйом	5,0
Протистояння	22,6	Згуртованість	10,6
Глухий кут	18,8	Перспектива	12,6
Тиск	14,0	Свобода	8,9
Важко сказати	8,6		

Безлад, злидні, розруха, протистояння, глухий кут, тиск – ось які слова насамперед обирали респонденти при створенні «портрету» сучасного українського суспільства. Негативні характеристики однозначно і з великим відривом переважають альтернативні позитивні ознаки, що недвозначно свідчать про досить високий рівень напруженості в суспільстві.

Коливання оцінок соціальних почуттів з боку респондентів прямим чином, як показало моніторингове дослідження 2017 року, залежить від рівня напруженості, тобто зростання рівня напруженості є конгруентним переживанню негативних почуттів, зниження напруженості сприяє поширенню почуттів позитивних (див. *табл. 3.6*).

Варто зауважити, що відмінності існують між усіма трьома рівнями напруженості, але найвиразнішими (удвічі, ба й більше) вони є між низьким і високим рівнями (при значимості різниці

Таблиця 3.6

**Поширеність соціальних почуттів
залежно від рівня соціальної напруженості, 2017 (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Розчарування</i>	<i>Надія</i>	<i>Обурення</i>	<i>Агресія</i>	<i>Страх</i>	<i>Незахищеність</i>	<i>Напруженість</i>
Низький	26,9	32,3	17,2	7,9	18,6	29,0	20,8
Середній	33,6	27,3	24,3	15,1	26,1	37,2	29,1
Високий	37,0	14,7	31,0	19,1	31,5	45,9	39,2

на рівні 1%). Диференційованими виглядають і показники в разі порівняння низького і середнього рівня, але тут різниця є значимою переважно на рівні 5%. Отже, напруженість в суспільстві незмінно накладає на соціальні почуття характерний відбиток, а зміст і інтенсивність соціальних переживань безпосередньо залежить від кваліфікації людьми рівня напруженості в суспільстві. Що ж до сьогоденної ситуації із соціальною напруженістю в українському суспільстві, можна стверджувати, що хоч рівень напруженості свідчить про тривожну ситуацію, дані дослідження дають підстави для твердження про певний запас міцності, підтримуваний саме надією на краще, що допомагає більшості українців зустрічати нові виклики, спираючись на попередній життєвий досвід, і з певним оптимізмом дивитись у майбутнє.

Таблиця 3.7

**Готовність населення терпіти скруту
залежно від рівня соціальної напруженості, 2017 (%)**

<i>Варіанти</i>	<i>Так, готовий терпіти скільки треба</i>	<i>Якийсь час готовий потерпіти, але недовго</i>	<i>Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ</i>	<i>Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний</i>	<i>Важко сказати</i>
Низький	11,5	37,1	24,8	14,0	12,6
Середній	7,2	41,9	24,9	14,7	11,3
Високий	3,4	22,5	35,1	29,9	9,2

Як бачимо з таблиці 3.7, серед респондентів, що оцінили рівень напруги як низький, майже половина (48,6%) готові певний час терпіти наявний стан речей у суспільстві, а чверть (24,8%) не вбачають сенсу терпіти, бо не вірять в ефективність запроваджуваних реформ; а несла терпіти лише кожному сьомому. Серед респондентів, що кваліфікують рівень напруженості як високий, якийсь час ще ладні потерпіти чверть (25,9%), тоді як далі терпіти зниження рівня життя неготові дві третини (65%), причому більша частина з них – саме тому, що не вірить у запроваджені реформи.

Це підводить нас до аналізу ще однієї із засадових категорій у науковому дискурсі соціальної напруженості в сучасному суспільстві – довіри. Свого часу автори цього допису долучилися до її дослідження [Мартинюк, Соболева, 2001a, 2001b, 2003, 2012, 2016a, 2016b, 2016c, 2017], розглядаючи її з різних боків – гносеологічного, аксіологічного, онтологічного. Пильну увагу до довіри викликає те, що за умов суспільства ризиків, на яке перетворився сучасний світ унаслідок його соціального, економічного, технічного, технологічного й екологічного ускладнення, довіра виявляється стратегічно оптимальним принципом організації взаємодії. Попри численні спроби зловживання довірою, з прагматичного погляду вона є «меншим злом» порівняно з витратами на соціальний контроль, який навіть за тоталітарних форм не здатен запобігти усім спробам порушення відповідних норм. Навіть попри негативні ефекти надмірної довірливості, довіра як принцип життя відкриває ширші горизонти для розвитку як особистості, так і суспільства.

Коли йдеться про взаємозв'язок довіри і напруженості, потрібно перш за все визначитися, який тип довіри мається на увазі. Перший тип довіри – міжособистісна довіра, яка існує у двох формах – генералізованій довіри (насамперед узагальненої міжособистісної довіри до людей взагалі – не родичів, не друзів, не знайомих, тобто довіру до людей, про яких немає конкретної інформації) та довіри до найближчого соціального оточення. Високий рівень довіри до “людей взагалі” знижує транзакційні витрати в процесах взаємодії і розширює коло потенційних учасників формальних і неформальних угод, сприяючи зниженню соціальної напруженості в суспільстві. А якщо високій рівень міжособистісної довіри стосується тільки найближчого оточення, тобто якщо довіряють тільки членам сім'ї, родичам, сусідам та добре знайомим людям, то це різко звужує коло потенційних учасників соціальних взаємодій, підвищує транзакційні

витрати і, отже, підвищує рівень соціальної напруженості в будь-якому суспільстві.

Другий тип довіри – це інституційна довіра, тобто довіра до тих організацій (уряду, бізнесу, ЗМІ, профспілок тощо), які відіграють ключову роль у генеруванні та виконанні суспільних «правил гри». Чим вище інституційна довіра, тим більш стійкою є суспільна система. Співвідношення рівнів інституційної й міжособистісної довіри можна вважати своєрідним «термометром» здоров'я суспільства. На жаль, за період пострадянського розвитку українське суспільство не тільки не позбулося негативної спадщини радянських часів, коли поряд з деклараціями про гуманізм, комуністичне виховання, колективістську психологію, висміювання недовіри як вади (згадаймо сцену з культової кінокомедії радянських часів «Діамантова рука», де негативний персонаж у виконанні Н. Мордюкової проголошує: «Я вважаю, що довіряти людині не можна в ніякому разі») керівними гаслами повсякденного життя були «пильність», «вороже оточення», небезпека з боку «несвідомих залишків минулого», система всеохопних бюрократичних інструкцій на всі випадки життя, багатоступінчатий соціальний контроль. Жертвами колізій ставали творчі, натхненні люди, а бюрократична вимогливість гарантувала обивателеві спокій і безкарність, тому соціальною нормою слугували настороженість і недовіра.

Але якщо за радянських часів недовіра була побудованим на життєвому досвіді принципом міжособистісної взаємодії, то інституційна довіра всіляко схвалювалася і укріплювалася. Цьому сприяла, хоч як це парадоксально, постійна кампанія критики та самокритики, що не обходила навіть найвище керівництво. Згадаймо викривальний щодо тиранії Сталіна XX з'їзд КПРС, нищівне викриття волюнтаризму Хрущова, засудження «застійних тенденцій» епохи Брежнєва, «неспроможність поступитися принципами» часів горбачовської лібералізації. За всіх часів помилки списували на окремих людей, і не лише у вищому ешелоні влади, а на всіх щаблях суспільної драбини; поза сумнівом залишалася система та її інституційна спроможність. Особливу довіру виявляли до друкованого або взагалі публічного слова, тиражованого за допомоги ЗМІ.

За нових часів інституційну довіру було так само зруйновано, як це було попередньо з міжособистісною довірою. Втрата державними інститутами сакральності внаслідок гучних викриттів щодо багатьох на таємниці радянської історичної спадщини, падіння з п'єдесталів недоторканності комуністичної партії, скасування сумнозвісної

6 статті радянської конституції і зрештою провал спроби «ГКЧП» реставрувати порядки попередньої системи, самовбивство голови весільного раніше КДБ Крючкова і, зрештою, розвал «непорушного союзу» на окремі республіки – все це змусило суспільну свідомість провести переоцінку державних і суспільних інституцій з погляду довіри до них. Подальша гризня за владу, використання владних крісел заради особистого збагачення, безкарне розграбування як загальнонародної, так і колгоспної власності, безсилля влади у боротьбі зі злочинністю, безпомічність профспілок у справі захисту прав трудящих – от що супроводжувало кризу влади перших років незалежності України і підірвало довіру до неї з боку населення, а відтак поставило під питання легітимність пізніших спроб відновити соціальний порядок.

Крах ілюзій, що певний час по здобутті незалежності тішили суспільство («маємо потужну промисловість, розвинене сільське господарство, непогані клімато-географічні й природничі умови, перестанемо годувати центр, відсталі окраїни й фінансувати амбітні зовнішньополітичні плани, підтримувати військову могутність... Ото заживемо!»), призвів до чверті століття зневіри. За цей час держава з її інститутами перетворилася на відсталу, корумповану, облутану зовнішніми боргами. Спроби започаткувати нові інститути, наприклад, для боротьби з корупцією, поки що не дали відчутного ефекту. Тому не випадково люди, невдоволені статками та соціальним становищем, відзначаючи «критичний, вибухонебезпечний» стан і політичної, і соціальної напруженості, у більшості не готові до дієвих протестів (як уже підкреслювалося, головна причина пасивності тих, хто загалом налаштований на протести – не страх санкцій чи звинувачень у нелояльності, а відсутність віри, що це щось змінить). Саме такі настрої панують у суспільстві, де мали місце два (!) переможних Майдани (а може, й унаслідок того, що вони були переможними, а не дали стратегічних зрушень).

У всякому разі, дані про відсутність довіри до вищих владних структур ми вже наводили; також вельми низькою є міра довіри до інших державних інституцій: найменше довіряють судам і прокуратурі – в жодній з вищезгаданих груп характеристику «повністю довіряю» вони не отримали навіть на рівні 1%, «радіше довіряють» їм близько 7% опитаних у кожній з виділених груп. Деяко вищий відсоток довіри до поліції й місцевої влади. Запровадження поліції та пов'язані з цим заходи щодо кадрового складу дали ефект з погляду ступеня довіри: хоча на цілковиту довіру

поліція так само заслуговує лише для 1% опитаних, приблизно кожен п'ятий респондент переважно їй довіряє. Однак понад половину опитаних повністю або переважно не довіряють поліції.

Місцева влада є, за винятком армії, тим державним інститутом, до якого відносно меншою є недовіра і відносно більшою – довіра. Можна припустити, що опитані більше розуміються на місцевих справах та їхніх результатах: вивезенні сміття, ремонті шкіл, ліфтів, доріг тощо, чим безпосередньо займається місцева влада. Водночас сумнівно, що повсюди, де проводилося опитування, місцева влада не задовольняє понад половину або майже половину, як у випадку з учасниками виокремлених нами для аналізу груп. Тому ми схильні вважати негативне ставлення принаймні почасти «наведеним ефектом» причетності місцевих органів до владних інститутів загалом.

Окремим рядком варто вирізнити армію як один з небагатьох державних інститутів, що дістав позитивну оцінку. З одного боку, пересічному українцеві не надто багато відомо про цей особливий світ зі своїми нормами, очікуваннями, приписами. Відлуння гучних скандалів з приводу розбазарювання армійських коштів, зброї чи майна не надто збурювало весь цей час громадськість, хоча певні «заслуги», що псували імідж армії в очах громадської думки, відомі: ракета, що потрапила у жилий будинок в Броварах, випадково збитий пасажирський літак ізраїльської авіакомпанії, вибух військових складів у Богданівці, зрада частини військовослужбовців у Криму. З іншого боку, армія вже кілька років веде бойові дії на Донбасі, захищаючи цілісність України. Остання обставина й зумовлює, на наш погляд, високу оцінку в сенсі довіри, надану армії респондентами. Загалом армії як суспільному інститутові довіряє приблизно 45%, не довіряє 32%, не визначилися зі ставленням 23%. Порівняно із суб'єктами політичної влади або правоохоронними органами сприйняття військової сфери є досить позитивним, однак далеко не всі у захваті від цього важливого елементу державного апарату. Привертає увагу велика – мало не чверть опитаних – частка тих, хто не визначився з відповіддю стосовно армії, що вказує на неостаточну готовність громадської думки інтегрувати узагальнену оцінку цього інституту.

Інший позитивно оцінений державний інститут, що теж, як і армія, являє собою відносно автономний, хоч і більшою мірою інтегрований у суспільне життя «світ», – це наука. Ученим довіряють близько 59%, не довіряють (зовсім або переважно) 15%, вагаються з відповіддю 26%. На жаль, владні інститути неефективно використовують потенціал науки, зокрема, з погляду прогнозування

і регуляції соціальної напруженості, інакше суспільству не доводилося б стикатися з руйнівними формами протестної орієнтації.

Серед недержавних інституцій безсумнівне лідерство у питанні довіри належить волонтерському рухові. Довіряють йому приблизно 56%, не довіряють 21%, вагаються з відповіддю 23% респондентів. На наш погляд, саме волонтерство криє в собі шанс зменшити соціальну напруженість шляхом корекції діяльності владних інститутів, запровадження норм громадянського суспільства в практики українського соціуму.

Позитивний баланс довіри/недовіри мають церква та різні благодійницькі організації, хоча для церкви показовим є деяке зменшення довіри, вважаємо, внаслідок міжконфесійних чвар та спроб ієрархів церкви активно долучатися до політики.

Помітною є втрата довіри до засобів масової інформації, що певний час, упродовж та після періоду так званої перебудови були керівною силою у формуванні суспільно-політичних оцінок, очікувань та настроїв. На сьогодні їм довіряють в середньому менш як 30%, а не довіряють понад 50%. На наш погляд, відносне фіаско ЗМІ щодо збереження високого рівня довіри є наслідком їхньої власної політики: гонитва за сенсаціями, нагнітання напруженості задля підтримання інтересу аудиторії, розвінчування й десакралізація суспільних цінностей та інститутів зрештою перетворилися на «політичну тріскотню», яка втопила у загалі критичного матеріалу позитивні досягнення, а відтак і вдарила бумерангом по ЗМІ, похитнувши їхній авторитет.

Антирекорд довіри належить політичним партіям, яким «цілком довіряють» 0,3%, а «переважно довіряють» 4–5% респондентів; цілком переконливою є недовіра до них – близько 78%. Інакше як повною дискредитацією чинної партійної системи внаслідок того політичного калейдоскопу, що триває у країні впродовж усього часу її незалежності, навряд чи таку картину можна позначити.

Отже, аналіз засвідчує, що якоюсь мірою довіру продовжують виявляти до тих державних і недержавних (громадських) інститутів, що 1) обмежують свою активність «відведеним» їм, тобто легітимованим у суспільній свідомості сектором діяльності (це – армія, наука, релігія); 2) є аполітичними, маючи справу з політикою дотичним чином; 3) не виявляють активності щодо сфери регуляції громадського й політичного життя; 4) є такими, що належність до цих інститутів не передбачає потенційних можливостей здобуття корупційного зиску.

Як уже зазначалося, на відміну від багатьох розвинених країн, де люди майже рівною мірою готові довіряти сусідам, незнайомцям і людям взагалі (горизонтальні зв'язки в нетоталітарних суспільствах завжди міцніші за вертикальні), в Україні останніми роками виникли великі перепади в рівні довіри. Довіра українців до співвітчизників помітно знизилася. Якщо 2016 року 56% респондентів готові були довіряти співвітчизникам, то 2018 року таких виявилось вже менш як половина (49,8%). Проте більш як половина опитаних, згідно з даними моніторингу, впродовж останніх шести років впевнено відповідають, що «нікому не довіряти – найбезпечніше», а протилежної думки дотримуються трохи більш як третина респондентів.

Підтверджене даними того ж моніторингового опитування падіння довіри до інститутів не менш небезпечне, адже призводить до зростання соціальної напруженості й обтяжене загрозою інституційної кризи. Адже влада, за якої переважна більшість населення не вірить тим, хто управляє державою, ухвалює закони, підтримує правопорядок, не може бути міцною, і її легітимність рано чи пізно виявляється під питанням.

Загострення системної кризи, зумовлене особливостями сучасної суспільної ситуації в Україні, відповідним чином відбивається на стані довірчих стосунків у суспільстві. Залежно від того, якою мірою спрацьовують різні типи довіри, треба визначати соціально-психологічні резерви для консолідації українського соціуму та зниження напруженості до соціально-прийнятного рівня.

Так, у моніторингу-2017 респондентам задавали запитання про те, чи властиво їм відчуття, що більшості людей не можна довіряти. Можливими варіантами відповіді були «ніколи», «зрідка», «періодично», «майже постійно». Для інтегральної оцінки відповідей розрахуємо соціологічний індекс, присвоївши наведеним варіантам відповідей відповідні показники від 1 балу – «ніколи» до 4 балів – «майже постійно» і перемноживши на отриманий при анкетуванні відсоток, і підсумуємо результати. Медіаною буде показник 2, за якого ліва частина графіка нормального розподілу буде дзеркальною стосовно правої; якщо результат становитиме більш як 2, індекс вказуватиме на переважання серед респондентів недовіри до людей, якщо менш як 2 – на переважання тенденції до довіри. Виявилось, що для частини респондентів, вирізненої за оцінкою напруженості як низької, індекс дорівнює 2,491; для оцінювачів напруженості як середньої він дорівнює 2,519; а для тих, хто вважає соціальну напруженість високою, індекс виявляється 2,819. Тобто для всіх

трьох груп за рівнем оцінки напруженості є характерним здебільшого відчуття недовіри до людей; однак якщо між прихильниками низької й середньої оцінки рівня довіри різниця радше незначна, то у випадку оцінки рівня напруженості як високого значення соціологічного індексу вказує на помітне відхилення у бік недовіри.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що рівень особистісної довіри (на відміну від інституційної) як найважливішого елементу підтримання соціальної стабільності в Україні є радше середнім, ніж низьким. Тому найважливішим і найактуальнішим питанням для України сьогодні є питання про те, якою мірою і яким чином можна регулювати рівень соціальної напруженості в суспільстві в її конструктивних формах. Але однозначної відповіді на це питання не існує. Укріплення довірчих відносин у всіх формах суспільних взаємодій і, особливо, повернення довіри громадян до соціальних інститутів, як правило, відбувається не в результаті цілеспрямованих “внесків у довіру”, а являє собою сукупний ефект різноманітних соціальних взаємодій. Великою мірою він є соціокультурною спадщиною від попередніх поколінь.

Активна роль держави в цьому процесі не означає повернення до радянських практик патерналізму. Нетривкість спроб штучно підтримати соціальну стабільність в дусі традицій патерналізму (таких, як система субсидування, що не виправдала себе ні економічно, ні соціально) повною мірою виявилася під час низки економічних криз, що обрушили довіру населення до інститутів влади. Питання про те, яким чином відбувається становлення ефективної системи інститутів, що підтримують соціальний порядок в суспільстві, і чи можна сприяти цьому процесові сьогодні, яким чином використати позитивний потенціал довіри для спрямування деструктивних сил напруженості в конструктивному напрямі, залишається одним із найактуальніших з тих, що стоять перед українським суспільством.

З огляду на те, що проблема вивчення соціальної напруженості постала перед дослідницьким колективом порівняно недавно, автори монографії не мали змоги простежити емпіричним чином динаміку цього соціального явища, обмежуючись даними моніторингу-2017. Натомість ми розглянули соціальну напруженість на тлі кількарічної динаміки цілої низки елементів соціально-психологічної царини. Відсутність різких, карколомних змін свідчить про те, що виправданою видається гіпотеза про стійку закономірність, виявлену на підставі даних 2017 року. Можна вважати доведеною прямою залежність рівня напруженості та спрямованості емоційно-почуттєвих компонентів

масової свідомості: чим вище оцінюється рівень напруженості, тим песимістичнішим є погляд суб'єкта оцінки на власну життєву перспективу та очікування щодо долі країни, тим тривожнішими є його почуття, похмурішими – переживання, інтенсивнішими – страхи, понурішими – настрої та глибшою – недовіра. І навпаки, чим оцінка напруженості нижча, тим з більшими надією та оптимізмом дивляться такі люди у майбутнє, тим легше сприймають і переживають суспільні негаразди й тим меншою мірою піддаються страхам. Можна, звичайно, сперечатися про причинно-наслідкову послідовність: зниження напруженості спричинює поліпшення настрою і підвищення довіри чи оптимістичне ставлення до життя зумовлює менш критичну оцінку напруженості, але валідність і надійність такої взаємозалежності не викликає сумнівів.

Трансформації українського суспільства природним чином вписуються в логіку сучасних цивілізаційних процесів – глобальних змін загальнолюдських цінностей у напрямі утвердження самодостатності та свободи особистості, визнання пріоритетності та поважання індивідуальних преференцій. Відповідно, йдеться про те, що політичні еліти, з яких рекрутується чинна влада, повинні інтелектуально і конструктивно відповідати на зростання складності суспільних відносин та наявний у суспільстві попит на перетворення.

РОЗДІЛ 4. НАПРУЖЕНІСТЬ НА ПОВЕДІНКОВОМУ РІВНІ

4.1. Від теоретичних конструктів до реальної поведінки: як фіксувати напруженість на рівні індивідуального суб'єкта

Феномен напруженості багатоаспектний, а отже, стан напруженості є однією з ключових характеристик кризової ситуації як для соціуму загалом, так і для конкретної людини. При цьому дослідників насамперед цікавить радше не суто психологічний аспект напруженості, а його зв'язок з економічним та політичним аспектом. Фактично саме цей зв'язок ми і хочемо з'ясувати, спираючись на оцінку респондентами ситуації в суспільстві. Самі по собі кризові явища в тій чи тій царині не завжди стають для людей фактами їхнього особистого життя. Безпосередня життєва ситуація кожної людини інтегрує «зовнішні» напруги по-різному. Розпад парламентської коаліції – безумовно кризове явище, але на рівні конкретної людини це зазвичай не спричиняє порушення її соціальних взаємодій, що було б показником явної соціальної напруженості. Натомість економічна криза призводить до реального падіння доходів і доволі часто переживається як факт власного життя.

Важливою характеристикою кризового соціуму є значна пролонгованість стану напруженості в часі. Явні форми вияву соціальної напруженості постійно змінюються, що доволі складно схопити навіть серією одномоментних опитувальних зрізів; при цьому латентна напруженість стає постійною характеристикою життя. Феномен тривалої напруженості, що супроводжує радикальні суспільні перетворення, ми пропонуємо позначити як «фонову напруженість» кризового соціуму. Його відмінність від інших різновидів соціальної напруженості полягає насамперед в тому, що оцінка суспільної ситуації як напруженої в координатах «спокійна – напружена – критична» тривалий час відтворюється у масовій свідомості як панівна. Характерною ознакою фонові напруженості є специфічне поєднання системної напруженості, яка виявляється у постійній дестабілізації соціальної ситуації в різних сферах, і суб'єктивної напруженості, яка рутинізує цей стан суспільної кризи через його визначення як «безладу», «хаосу» і т.ін. Між системною і суб'єктивною соціаль-

ною напруженістю можливі різноманітні взаємозв'язки. На тлі високого рівня системної напруженості може поставати суб'єктивна напруженість різного рівня. Так само неоднозначним є зв'язок і між суб'єктивною напруженістю і готовністю до протестних дій. Високий рівень напруженості може як підсилювати, так і блокувати протестну активність.

Для оцінювання стану соціальної напруженості використовують різноманітні методи та застосовують низку взаємодоповняльних індикаторів. Зокрема у моніторингу Інституту соціології НАН України застосовують кілька маркерів, інтерпретовуваних як ознаки соціального напруження. Насамперед йдеться про прямі показники, зокрема дослідження соціальної напруженості в контексті проблематики конфліктного потенціалу суспільства із застосуванням індексу протестного потенціалу [Головаха, Панина, 1999]. В якості індикаторів соціальної напруженості на соціогруповому рівні застосовують також такі показники, як: 1) високий рівень незадоволеності населення умовами життя (насамперед – матеріально-економічними); 2) посилення недовіри до офіційних структур влади й політичних лідерів; 3) рівень політичної залученості – участі населення у легітимних формах громадсько-політичного життя (членство у партіях, громадсько-політичних рухах, асоціаціях, участь у виборах, контакти з представниками влади та ін.); 4) рівень політичної активності – відчуття людиною неможливості законним (легітимним) шляхом впливати на соціальні процеси й політичні рішення, що заторкують її безпосередні інтереси. Існують і показники, що характеризують особистісний вимір соціальної напруженості. Це, наприклад, рівень тривожності, або переживання респондентами різноманітних стресових ситуацій чи відчуття невпевненості і страху перед майбутнім. Зокрема, за даними 2014 року, лише 34% опитаних зазначили, що не переживали за останні 12 місяців складних життєвих ситуацій, а за даними 2016 року, 46% опитаних відчували страх та/або тривогу, уявляючи майбутнє країни.

Фактично в соціології існує дві головні теоретичні лінії, які так чи інакше застосовують концепт напруженості. Одну з них розробляють у дослідженнях девіантної поведінки, іншу – в дослідженнях соціальних конфліктів. Тобто в центрі уваги соціологів радше не соціальна напруженість як така, а її роль як чинника соціально небезпечної поведінки.

У дослідженнях девіацій представлено цілу низку теорій, які отримали загальну назву теорії напруги. Класичним підґрунтям тут

є концепція аномії Р. Мертона, на підставі якої розвивалися інші теоретичні конструкції С. Коена, Р. Кловорда та Л. Овліна та ін. Найбільш сучасна версія в розробленні цього напрямку представлена загальною теорією напруги Р. Агню, яка зацентувала дослідницьку увагу на ситуаціях виникнення соціальної напруженості на суб'єктивному рівні [Agnew, 2001]. Це насамперед ситуації, в яких актуалізується загроза втратити те, що людина має (саме це показує індикатор «переживали складні життєві ситуації»), або загроза отримати негативний статус. Напруга на рівні особистості виникає внаслідок дії одного (чи кількох) універсальних чинників, до яких належать: нереалізованість позитивно оцінених цілей, розрив очікувань та досягнень, видалення позитивних подразників, введення негативних подразників. В контексті цього підходу формується площина аналізу, яка пов'язує напруженість з депривацією потреби людини у справедливому ставленні [Agnew, 1992]. В емпіричних дослідженнях це намагаються виміряти через оцінку справедливості винагороди та фіксацію рівня напруженості, яка виникає в разі переживання несправедливості (в моніторингу Інституту соціології НАНУ присутня низка індикаторів, присвячених вимірюванню задоволеності, насамперед у матеріально-економічній сфері).

Проблема соціальної напруженості як чинника розгортання колективної поведінки переводить аналіз у площину дисфункції соціальної системи. Як приклад можна навести теорію соціальної напруги (social strain theory) Смельзера, яка також відома під назвою теорії доданих цінностей (value-added theory). Згідно з нею, структурне напруження («structural strain»), яке стосується очікувань людей щодо ситуації, яка перебуває у стані нерозв'язаності, є чинником, що спричиняє напруженість («tension») [Smelser, 1962]. Навколо цих вихідних тез формується дослідницький напрям, пов'язаний з темою соціальних конфліктів і роллю в них соціального напруження.

Достатньою глибокою аналітичною роботою щодо аналізу світового наукового доробку досліджень соціальної напруженості була проведена у межах RECOWE (європейської дослідницької мережі, створеної для просування наукових досліджень передового досвіду в царині розуміння напруженості, що виникає внаслідок відчуття людьми невідповідності між добробутом і працею та пошуку шляхів її зменшення). Результатом цієї роботи стала доповідь «Social tensions: some general elements» [Bouquet, 2008]. Зокрема бібліографічні дослідження, проведені її авторами у «JSTOR»

та «Science Direct» показали, що проблематика напруженості є дотичною до проблематики суспільних рухів [Tilly, 1978; MacAdam, Tarrow, Tilly, 2001], а безпосередні дослідження напруженості мають переважно точкову природу, обмежуються конкретним конфліктом в конкретних умовах. Виявилось, що у «JSTOR» є лише одна стаття саме про соціальну напруженість. Ідеться про статтю С. Дода «Теорія напруги соціетальної дії», опубліковану в «American Sociological Review» ще в першій половині ХХ століття [Dodd, 1939]. Хоча стаття містила спробу операціоналізації напруженості через поняття «незадоволеність бажань» та «конкуренція», запропоновану автором низку рівнянь надалі практично не застосовували.

Слід також відзначити істотний доробок щодо вимірювання соціальної напруженості у російськомовному соціологічному дискурсі. Це дослідження так званої тривалої напруженості, яка супроводжує радикальні суспільні перетворення, зокрема пострадянський перехід до нової економічної та політичної системи. Останнім часом із соціологічного контексту ця тема більшою мірою пересувається у конфліктологічний, а головним дослідницьким питанням стає пошук умов переростання соціальної напруженості у соціальний конфлікт. Певним парадоксом можна вважати те, що попри огляд RECOWOЕ, де акцентується відсутність чітких ознак соціальної напруженості, які можна було б виміряти, більшість російських досліджень присвячені якраз проблемам методології та методів вимірювання. З ретельним оглядом цього доробку можна познайомитися в дослідженні [Баранчиков, 2015].

Отже, існує доволі розгалужена система теоретичних уявлень про феномен соціальної напруженості та багаторічний досвід його дослідження в українському суспільстві, зокрема в моніторингу Інституту соціології НАН України. Проте існують і методичні вади, до яких належать: а) відсутність комплексного набору емпіричних індикаторів, закладених у методичний інструментарій, б) їх недостатня обґрунтованість та валідація; в) строкатість методичної бази і поєднання інколи не зіставних методик [Сірий. 2016].

Проблеми методичного характеру виникають також внаслідок розриву між дослідженнями напруженості у «зовнішньому» та «внутрішньому» вимірах. Оскільки ключовою ознакою стану напруженості на індивідуальному рівні є переживання незадоволеності, його насамперед і намагаються зафіксувати за допомоги різноманітних шкал, призначених для вимірювання оцінки соціального благополуччя. Причому оцінка ця здійснюється або на

підставі афективного компоненту, який зазвичай далі поділяють на приємний та неприємний впливи, або на підставі когнітивного компоненту, який позначають як задоволення життям [Pavot, Diener, 2008]. Виникає доволі складна колізія, коли один багатоаспектний феномен, яким є, як ми вже зафіксували раніше, соціальна напруженість, в процесі дослідження трактують як специфічний вияв іншого багатоаспектного феномену – соціального благополуччя.

Ще один проблемний момент виникає внаслідок радикально різного підходу до вимірювання соціальної напруженості і соціального благополуччя. Одним з найпоширеніших на сьогодні інструментів для оцінювання рівня задоволеності життям є Шкала задоволеності життям (Satisfaction With Life Scale) [Diener, Emmons, Larsen, Griffin, 1985]. Автори шкали свідомо намагалися застосувати при її побудові пункти, які мають глобальний, а не специфічний характер. Саме це дає змогу респондентам зважувати сфери їхнього життя згідно з власним набором критеріїв, на основі чого вони самі виводять цілісне судження про задоволеність життям. Натомість оцінка соціальної напруженості в дослідженнях, що здійснюються в нашій країні, тяжіє до максимальної диференціації та конкретизації досліджуваного феномену. Головним інструментом дослідження вважається опитування, в перебігу якого мають бути виявлені не лише чинники, що формують соціальну напруженість, а й латентні параметри прояву емоційного стану соціуму, очікувань, мотивації, характеру дистанціювання населення від влади тощо [Соціальна напруженість, 2018].

Слід зазначити, що більшість індикаторів, застосовуваних у кількісних соціологічних дослідженнях, не є прямими показниками, які б давали можливість представити напруженість як конкретну величину, а лише певним чином репрезентують цей феномен у його латентній формі. У структурі латентної напруженості виокремлюються емоційний, соціальний, поведінковий та ментальний компоненти. Індикатором емоційної напруги може слугувати домінування негативних переживань у повсякденному житті, індикатором соціального компоненту – низька консолідованість суспільства та збіднення соціальних зв'язків на мікрорівні; поведінковий компонент у латентному вигляді характеризується готовністю до протестів; ментальний компонент фіксує зміни у соціально-політичних орієнтаціях та ціннісних пріоритетах під впливом тривалої дії несприятливих економічних, соціальних та політичних факторів [Земскова, 2009].

Важливим моментом при вимірюванні як соціального благополуччя, так і соціальної напруженості, є необхідність розрізнення когнітивних і афективних оцінок. Хоча відмінності між афективною (емоційною) і когнітивною (раціональною) оцінками суб'єктивного благополуччя зазвичай постулюються, вони мало досліджуються емпірично [Chamberlain, 1988]. Свого часу принцип розрізнення цих типів оцінок, було запропоновано А. Кемпбелом. Він звернув увагу на відмінності у спрямованості оцінок. Якщо в оцінюванні акцентується тема задоволеності життям, його відносять до когнітивного, коли ж фокус переноситься на досвід щоденного життя, оцінка вважається афективною [Campbell, 1981]. Відповідно в дослідженнях соціальної напруженості підхід, що акцентує увагу на чинниках незадоволеності, розкриває радше когнітивний бік оцінок, але не дає можливості визначити емоційний компонент, що є системоутворювальним для стану напруженості як такого. Варто також брати до уваги різну часову локалізованість когнітивних та афективних оцінок. Раціональні судження можуть бути пролонговані в часі, вони містять порівняння з минулою і майбутньою ситуаціями. Натомість емоційні оцінки більш прив'язані до теперішнього і відбивають переживання ситуації тут і зараз.

Загалом можна констатувати, що в дослідженнях феномену соціальної напруженості фактично застосовуються лише кількісні методи, що суттєво не лише обмежує дослідників з точки зору фіксації емпіричних залежностей, а й не дає можливості теоретично охопити складність досліджуваного феномену. Натомість застосування змішаних методів може відкрити нові ракурси бачення проблеми.

Особливості такого дослідницького дизайну є однією з ключових обговорюваних спільнотою дослідників тем [Morgan, 2013]. І це зрозуміло, бо сама по собі стратегія змішування передбачає можливості різноспрямованого руху між якісною та кількісною перспективами з метою перехресного парадигмального розуміння досліджуваного феномену. Для позначення цього руху було навіть введено спеціальний термін сумісної валідності [Onwuegbuzie, Johnson, 2006]. Водночас при застосуванні запропонованої стратегії виникає низка онтологічних, епістемологічних та методологічних проблем [Johnson, 2008]. Можливо, через це попри значний евристичний потенціал змішаних методів у вітчизняних соціально-поведінкових дослідженнях вони практично не застосовуються.

Дизайн проведеного нами дослідження за Кресвелом належить до типу послідовно пояснювальних змішаних методів (explanatory sequential mixed methods) [Creswell, 2003]. Було застосовано

принцип «послідовних внесків» (sequential contributions), коли результати кількісного методу слугували даними для «входу» у якісний метод (Quant → Qual). Якісний етап було спрямовано на розв'язання аналітичного завдання – поглибити розуміння структури досліджуваного феномену [Morgan, 2013].

Формування дизайну було зумовлено певними міркуваннями. Оскільки соціальна напруженість є за Парсонсом атрибутивною характеристикою соціальної системи, яка виникає через обмеження у процесі реалізації соціальної дії з боку нормативної складової системи [Парсонс, 2000: с. 322], у масовій свідомості з необхідністю формується певна узагальнена оцінка ситуації в суспільстві як більш або менш напруженої. При цьому в кожному конкретний момент напруженість виникає в результаті дії специфічної конфігурації «зовнішніх» чинників, які можна операціоналізувати в дослідженні через перелік економічних, соціальних чи політичних проблем, що викликають соціальну напруженість. Стан соціальної напруженості на рівні соціуму може бути схарактеризований також через типові масові емоційні стани, що супроводжують соціальну напруженість, утворюючи певну психологічну атмосферу. На кількісному етапі низку показників для оцінювання соціальної напруженості було включено до програми загальнонаціонального опитування населення України «Українське суспільство – моніторинг соціальних змін». На якісному етапі було проведено 91 напівструктуроване фокусоване інтерв'ю з метою отримати наратив щодо сприйняття на індивідуальному рівні феномену соціальної напруженості.

На кількісному етапі дослідження в перебігу репрезентативного опитування населення країни¹ було задіяно низку показників, які дали можливість одержати перші загальні уявлення про стан напруженості у суспільстві².

Для отримання узагальненої оцінки в опитуванні респонденти мали оцінити ситуацію в суспільстві за десятибальною шкалою (від 1 – «ситуація спокійна», рівень напруженості дуже низький до 10 – «ситуація критична, вибухонебезпечна», рівень напруженості вкрай високий). Як і автори шкали, запропонованої для вимірювання

¹ Загальнонаціональне опитування населення України проводилося у червні–липні 2017 року за квотною вибіркою, репрезентативною за параметрами регіону, типу населених пунктів, статі та віку. Усього було опитано 1800 респондентів у всіх регіонах України, за винятком АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей.

² Отримані результати більш ретельно описані в підрозділі 2.2 (Картина соціальної напруженості у масовій свідомості).

задоволеності життям, ми вважали, що вона має бути глобальною, а не специфічною, оскільки дозволятиме зважувати стан напруженості, виходячи з власної системи пріоритетів. У 2017 році за десятибальною шкалою середній бал напруженості становив 6,79 бала, у 2018 році (за даними Центру Разумкова та Фонду Демократичні ініціативи) середній бал підвищився і становив 7,13 бала. Останній замір у березні 2019 року дав майже ту саму картину – 7,25 бала. Таким чином, було отримано певну узагальнену оцінку сприйняття населенням ситуації в суспільстві як напруженої, і з'явилася можливість виокремити групи, що різняться за оцінкою рівня напруженості.

Виявилось, що серед усіх соціально-демографічних показників значимий вплив на цю оцінку справляє лише стан депривації. Мірою покращення самооцінки матеріального стану статистично значимо зменшується частка респондентів, які оцінюють ситуацію як критичну. Тобто можна було припустити, що латентна психологічна напруженість насамперед пов'язана з тим, що відбувається в економічній сфері.

Конфігурація «зовнішніх» чинників напруженості була операціоналізована в дослідженні через перелік актуальних економічних, соціальних та політичних проблем³. На момент дослідження у 2017 році, на думку населення, найбільше на зростання напруженості в суспільстві впливали бойові дії на сході України (цю причину назвали 68% опитаних). Далі за кількістю виборів розташувалися чинники деприваційної природи – зростання безробіття (48%) та збіднення населення через зростання цін та тарифів (46%) і чинники, що вказували на причини конфліктогенності стосунків населення та влади – корупція і хабарництво (45%), безкарність і свавілля чиновників (41%), недовіра до влади (34%). Таким чином, на рівні описових статистик можна було констатувати, що пріоритетність чинників добре узгоджується з теоретичними конструктами, які пов'язують стан соціальної напруженості з депривацією та відсутністю соціальної справедливості.

Для узагальненої оцінки емоційного компоненту напруженості в опитуванні було використано індикатори психологічної атмосфери в суспільстві, що репрезентують різні емоційні переживання. Респондентів просили визначити, які настрої, почуття, переживання на їхню думку найточніше описують психологічну атмосферу в суспільстві на момент опитування.

³ Респонденти могли обрати не більш як три показники із запропонованого переліку.

Хоча на рівні описових статистик можна було констатувати, що стан напруженості переважно продукує негативні емоційні стани (беззахисність називали в якості характерної ознаки психологічної атмосфери 40%, тривогу – 37%, розчарування – 34%, напруженість – 32%, страх – 28%), проведений кореляційний аналіз показав наявність слабого зв'язку між оцінкою соціальної напруженості та негативними переживаннями. Найвищий коефіцієнт кореляції – 0,162 було зафіксовано між рівнем напруженості і відчуттям страху як характеристикою психологічної атмосфери. Навіть переживання напруженості як елемента психологічної атмосфери досить слабо корелювало з оцінкою рівня напруженості в суспільстві (коефіцієнт кореляції Пірсона 0,151).

Поведінковий компонент латентної напруженості вимірювався за допомоги двох індикаторів – оцінки можливості виникнення у місці проживання респондента масових виступів населення на захист свої прав та декларування готовності самому брати участь у протестах. Виявилось, що чинники, які впливають на поведінковий компонент, інші, ніж ті, що визначають загальну оцінку ситуації як напруженої чи критичної. Тут головну роль відігравала регіональна та територіальна належність. За даними 2017 року найменше очікували можливого вибуху респонденти на Сході, де малоімовірними вважали протести 72,1% опитаних. Проте на Півдні таку думку поділяли лише 47,4%. А найвище оцінювали ймовірність можливих протестів у Центрі (на них не очікували 30%). Досить помітною була відмінність між оцінкою можливості протестів залежно від місця проживання: ймовірними вважали протести 27,6% містян і 19,2% селян. Це, до речі, дає підстави припустити, що між компонентами латентної психологічної напруженості існують складні внутрішні зв'язки, зокрема, поведінковий компонент тісно пов'язаний із соціальним та ментальним.

Що ж до власної готовності респондентів брати участь у протестах, то попри те, що йдеться лише про наміри, які у більшості випадків можуть і не втілитися у реальній поведінці, сама по собі їх наявність є індикатором певного рівня соціальної напруженості. В опитуваннях респондентам було запропоновано перелік можливих виступів протесту з тим, щоб вони оцінили, в яких готові чи навпаки не готові взяти участь⁴. Міра готовності визначалася за шкалою від повного

⁴ Запропонований нами інструментарій було використано в загальнонаціональному опитуванні населення, проведеному Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 9 по 13 червня 2017 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької й Луганської областей. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років.

заперечення можливої участі у протестах (1 – «ніколи не братиму участь») до часткового (2 – «зрідка сам братиму участь»), постійного (3 – «готовий постійно брати участь, якщо протести не триватимуть надто довго») і нарешті максимально можливого залучення (4 – «готовий постійно брати участь, хоч би скільки тривали протести»). Зважаючи на те, що вік респондентів може обмежувати можливості безпосередньої участі у протестних діях, до шкали було додано альтернативу «підтримуватиму протестувальників матеріально», що дало можливість людям старшого віку чіткіше позначити свою активну позицію щодо підтримки протестів. Для порівняльної оцінки міри готовності до протестів респондентам було запропоновано десять ситуацій. Частина з них описували можливі протистояння, пов'язані з депривацією нагальних матеріальних або духовних потреб, наприклад: «тривалі затримки у виплаті зарплат», «значне зростання цін на продукти». Інші ситуації стосувалися можливого незадоволення рішеннями і діями влади, наприклад: «нехтування з боку місцевої влади інтересами громади», «непритягнення до відповідальності та звільнення від неї посадовців, які вчинили очевидні корупційні діяння» і т.ін. З кожної позиції респондент мав визначити свої потенційно можливі дії в окресленому вище діапазоні участі⁵.

У повній відповідності із зафіксованими вище трендами було підтверджено, що в цілому загальний поведінковий компонент латентної напруженості досить слабо виражений, готовність коливається у межах від «зрідка братиму участь» до «не братиму участі». Група активних протестантів, налаштованих протестувати тривалий час, становить не більш як чверть серед тих, хто готовий протестувати⁶. Найбільш потенційно напружувальними виявилися чинники депривації, пов'язані з неможливістю задовольняти власні матеріальні потреби (*табл. 4.1*)⁷

Сукупно отримані в кількісному дослідженні результати підтвердили, що між системною і суб'єктивною соціальною напруженістю можливі різноманітні взаємозв'язки, і справді на тлі високого рівня системної напруженості може поставати суб'єктивна напруженість різного рівня. Самої по собі фіксації проблем недостатньо, оскільки дослідник не має можливості за допомогою кількісних методів змістовно оцінити саме переживання стану напруженості на рівні особистості.

⁵ Отримані результати більш ретельно описані в підрозділі 5.2 (Рівні соціальної напруженості та відмінності їхніх детермінант).

⁶ Ті, хто обрав варіанти 3 та 4.

⁷ Наведено лише дані, що утворюють порядкову шкалу, за винятком позицій «Підтримуватиму протестувальників матеріально» та «Важко відповісти».

Таблиця 4.1

Чинники готовності до участі населення у протестах, 2017⁸

<i>Можливі приводи для протестів</i>	<i>Група активних протестантів (%)</i>	<i>Середнє значення</i>
Значне зростання цін на продукти, ліки, зростання комунальних і транспортних тарифів при збереженні теперішніх доходів	27,3	1,878
Тривалі затримки у виплаті зарплат, пенсій, стипендій тощо	24,3	1,809
Відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі	24,8	1,787
Масові звільнення з роботи у зв'язку із закриттям (зупинкою, рейдерським захопленням) підприємств чи установ	24,3	1,738
Дозвіл продажу сільськогосподарської землі	23,6	1,726
Нехтування з боку місцевої влади інтересами громади (видача дозволів на забудову попри протести громадськості, відчуження зон відпочинку і т.ін)	22,1	1,688
Непритягнення до та звільнення від відповідальності посадовців, які вчинили очевидні корупційні діяння	22,0	1,677
Втрата вкладів у банках	21,7	1,660
Законодавче закріплення Верховною Радою надання особливого статусу ДНР і ЛНР до відновлення Україною контролю над кордоном	10,8	1,370
Істотне обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ	5,6	1,220

Головна проблема в оцінюванні стану соціальної напруженості виникає через складність інтерпретації рефлексій респондентів. Постає питання адекватності інтерпретації дослідником отриманих результатів. Сенси узагальненої оцінки, яку дають конкретні

⁸ Середнє значення обчислено за шкалою: 1 – не братиму участі; 2 – зрідка братиму участь; 3 – братиму участь, якщо протести не триватимуть довго; 4 – братиму участь, хоч би скільки тривали протести.

респонденти, залишаються неясними насамперед тому, що дослідник не має уявлення, чи збігається система координат самих респондентів і заданою в дослідженні, а отже, він ризикує отримати дані лише про ті елементи структури соціальної напруженості, які не суперечать обраним теоретичним координатам.

З метою поглибити розуміння структури феномену соціальної напруженості в суб'єктивних координатах на якісному етапі дослідження було проведено низку напівстандартизованих інтерв'ю, спрямованих на виявлення смислів, що їх вкладають респонденти в поняття соціальна напруженість. Інтерв'ю починалися з того, що респондента просили оцінити стан напруженості у країні за 10-бальною шкалою, як це відбувалося і на етапі кількісного дослідження. Надалі в ході інтерв'ю дослідник рухався за гайдом, що містив три ключові блоки.

Перший блок мав за мету виокремлення тих смислів, які для респондентів були опорними в оцінці. Респондентів просили описати, що саме вони уявляли собі, коли оцінювали рівень напруги, і це наближало дослідника до виявлення тих реальних чинників і маркерів, на які спирався респондент у власних оцінках. Також здійснювалася спроба змістовно оцінити розмірність шкали, на якій респондент розташовував попередньо власну оцінку. Його просили прокоментувати, чому саме він обрав саме цю конкретну цифру і що саме він розташує на кінцевих позначках шкали, тобто що саме для нього означає ситуація мінімальної напруженості (спокою) і максимальної напруженості (кризи). Респондента також просили назвати якісь конкретні події, що відбувалися у країні останнім часом і, на його думку, можуть бути індикатором соціальної напруженості.

Другий блок питань був націлений на розуміння особистісного переживання стану напруженості респондентом. Його просили прокоментувати, чи впливає і в який спосіб названий ним рівень соціальної напруженості на нього особисто. Якщо так, то в чому полягає цей вплив? Якщо ні, то чому ситуація соціальної напруженості в суспільстві його не заторкує. Також із респондентом обговорювали ситуацію змін. Його просили зазначити, що на його думку, має відбутися, щоб він змінив свою оцінку ситуації у країні на краще чи на гірше.

Третій блок стосувався оцінки очікуваної динаміки напруженості. Респондентів просили оцінити, як, на їхню думку, розвиватиметься ситуація в Україні в найближчий рік та у більш віддаленій перспек-

тиві – через п'ять років: буде напруга зростати чи ситуація не зміниться.

Всього було проведено 91 інтерв'ю двома серіями: 39 інтерв'ю у березні 2018 року (опитано 26 жінок і 13 чоловіків віком від 18 до 86 років) та 52 інтерв'ю у березні 2019 року (опитано 27 жінок і 25 чоловіків віком від 18 до 73 років). Умовою для відбору респондентів була відсутність профільної підготовки за напрямом соціально-поведінкових спеціальностей. Опитування відбувалося за тим самим гайдом за винятком додаткового запитання, яке задавали респондентам у 2019 році. У третьому блоці їх просили оцінити ситуацію, якою вона була, на їхню думку, рік тому. Зважаючи на обмежений обсяг статті, надалі ми спинимося лише на описі тих результатів, які стосуються особливостей концептуалізації феномену соціальної напруженості на суб'єктивному рівні.

Відповідь на кожне запитання мала характер вільного висловлювання респондента, що містила наратив, спрямований формулюванням запитання. Інтерв'ю аналізували як якісно, так і кількісно. У процесі кількісного аналізу методом ручного кодування виокремлювали всі елементарні висловлювання респондента, в яких він описував власні рефлексії стосовно здійсненої ним попередньо оцінки соціальної напруженості. В кожному інтерв'ю кодували всі висловлювання, що стосувалися позначення чинників напруженості або її маркерів, на підставі яких респондент здійснював власну оцінку. Кожен чинник або маркер кодували в одному інтерв'ю один раз, незважаючи на кількість згадувань у наративі. В першій серії з 39 інтерв'ю для аналізу було виокремлено 371 елементарне висловлювання, у другій серії з 52 інтерв'ю – 585 таких висловлювань. Кількість спродукованих респондентом одиниць аналізу коливалася від 3 до 15. Елементарні висловлювання у першій серії інтерв'ю утворили семантичний простір, який попередньо був об'єднаний у 21 групу висловлювань, частина з яких були утворені попереднім групуванням (рис. 4.1).

Центром спродукованого у наративах семантичного простору поняття «соціальна напруженість» виявилось, як і слід було очікувати теоретично, поняття «депривація», яке об'єднало низку подальших характеристик (рис. 4.2).

Попередньо було агреговано ще кілька груп, зокрема було поєднано в окремі групи такі «зовнішні» чинники напруженості, як економічна криза та різні соціальні проблеми (погана медицина,

Рис. 4.1. Хмара тегів індикаторів та маркерів соціальної напруженості. 1 серія інтерв'ю, березень 2018 року

дороги тощо). Серед внутрішніх чинників найсуттєвішими виявилися групи «негативні емоції» та «розколи». Першу утворили такі названі респондентами маркери напруженості, як «агресивність», «тривога», «нетерпимість», «розчарування», «обурення», «психологічний дискомфорт». До групи «розколи» були віднесені названі в інтерв'ю осередки протистоянь: бідні та багаті, радикали, меншини, ідеологічні противники, політичні противники, релігійні противники, представники різних мовних груп.

Аналіз наративів показав, що респонденти розглядають феномен соціальної напруженості саме як системну характеристику соціальної ситуації. Проте реальним носієм напруженості є суто індивіди. Саме

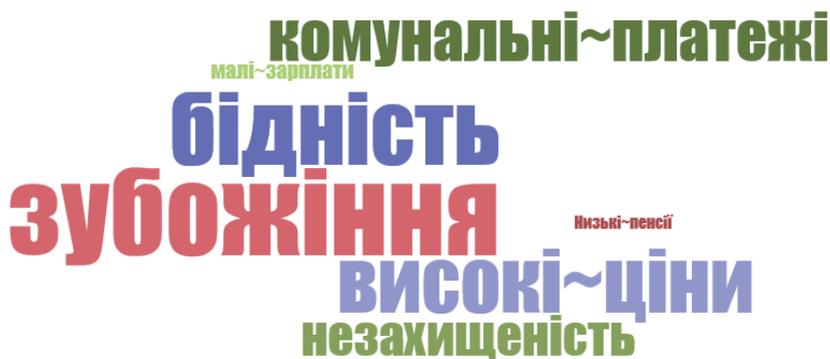

Рис. 4.2. Хмара тегів групи висловлювань, об'єднаних у групу «депривація», 1 серія інтерв'ю, березень 2018 року

люди потерпають від напруження і саме їхні стани та дії є головним критерієм оцінки ситуації. Причому характерно, що у другій сесії інтерв'ю, проведений рік по тому картина практично не змінилася. Єдиною суттєвою зміною у семантичному просторі виявилось доповнення його поняттям «вибори», проведення яких, на думку респондентів, радикально підсилило протистояння різних груп населення (рис. 4.3). Виявилось, що, як і в кількісному дослідженні, в наративах ключові ознаки напруженості концентруються навколо трьох провідних тем – депривації, нестабільності, розколів та антагонізмів. Очевидно, що до пріоритетних ознак напруженості потрапили також військові дії, але переживання їх як особистісно значущої ситуації, характерне для меншості респондентів.

Аналіз наративів також показав, що важливою характеристикою кризового соціуму є значна пролонгованість стану напруженості в часі. Явні форми вияву соціальної напруженості набувають ознак

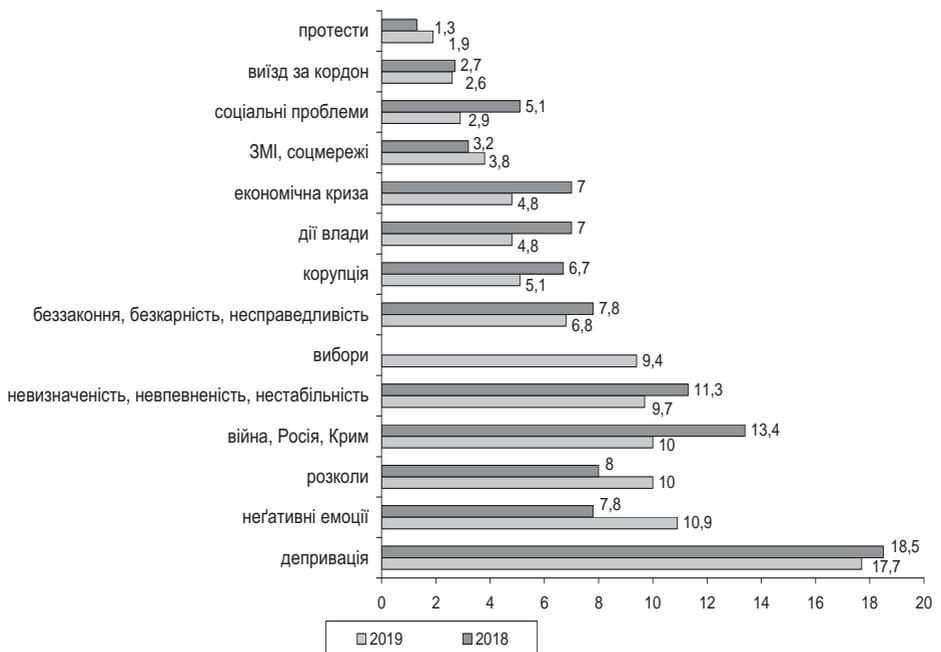

Рис. 4.3. Порівняння наповнення семантичного простору поняття «соціальна напруженість», створеного в наративах першої та другої хвилі якісного дослідження, 2018–2019 (%)

рутинності і стають постійною характеристикою життя. Ось як описують цей стан у наративах самі респонденти. Молодий чоловік 22 років – «Війна продовжується, але вона стабільна, стан стабільно важкий, але нічого особливого не відбувається. Економічна ситуація, вона теж тяжка, але вона не супер критична, всі до цього звикли, але це важко, тому “8”. Тобто важко, але не критично». Жінка середнього віку (45 років) – «Люди вже звикли жити в напрузі, і вона стає, як ніби фоном для подальшого існування. Ця ситуація вона вже доволі звична, як би це страшно не звучало... Тому “6”. Страх є, але він не скоує раціональність». Жінка старшого віку (60 років) – «Корупція у нас уже скільки років. Ми вже до цього звикли. Це вже, як то кажуть, буденне. Бо ми вже до цього за стільки років звикли і вже воно наче нам так і потрібно».

Отже, на якісному етапі дослідження вдалося підтвердити дієвість наявних теоретичних підходів до аналізу феномену соціальної напруженості не лише на системному, а й на суб’єктивному рівні. Було підтверджено наявність теоретично постульованого нами феномену «фонові напруженості», що супроводжує радикальні суспільні перетворення у кризовому соціумі. Його відмінність від інших видів соціальної напруженості полягає насамперед в тому, що оцінка суспільної ситуації як напруженої в координатах «спокійна – напружена – критична» тривалий час відтворюється у масовій свідомості як панівна. Характерною ознакою фонові напруженості є специфічне поєднання системної напруженості, що виявляється у постійній дестабілізації соціальної ситуації в різних сферах, і суб’єктивної напруженості, яка рутинізує цей стан суспільної кризи через його визначення як «безлад», «хаос» і т.ін.

Також важливим результатом аналізу наративів виявилось те, що попри різноманітність ознак напруженості ключові ознаки спокійної ситуації є досить однозначними і не залежать від того, яким саме балом респонденти оцінюють соціальну напруженість у поточній ситуації. Головним для зниження напруженості респонденти вважають стабільність і прогнозованість соціальної ситуації. В суб’єктивному вимірі цю характеристику найчастіше позначають як «упевненість у завтрашньому дні». Відповідно, і прогноз на віддалену перспективу в усіх наративах або суто позитивний, або нейтральний. Якщо в найближчий рік респонденти готові очікувати зростання напруженості, то через п’ять років в усіх наративах прогнозовано її зменшення.

Підсумовуючи результати застосування стратегії змішаних мето-

дів, можна констатувати, що навіть наявні індикатори можуть дати дослідникові глибше уявлення про природу соціальної напруженості та її вплив на можливу поведінкову активність населення, якщо застосовувати їх послідовно у стратегії (Quant → Qual). У нашому випадку це дало можливість виявити, як різні прояви латентної напруженості уніфікуються в переживанні «фонові напруженості». На підставі отриманих результатів можна припустити, що структурні компоненти латентної напруженості не є автономними утвореннями, а взаємопідсилюють дію один одного. Цей взаємовплив має складну природу і по-різному виявляється у трансформації різних ситуацій латентної напруженості в явну. Водночас зменшення соціальної напруженості в суб'єктивному вимірі відбуватиметься мірою перетворення фонові напруженості на фонову стабільність. За таких умов виникають сприятливі можливості для переходу особистості від адаптивних стратегій пристосування, характерних для ситуацій високої соціальної напруженості, до креативних стратегій самореалізації, успішних в умовах соціальної безпеки та стабільності.

4.2. Соціальна напруженість крізь призму актуальних практик долання зниження рівня життя

Як конкретну ситуацію, тісно пов'язану зі зростання соціальної напруженості, можна розглянути ситуацію зниження рівня життя. Це можна вважати виправданим з огляду на те, що зниження загального рівня життя є інтегральним показником, що акумулює дію таких чинників, як неефективна економіка, неефективна влада, наявність військових дій, кліматичні умови (повені, руйнації, поганий врожай) та багато іншого. В разі, якщо зниження рівня життя атрибутується владним суб'єктам різного рівня, ми маємо зростання соціальної напруженості аж до протестної активності на відповідному системному рівні (місцевий, регіональний, загальнодержавний).

Показником рівня соціальної напруженості у проєкції на актуальні практики можна вважати відповіді на запитання: «Останнім часом в нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Як, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з цієї ситуації?»

Індикаторами, що дають підстави судити про те, до якого із зазначених вище рівнів соціальної напруженості слід віднести актуальну соціальну ситуацію, є такі варіанти відповідей (*табл. 4.2*):

За результатами моніторингового дослідження було отримано наступний розподіл відповідей на вказане запитання (*табл. 4.3*).

Як бачимо, найбільша кількість відповідей припадає на варіанти «Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище» (67,8%) та «Терплять і чекають, поки ситуація покращиться» (44,8). Це говорить про відносно стабільну ситуацію в країні. Люди на момент дослідження не виявляли готовність до активного спротиву і на рівні практик намагалися розв'язувати проблему самостійно. Правда, група пасивного очікування, яка є досить великою, потенційно здатна поповнити всі інші групи, що може спричинитися до швидкої зміни спостережуваної картини.

Дані, наведені в таблиці 4.3, говорять самі за себе і не потребують особливих коментарів, але цікавою і такою, що вимагає окремої уваги, є позиція «Інше», яка набрала 1,6% голосів. Це не так багато, але більшість із цих респондентів вважають за потрібне говорити про виїзд за кордон як окрему практику долання негараздів. Це важливо, оскільки опитування проведено ще до надання Україні безвізового режиму з ЄС. Зараз ця тенденція посилюється, що збільшить реєстр

Таблиця 4.2

Індикатори оцінки рівня напруженості на поведінковому рівні

1.	Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	Відсутність будь-яких практик додання ситуації, потенціал поповнення інших груп
2.	На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	
3.	Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	Практики індивідуального, біографічного розв'язання проблем
4.	Звергаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	
5.	Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	
6.	Звергаються по допомогу до родичів, друзів	Перехідні практики від індивідуальних до колективних форм розв'язання проблеми
7.	Звергаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	
8.	Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	Практики громадянської активності, намагання змінювати чинний порядок, діючи в рамках правового поля
9.	Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	

практик розв'язання проблеми біографічним шляхом. Тут важливо те, що виїжджають часто кваліфіковані та активні, ті, хто міг би стати ядром практик як другого, так і третього рівня.

Для порівняння отриманих результатів, що фіксують рівень напруженості у практичному вимірі, цікаво звернутися до когнітивного та емоційного зрізів фіксації соціальної напруженості, що теж є в нашому моніторингу.

Свою оцінку ситуації за 10-бальною шкалою респонденти давали через відповідь на запитання «Як би Ви схарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?». Середня оцінка виявилася рівною 6,798 балів. Це дає підстави стверджувати, що на когнітивному рівні ми маємо констатацію досить високого рівня напруженості.

Емоційний рівень фіксації соціальної напруженості можна оцінити за результатами відповіді на запитання: «Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?» (табл. 4.4).

Таблиця 4.3

Розподіл відповідей на запитання «Останнім часом в нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Як, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять з цієї ситуації?», 2017

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%*</i>
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	44,8
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	67,8
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	33,5
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	18,8
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	12,4
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	8,4
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	8,7
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	11,4
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	1,8
Інше	1,6
Важко сказати	4,4

* Респонденти могли обирати до трьох варіантів відповідей.

Таблиця 4.4

Розподіл відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?», 2017

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
Усе не так погано, і можна жити	7,3
Жити важко, але можна терпіти	36,9
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	47,9
Важко відповісти	7,9

Як бачимо, майже половина респондентів заявили, що ситуацію терпіти вже не можуть. А от повертаючись до рівня практик (табл. 4.3), можемо сказати – реальну неготовність терпіти виявляють через протестну активність поки що лише трохи більш як 10% українців. А майже половина громадян поки що терплять, а переважна більшість намагаються розв'язувати проблему власними зусиллями.

Логічно подивитися на те, як ці практики запобігання зниженню рівня життя виглядають у регіональному, віковому та поселенському розрізах. Гіпотетично можна припустити, що тут можна очікувати певних відмінностей. У наступних трьох таблицях наведено ці дані.

Таблиця 4.5

**Регіональна специфіка реагування населення
на зниження життєвого рівня, 2017 (%)⁹**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Захід N=376</i>	<i>Центр N=659</i>	<i>Південь N=193</i>	<i>Схід N=406</i>	<i>Донбас N=166</i>
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	48,9	41,0	47,7	44,6	48,2
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	73,4	66,0	63,2	75,6	48,8
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	29,5	33,5	38,9	38,2	24,7
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	15,7	19,1	28,5	19,2	12,7
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	16,0	12,3	11,9	9,6	12,1
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	10,9	8,0	9,3	8,4	3,6
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	4,5	10,2	8,8	9,6	10,2
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	7,7	10,8	25,9	11,6	4,8
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	1,1	2,1	5,7	0,7	0,0
Інше	2,1	0,6	0,0	2,5	4,2
Важко сказати	1,1	3,8	5,2	3,9	15,1

⁹ Розподіл по регіоні/регіонах було здійснено чином так. ЗАХІД: Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області. ЦЕНТР: Київська область (без Києва), Київ (місто), Кіровоградська, Полтавська, Вінницька, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області. ПІВДЕНЬ: Миколаївська, Одеська, Херсонська області. СХІД: Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області. ДОНБАС: Луганська, Донецька області.

З даних таблиці 4.5 видно, що найбільше тих, хто пробує самотужки поліпшити ситуацію, живуть на Заході та на Сході країни. Вони навіть до родичів по допомогу звертаються рідше. Найбільш протестним виглядає Південь країни, а невизначеним і розгубленим, цілком очікувано, – Донбас (аж 15% тих, хто не визначився з відповіддю).

Як видно з таблиці 4.6, віковий розподіл відповідей цілком відповідає логічним очікуванням. З віком зростає кількість тих, хто більше терпить, менше проявляє активність у пошуку індивідуальних шляхів подолання цієї скрутної ситуації і при цьому більше сподівається на Бога. Цікаво, що й на протести частіше виходять люди після 55-ти років, що може фіксувати прикру ситуацію несправжніх, але поширених «платних» протестів.

Таблиця 4.6

**Вікова специфіка реагування населення
на зниження рівня життя, 2017 (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>18–29 років N=378</i>	<i>30–55 років N=843</i>	<i>56 років та більше N=579</i>
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	44,7	42,4	48,5
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	70,1	70,1	63,0
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	37,0	31,0	34,9
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	22,0	19,7	15,5
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	6,9	12,3	16,1
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	7,7	8,8	8,5
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	9,8	9,5	6,9
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	9,5	11,3	12,8
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	1,9	1,4	2,3
Інше	1,9	1,5	1,6
Важко сказати	4,5	4,7	4,0

Дані вказують на те, що і поселенській зріз не дає нам яскравих відмінностей (табл. 4.7). Жителі великих міст трохи частіше самотужки опираються ситуації, але це очікувано вже за самою природою таких поселень, більш високого рівня індивідуалізму в містах, ніж у селах та містечках. Останні ж трохи частіше об'єднуються і намагаються тиснути на владу.

Таблиця 4.7

Специфіка реагування населення на зниження рівня життя залежно від типу поселення, 2017 (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Місто N=1079</i>	<i>Село/ПГТ N=721</i>
Терплять і чекають, поки ситуація покращиться	46,4	42,4
Самотужки намагаються покращити своє матеріальне становище (підробітки, зміна роботи, новий бізнес тощо)	70,9	63,3
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	34,4	32,2
Якщо іншого виходу немає, ідуть навіть в обхід закону	19,3	18,2
Звертаються до Бога (моляться, ідуть до церкви)	11,9	13,2
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу заради розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови тощо)	7,5	9,9
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	10,0	6,8
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	10,7	12,5
На мою думку, помітного зниження рівня життя в нашій країні немає	1,2	2,6
Інше	1,8	1,4
Важко сказати	4,5	4,3

Варто відзначити, що в усіх наведених вище зрізах ми спостерігаємо одну й ту саму картину – більшість людей терплять і самотужки намагаються поліпшити ситуацію. Це дає змогу зробити певні, актуальні на момент дослідження, висновки.

Отже, в більшості випадків українці самотужки намагаються впоратися із ситуацією погіршення рівня життя, що свідчить про те, що, незважаючи на високу соціальну напруженість, що існує на когнітивному та емоційному рівнях, рівень практик поки що

не виглядає загрозливим для чинного соціального порядку та соціальної стабільності. Практичний зріз вказує на досить низький, перший рівень напруженості, з ознаками переходу до другого – появи активних практик громадянського мирного контролю. Але тут є одна позиція, що вказує на можливість зміни ситуації в разі появи можливості звертатися до тих варіантів практик, яких зараз немає. Це позиція *«терплять і чекають, поки ситуація покращиться»*, яку обирали близько половини наших респондентів. Такі очікування можуть змінитися несподіваною реально-протестною або електорально-протестною практикою.

4.3. Напруженість і стратегії життя з погляду вікової стратифікації

Будь-яке соціальне явище, зокрема феномен соціальної напруженості, є результатом поєднання багатьох чинників, серед яких одним із найбільш універсальних є фактор віку. Відповідно, розгляд з позиції віку того, як сучасна людина конструює своє життя, які при цьому виникають соціальні ризики, видається вельми значущим.

Напруженість зачіпає представників всіх вікових груп, проте особливо руйнівними наслідками вирізняється для старшого покоління. Це має кілька пояснень: по-перше, адаптивний потенціал старших людей помітно нижчий (не останньою чергою – через зовнішні обставини: так, ейджизм перебуває на перших позиціях в списку бар'єрів у разі прийому на роботу); по-друге, внаслідок накопиченого життєвого досвіду літні люди глибше усвідомлюють і переживають небезпеки та соціальні ризики; по-третє, незважаючи на стереотипне уявлення про менші потреби старшого покоління та їхню невибагливість, схилиємося до думки, що ця невибагливість продиктована не зменшенням потреб, а зменшенням ресурсів.

Кроком до виконання щойно окресленого дослідницького завдання вважаємо вивчення низки питань, що можуть бути з'ясовані як теоретичним, так і емпіричним шляхом. До таких належать, перш за все, визначення особливостей життєвих стратегій за несприятливих соціальних умов – адже навряд чи слушно заперечувати існування взаємозв'язку між проблемами, що існують в житті індивідуального актора, і тими життєвими стратегіями, які він обирає для їх подолання. Звичайно, цей зв'язок опосередковується системою ціннісних орієнтацій, установок, інтересів, життєвого досвіду, мотивів, заломлених кризь призму здібностей та індивідуальних можливостей, що в сукупності утворюють світ його суб'єктивної реальності.

Старше покоління як соціодемографічна група, здавалося б, традиційно найгірше адаптується до життєвих реалій. Однак все не так просто. Матеріали моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України, дали можливість проаналізувати особливості життєпобудови людей старшого віку, зокрема перспективне життєве орієнтування і життєві стратегії за умов пострадянської дійсності. На підставі отриманих даних

можна порівняти особливості життєвого конструювання старшого покоління з характеристиками молоді 18–29 років, а в певних випадках – і з середньою віковою групою – 30–55 років. Специфіку стратегій розглянемо з використанням такого набору показників:

- оцінка зовнішньої ситуації (міра напруженості в суспільстві, міра задоволеності власним життям, рівень життя);
- оцінка внутрішніх резервів (здатність до змін) і подолання перешкод);
- вибір доступних засобів (ресурсів) життєздійснення.

Почнемо з оцінки зовнішньої ситуації. Загалом, у всіх трьох демографічних групах напруженість оцінюється як радше висока: якщо 1–3-й рівні за 10-бальною шкалою, що позначають низьку оцінку напруженості, обрали 8–10% опитаних у кожній групі, середній рівень, тобто 4–7 балів, відзначили 54,7% молоді й майже така сама – 48,7% і 48,5% – кількість представників середнього і старшого поколінь, то високий, в межах 8–10 балів, рівень обрали 34,4% молодих людей, 43,6% респондентів середнього і 42,5% старшого віку (рис. 4.4). Отже, на тлі загальної тенденції до оцінювання рівня напруженості як високого існує певний розрив між позицією молоді, з одного боку, і середньої та старшої групи – з іншого. Найімовірніше, причиною цього є порівняно менший страх втрати значущих позицій, як соціальних, так і матеріальних, а також порівняно менший тиск соціальних обов'язків стосовно сім'ї (подружніх партнерів і дітей). Можна також припустити, що ситуація підвищеної соціальної напруженості «нормальна» для певної частини молоді, яка зростала в ситуації аномії. Так чи інакше, старше покоління мало відрізняється від інших соціально-демографічних груп в оцінках фактора напруженості.

Однак поглиблений аналіз причин, що зумовлюють позиції щодо оцінки суспільної ситуації як напруженої та вибухонебезпечної, засвідчує, що за всієї зовнішньої схожості оцінок різних соціодемографічних груп, в основі ставлення старшого покоління до суспільної ситуації лежать своєрідні, властиві саме йому фактори. Перш за все, слід врахувати ступінь задоволеності власним становищем у суспільстві, який відрізняється у старших людей. Люди старшого віку вдвічі більше незадоволені своїми життєвими обставинами порівняно з молоддю 18–29 років (16,6% і 32,4% відповідно), серед них набагато більше, ніж серед молоді, тих, хто негативно ставиться до свого статусу. Ця промовиста різниця в самооцінці соціального становища свідчить про низьку

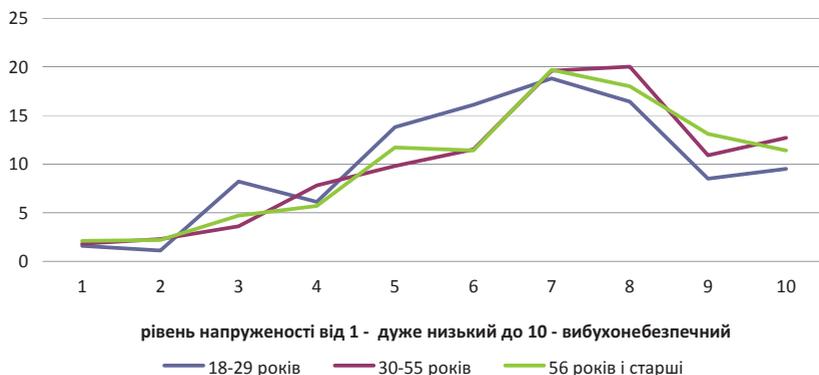

Рис. 4.4. Розподіл відповідей на запитання «Як би Ви схарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?» серед різних вікових груп, 2017 (%)

міру пристосованості літніх людей до нинішньої ситуації, а тому є додатковим джерелом напруженості.

Ще виразніше дезадаптованість літніх людей до наявної в українському суспільстві ситуації демонструють дані, отримані в результаті моніторингу–2017 Інституту соціології НАН України про задоволеність життям в цілому (див. *табл. 4.8*).

Таблиця 4.8

Міра задоволеності різних вікових груп українського суспільства життям в цілому, 2017 (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>18–29 років</i>	<i>30–55 років</i>	<i>56 років і старші</i>
Зовсім незадоволений	8	14	22
Радше незадоволений	28	35	38
Важко сказати, задоволений чи ні	20	17	18
Радше задоволений	41	32	21
Повністю задоволений	3	2	1

Поряд із помітним зсувом розподілу відповідей у бік незадоволеності загалом по вибірці (половина опитаних тією чи іншою мірою незадоволені своїм життям) відповідний перебік особливо характерний для респондентів, які належать до старшої вікової групи. І це тривожний показник для українського суспільства – відбуваються втрата мотивації до соціально продуктивної діяльності в її страте-

гічній перспективі та переорієнтація на «задоволення тут і зараз». Відтермінування винагороди на майбутнє – у вигляді пенсій, поваги з боку навколишніх або можливості в старшому віці вибудувати життя за бажаним сценарієм, звільнившись від соціальних зобов'язань, – фактично не спрацьовує як мотиваційний фактор. Спостерігається тенденція ставлення до старших як стигматизованих, немічних, з одного боку, а з іншого – зростає спокуса для молоді «розважатися і жити, поки молодий», що несе в собі загрозу тривалих негативних наслідків, замикаючи коло «незадоволеності в старшому віці»: по-перше, така тенденція заохочує поведінку, що не сприяє майбутньому здоров'ю (яке, до речі, відіграє роль одного з головних чинників задоволеності життям у старшому віці), сприяє закріпленню шкідливих звичок; по-друге, це збільшує комунікаційний розрив між поколіннями, звужує можливості знаходження взаєморозуміння і взаємообміну досвідом між поколіннями. Тобто ні багаж життєвого досвіду, зокрема подолання перешкод, ні накопичений ресурс соціального і матеріального капіталу не допомагають літнім людям уникнути соціальних перипетій теперішнього, не стають запорукою стабілізації їхнього життя.

Не менш важливим є показник ступеня добробуту. Наведені дані (див. *табл. 4.9*) свідчать про існування певних проблем у цій сфері. Зокрема, оцінка людьми старшого віку матеріального становища сім'ї як жебрацького більш ніж утричі (!) перевищує таку оцінку у двох інших вікових групах. А якщо врахувати, що про бідне становище заявляють більш як половина респондентів обраної категорії, є всі підстави стверджувати, що серед літніх переважає стан депривації стосовно задоволення матеріальних запитів, що не може не відобразитися на рівні напруженості цієї соціальної групи.

Таблиця 4.9

Оцінка матеріального становища своєї сім'ї в цілому, 2017 (%)

Матеріальне становище сім'ї	Вікові групи		
	18–29 років	30–55 років	56 років і старші
Жебрацьке	2,1	2,7	9,1
Бідне	31,7	40,1	58,2
Середнє	65,6	55,9	32,2
Заможне	0,5	1,2	0,5
Багате	0	0,1	0

Отже, специфіка життєвих стратегій українських громадян похилого віку формується на тлі порівняно низької самооцінки соціального і матеріального становища, що не може не відбиватися на рівні соціальної напруженості, який у них вищий, ніж у молоді.

Самооцінка внутрішніх резервів респондентів похилого віку також залишає бажати кращого. За власним відчуттям, здатність впливати на те, як складається їхнє життя, і відповідальність за те, що відбувається в суспільстві, у людей старшого віку досить низькі. Так, тільки 5,6% з них вважають, що життя головним чином залежить від них. А якщо взяти до уваги позицію інших вікових груп українського суспільства, бачимо, що 17,2% молоді, 14,5% людей середнього віку і тільки 7,5% людей старшого віку вважають, що життя більшою мірою залежить від них, ніж від зовнішніх обставин. І відповідно, поміж літніх майже вдвічі більше (27,8%) порівняно з двома іншими віковими групами (14,6% серед молоді та 15,5% серед осіб середнього віку) тих, хто впевнений, що їхнє життя залежить переважно від зовнішніх обставин. Це промовистий показник, який, на наш погляд, свідчить про те, що люди цієї категорії не бачать внутрішнього резерву до самостійної зміни свого незадовільного стану.

Тому не дивно, що в питанні адаптації до нинішньої життєвої ситуації позиції різних демографічних груп населення істотно відрізняються залежно від віку. Активне залучення до нового життя і ринкових відносин властиве 31% молоді. Помітно меншою мірою (24,6%) – представникам середнього віку. А ось серед старших тільки 12,3% успішно адаптувалися до нового життя, зате 42,2% не бажають пристосовуватися і чекають змін на краще. Отже, міра пристосування до нових умов безпосередньо пов'язана з фактором віку. Такий стан справ має широкий спектр причин – від макросоціальних до індивідуально-біологічних, однак не підлягає сумніву факт порівняно меншої адаптивної здатності старшого покоління до швидких змін, а отже, й існування потенційних умов для збереження стану напруженості, створеної «відставанням від вимог часу».

Конфігурація зовнішніх і внутрішніх чинників, що характеризують специфіку життєвої ситуації старшого покоління українського суспільства, визначає своєрідність побудови людьми старшого віку ймовірних траєкторій життєвого шляху, особливості життєвого проектування. Наочно вибір стратегій можна побачити у віковому розподілі відповідей на запитання: «В останні роки в нашій країні відбувається помітне зниження життєвого рівня населення. Яким чином, за Вашими спостереженнями, люди найчастіше виходять

з цієї ситуації?». Інструкція до запитання дозволяла вибрати не більш як три відповіді із запропонованого числа альтернатив. Оскільки не погодилися із твердженням про зниження життєвого рівня менш як 1,8% опитаних, а ще 4,4% не змогли дати відповідь, можна обґрунтовано припустити, що наведені в опитувальнику альтернативи охоплюють практично всі поширені в суспільстві стратегії розв'язання зазначеної проблеми. Тому, по-перше, елімінувавши невизначені відповіді й ті, що свідчать, що люди не визнають зниження життєвого рівня, по-друге, прийнявши всі інші отримані варіанти відповідей за 100%, обчислимо питому вагу різних варіантів життєвих стратегій (див. *табл. 4.10*).

Насамперед впадає в очі переважання неінтегрованості, пасивно-вичікувального підходу, властивого українцям. Головні стратегічні лінії виходу із ситуації вбачаються або в індивідуальному пошуку (десь прилаштуватися, десь підробити й т.ін.), або в пасивному очікуванні змін; традиційно поширені також надії на родичів і друзів.

Таблиця 4.10

Питома вага різних варіантів у структурі життєвих стратегій основних соціодемографічних груп українського суспільства, 2017 (%)

<i>Стратегії</i>	<i>Вікові групи</i>		
	<i>18–29 років</i>	<i>30–55 років</i>	<i>56 років і старші</i>
Терплять і чекають, коли ситуація покращиться	21,8	20,7	23,5
Самостійно намагаються покращити своє матеріальне становище (підробіток, зміна роботи, новий бізнес тощо)	34,1	34,2	30,6
Звертаються по допомогу до родичів, друзів	18,0	15,1	16,9
Якщо іншого виходу немає, йдуть навіть в обхід закону	10,7	9,6	7,5
Звертаються до Бога (моляться, йдуть до церкви)	3,3	6,0	7,8
Намагаються об'єднатися і тиснути на владу задля розв'язання проблем (петиції, гарячі лінії, судові позови і т.д.)	3,7	4,3	4,1
Звертаються до громадських організацій, громадських активістів, волонтерів	4,8	4,6	3,3
Виходять на протести, вимагаючи зміни влади, яка не в змозі зупинити зниження рівня життя	4,6	5,5	6,3

Питома вага стратегій, звернених до суспільних форм інтеграції незначна. Привертає увагу і однотипність структури життєвих стратегій, властива різним віковим групам, яку можна інтерпретувати як своєрідну данину переважанню самооцінок свого становища як «нестерпного» і одночасно національному менталітетові (пасивність, вичікувальна позиція в поєднанні з формулою «собі на умі»). Хоча значна частина респондентів (38,1%), за даними моніторингу–2017 Інституту соціології НАН України, вважають, що потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя, реальна частка тих, хто бере активну участь у відповідних акціях протесту, набагато менша. Навіть серед респондентів, які вербально проголошують протестну позицію, три чверті (76,6%) в жодному з протестних заходів впродовж останнього року не брали участі.

Однак, незважаючи на відтворюваність загальної конфігурації життєвих стратегій від покоління до покоління, помітна певна різниця між віковими групами. Судячи з отриманих відповідей, молодь є дещо активнішою порівняно із середнім і, тим паче, старшим поколінням. Літні люди поводяться обережніше, коли йдеться про незаконні шляхи досягнення успіху і помітно більше сподіваються на Бога. Важливо, що протестні стратегії залучені до арсеналу старшої групи навіть трохи більше, ніж у решти соціально-вікових груп, однак здебільшого залишаються деклараціями.

Можна констатувати, що життєві стратегії за сучасних умов напруженості та нестабільності відрізняються пасивністю і вичікувальним характером. Визначальна риса сучасності – переважання індивідуальних мотивів та активності перед колективними мотивами – відіграє в нашому суспільстві, особливо зі старшим поколінням, злий жарт: літні люди на підставі вже сформованих інтенцій і цінностей не здатні відчутти власні спроможності до змін, тому очікують відповідних спонукань з боку суспільства, яке, вибравши шлях індивідуалізації й атомізації, не поспішає активно залучати людей похилого віку до соціального виробництва. Таким чином, за умови обрання типових для українського сьогодення життєвих стратегій рівень напруженості, незадоволеності в суспільстві залишиться високим і зростатиме серед людей із віком, актуалізуючи стигмати ейджизму.

4.4. Практики мережевої активності як медіатори соціальної напруженості

Вплив інтернет-технологій на політичні, громадянські, соціальні суспільні процеси з кожним роком стає дедалі вагомим. Неважко, наприклад, згадати, що революційні події 2013–2014 років в Україні розпочалися з допису відомого блогера в соціальній мережі Фейсбук. Інтернет-мережі сьогодні є невіддільною складовою суспільно-політичного життя країни. Це простір суспільної активності українців, в якому вони реалізують свої політичні, громадянські, культурні запити. Інтернет активно нарощує свій соціальний вплив і стає тим соціальним середовищем, що як барометр висвічує громадянсько-політичні настрої українців, віддзеркалюючи градус напруженості в суспільстві. Дезінтеграційні процеси в сучасному українському суспільстві детермінують нарощування соціальної напруженості, що виявляється у соціальній взаємодії, зокрема в онлайн-нових комунікаціях. Тому вкрай важливо дослідити особливості впливу онлайн-активності українських інтернет-користувачів на відчуття соціальної напруженості.

Моніторинг ситуації щодо користування Інтернетом в українському суспільстві демонструє нарощування та урізноманітнення і нтернет-активності українців та активну реакцію користувачів на будь-які соціально-економічні, соціально-політичні процеси, що відбуваються в суспільстві. Дослідження інтернет-практик українців в кризових соціально-економічних умовах, умовах суспільної соціально-політичної деструкції тощо засвідчують суттєві зміни якості інтернет-активності користувачів. Значно збільшується емоційно-забарвлена неформальна онлайн комунікація, обговорення політично-громадянської проблематики на сайтах та в соціальних мережах [Бойко, 2014].

Революційними для «інтернетизації» країни роками, які стали певними етапами розвитку, коли відбулися вагомі кількісні та якісні зрушення цих процесів, були 2006, 2013 та 2016 роки. Група українських користувачів стала стрімко зростати починаючи з 2006-го. Тоді ж почали відбуватися зрушення в суспільній свідомості українців щодо сприйняття інтернету як необхідної умови їхнього якісного існування та функціонування в сучасному світі. А 2016 рік став початком інтенсивної «мобілізації» користувачів мережі, коли мобільний інтернет почав стрімко входити в повсякденне життя українців.

За даними моніторингу Інституту соціології 2018 року, більш як 76,7% українців зазначали, що користуються Інтернетом. Серед молоді до 39 років користувачів мережі було 96,6%, серед осіб середнього віку – 88,6%, а серед представників старшої вікової групи (від 55 років) – 68,9%. Переважна більшість українських користувачів (71,6%) зазначали, що користуються Інтернетом кілька разів на день, 20,5% – кілька разів на тиждень. Така інтенсивність користування Інтернетом притаманна користувачам усіх соціально-демографічних груп (тип поселення, регіон, вік, освіта). Сьогодні також фіксується абсолютний пріоритет домашнього використання мережі (більш як 90% українських користувачів інтернету). Означені також особливості розвитку інтернет-користування у країні дають підстави зробити висновок, що українські користувачі мають усі можливості звертатися до інтернет-мережі за для реалізації всіх різновидів активності – соціальної, громадянсько-політичної, культурної, дозвіллевої тощо.

Сьогодні загальними тенденціями, що визначають характер онлайнової активності, є зростання в суспільстві потреби отримувати через інтернет різноманітну політичну інформацію та збільшення політично-забарвленої неформальної комунікації, зокрема обговорення політико-громадянської проблематики в мережі. Відбулась вагома політизація активності українських громадян в інформаційно-комунікаційному просторі Уанету [Бойко, 2018].

Дослідження динаміки політико-громадянської активності засвідчує, що дедалі більше громадян України обирають Інтернет як ефективний засіб реалізації таких запитів. За даними моніторингу 2017 року, використовують мережу задля отримання різноманітної соціально-політичної інформації 39,3%, відстежують новини суспільно-політичного життя 41,5%, читають блоги, сторінки політиків, громадських діячів 13,7%. Інші види активності не так поширені. Зокрема, 5,1% використовують мережу для контактування з владними, громадськими та міжнародними структурами, 7,2% для підтримки конкретних соціальних заходів, ініційованих користувачами через Інтернет. Також 5,6% користувачів підтримують або ініціюють електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування (е-петиції, е-звернення, е-скарги), 4,9% отримують електронні державні послуги (е-реєстрація, е-довідка, е-черга тощо), 4,0% відстежують інформацію щодо звітності про доходи та видатки чиновників, знайомляться із звітами діяльності посадовців (е-декларації, е-звіти).

Дослідження засвідчує, що близько 13% українських користувачів реалізують ту чи іншу соціально-політичну неформальну онлайн-комунікаційну активність: 4,5% висловлюють свої думки, пропозиції, зауваження в блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій тощо; 7,1% залишають коментарі на публікації із соціальних і суспільно-політичних питань; 5,3% обговорюють на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя

Така неформальна онлайн-комунікація (активність) на соціально-політичні теми демонструє небайдуже ставлення людини до обговорюваних проблем, емоційну значущість для неї заторкуваних питань. Часто це супроводжується бажанням виплеснути накопичені емоції (образи та переживання) або знайти емоційну підтримку, однодумців та прихильників у певних питаннях політико-громадянського спрямування.

Аналіз особливостей неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності громадян засвідчив існування певних регіональних відмінностей⁸ (табл. 4.11)

Таблиця 4.11

Регіональні особливості неформальної соціально-політичної комунікаційної онлайн-активності користувачів, 2017 (%)

<i>Різновиди активності</i>	<i>Захід</i>	<i>Центр</i>	<i>Південь</i>	<i>Схід</i>	<i>Донбас</i>	<i>Загалом</i>
Висловлюють свої думки, пропозиції, зауваження у блогах політиків, громадських діячів, на сайтах державних установ, партій	5,3	4,7	3,6	3,6	5,9	4,5
Залишають коментарі на публікації з соціальних і суспільно-політичних питань	6,5	7,9	7,1	5,0	9,8	7,1
Обговорюють у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного життя	4,1	7,2	6,2	2,7	3,9	5,3

⁸ Розподіл по регіонах було здійснено так. ЗАХІД: Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області. ЦЕНТР: Київська область (без Києва), Київ (місто), Кіровоградська, Полтавська, Вінницька, Житомирська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області. ПІВДЕНЬ: Миколаївська, Одеська, Херсонська області. СХІД: Запорізька, Дніпропетровська, Харківська області. ДОНБАС: Луганська, Донецька області.

Фіксується більш активна неформальна комунікаційна реакція користувачів Донбасу, Центру та Півдня на онлайніві публікації із суспільно-політичних питань, їх обговорення на форумах, у соціальних мережах. Як бачимо, в такий спосіб виплескується зростання напруженості у зонах конфлікту. Так, серед представників Донбасу 2013 року зазначали, що «залишають коментарі на публікації із соціальних, суспільно-політичних питань» в Інтернеті, 2,8%, а у 2015-му – 12,4% (на Сході відповідно 1,5% та 8,7%). Обговорення на форумах, конференціях, у соціальних мережах актуальних питань соціально-політичного, громадського життя зросло серед мешканців Донбасу з 2,8% у 2013 році до 14,4% у 2015-му. На Сході маємо таку саму картину – зростання з 3,8% до 12,1%.

Наголосимо, що така неформальна онлайнівна активність, з одного боку, може бути деструктивною – емоційно виснажливою та агресивною, спричиняючи збільшення соціальної напруженості в суспільстві, а з іншого – може надавати емоційну розрядку, а також позитивне відчуття того, що є підтримка та одностумці в болючих для людини питаннях суспільно-політичного спрямування. Закономірно, що серед факторів, які найбільшою мірою впливають на зростання напруженості в суспільстві останнім часом – 9,3% респондентів відзначають такий чинник, як «інформація, поширювана через ЗМІ», а 7,1% – «інформацію та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернету».

Для аналізу впливу особливостей інтернет-активності на соціальну напруженість у суспільстві ми виокремили два типи користувачів. По-перше, це ті користувачі, які здійснюють неформальну соціально-політичну онлайніву комунікацію – висловлюють свої думки; залишають коментарі, обговорюють у соціальних мережах актуальні питання соціально-політичного, громадського життя). Ця група користувачів окреслюється нами як активний суб'єкт реалізації неформальної онлайнівої комунікації. По-друге, це користувачі, які зазначили серед факторів, що, на їхню думку, найбільшою мірою впливають на зростання напруженості в суспільстві, останнім часом, таку позицію, як «інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах інтернету». Ця група користувачів окреслюється як об'єкт, що відчуває вплив мережі на соціальну напруженість у суспільстві.

Для аналізу особливостей суб'єкта, який реалізує неформальну соціально-політичну онлайн-комунікацію, ми вирізнили дві групи українських користувачів Інтернету:

1 група (неформальна онлайн-комунікація) – інтернет-користувачі, що здійснюють неформальну соціально-політичну онлайн-комунікацію.

2 група (інша онлайн-активність) – інтернет-користувачі, які не зазначали форми неформальної онлайн-комунікації як прояви своєї онлайн-активності.

Результати дослідження засвідчують, що не існує суттєвих розбіжностей між виокремленими групами в оцінках рівня напруженості в українському суспільстві сьогодні. Ба більше, користувачі Інтернету, які вказали, що не здійснюють неформальної соціально-політичної онлайн-комунікації, зазначають, що рівень напруженості у країні вкрай високий (ситуація критична, вибухонебезпечна) частіше, ніж ті респонденти, які зазначали, що є суб'єктом неформальної соціально-політичної комунікації онлайн (11,8% проти 7,5%) (рис. 4.5).

На думку респондентів обох виокремлених груп, найточніше описують психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день такі настрої, почуття, переживання, як: тривога, бажання змін, розчарування, незахищеність, напруженість.

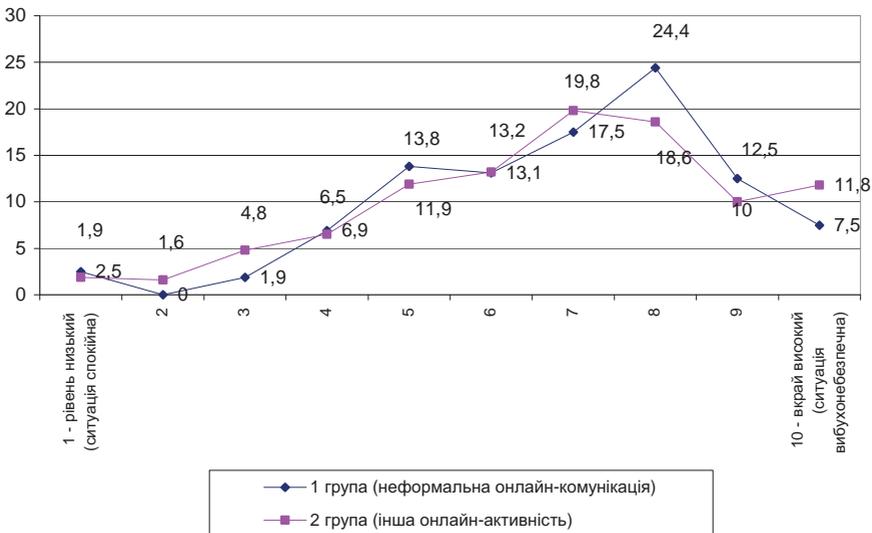

Рис. 4.5. Розподіл відповідей на запитання: «Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?», 2017 р., (%)

Проте результати дослідження засвідчують, що представники 1-ї групи частіше вказують на неекономічні реалії як фактори зростання напруженості в суспільстві. Зокрема, йдеться про «корупцію, хабарництво» (51,9% проти 44,4%) та про «інформацію та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернету» (11,9% проти 7,7%).

Українці, які виступають суб'єктами неформальної соціально-політичної онлайн-комунікації є більш активними і в інших соціально-громадянських онлайн-проявах та мають більш різнопланову активність і в соціальних мережах також. Вони присутні в усіх соціальних мережах та всебічно використовують їх задля власних потреб.

Аналіз соціально-демографічних характеристик суб'єктів неформальної соціально-політичної онлайн-комунікації засвідчив відсутність суттєвих вікових, статевих та освітніх відмінностей представників 1-ї та 2-ї груп. Проте фіксуються певні регіональні особливості (рис. 4.6).

Так, за результатами опитування переважна більшість респондентів, які здійснюють неформальну соціально-політичну онлайн-комунікацію, мешкають у центральному регіоні країни. Захід та Південь демонструють приблизно однакову представленість респондентів у 1-й та 2-й групах. Проте Схід за результатами аналізу виявився регіоном в якому респонденти зазначали, що здійснюють іншу

Рис. 4.6. Регіональний розподіл груп різної онлайн-активності, 2017 (%)

інтернет-активність частіше, ніж соціально-політичну неформальну онлайн-комунікацію.

Центральний регіон, який увібрав найбільшу кількість суб'єктів неформальної соціально-політичної онлайн-комунікації, включає й респондентів столиці країни, що за гіпотезою дослідження могло стати причиною такого результату за регіональним розподілом представленості групи. Проте результати аналізу поселенських характеристик респондентів, які реалізують неформальну соціально-політичну онлайн-комунікацію, засвідчують, що така активність фіксується як у Києві, так і у великих містах та невеликих містечках країни. Тільки мешканці сільської місцевості зазначають, що здійснюють неформальну соціально-політичну онлайн-комунікацію рідше за представників інших поселенських структур.

Для аналізу особливостей *об'єкта* неформальної онлайн-комунікації, ми виокремлюємо такі групи користувачів всесвітньої мережі: 1-ша група – інтернет-користувачі, які серед факторів, що, на їх думку, найбільшою мірою впливають на зростання напруженості в суспільстві останнім часом, зазначили таку позицію, як «інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах інтернету»; 2-га група – інтернет-користувачі, які не зазначили як впливовий цей чинник зростання напруженості в суспільстві.

Аналіз групи користувачів, які вважають, що «інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах інтернету», найбільшою мірою впливають на зростання напруженості в суспільстві останнім часом, виявив певні особливості даної групи.

Так, респонденти 1-ї групи оцінюють рівень напруженості в суспільстві як дуже високий частіше за інших респондентів. І це, доречі, суттєво відрізняє їх від групи суб'єкта неформальної онлайн-комунікації.

Група респондентів, які визнають неформальну соціально-політичну онлайн-комунікаційну активність фактором соціальної напруженості в суспільстві, не має суттєвих вікових, освітніх, поселенських відмінностей порівняно з іншими користувачами, проте має певні регіональні особливості.

Аналіз регіональної ситуації за цими ознаками засвідчив, що частіше вказують на коментування в інтернет-мережі як на фактор напруженості в суспільстві представники Донбасу та Півдня. Рідше за інших відзначають цей фактор представники Західного регіону. Центральний та Східний регіони мають приблизно рівне співвідношення посилань на цей фактор підвищення соціальної напруженості в суспільстві та на інші фактори.

Зауважимо, що в описі особливостей вирізнених груп ми окреслили тільки певні тенденції. Відносно невеликий розмір груп не дає змоги зробити більш глибокий аналіз. Проте виявлені в дослідженні тенденції, на наш погляд, є важливими для розуміння впливу Інтернету на сучасне українське суспільство та потребують нагальних дій щодо зниження можливостей негативного впливу мережі на суспільство. Наразі окреслено найбільш уразливі групи такого впливу, які потребують особливої уваги з боку держави та суспільства, а також певні конкретні кроки (освітні, роз'яснювальні, законодавчі тощо).

Неформальна онлайн-комунікація, яка є одним із чинників, що детермінують соціальну напруженість в сучасному інформаційному світі, здебільшого відбувається в сучасних онлайн-соціальних мережах. Тож задля кращого розуміння впливу Інтернету на соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, спинімося детальніше на такому понятті, як соціальні онлайн-мережі, які в наш час стали невіддільною частиною життя як пересічних українців, так і бізнес-структур, наукових та освітніх організацій, політичних акторів, громадянських організацій та активістів тощо.

Соціальні онлайн-мережі постійно нарощують свою активність, розширюють можливості та кордони свого функціонування, збільшують кількість соціальних сервісів, мобільних додатків тощо. Вони справляють вагомий вплив на сучасні соціальні процеси, і на жаль, не тільки позитивний. Сьогодні користувачі розглядають соціальні мережі як основний майданчик реалізації неформальної соціально-політичної онлайн-комунікаційної активності і водночас як один із факторів, що впливають на зростання напруженості в суспільстві.

В науковому дискурсі превалує розуміння соціальних мереж як «неформальних співтовариств – інструменту спілкування, обміну думками та отримання інформації. Під соціальною мережею на якісному рівні розуміють соціальну структуру, що складається з великої кількості агентів (суб'єктів – індивідуальних та колективних, наприклад, індивідів, сімей, груп, організацій) та визначеної ними множини відносин (сукупності зв'язків між агентами, наприклад, знайомство, дружба, співробітництво, комунікація)» [Губанов, Новиков, Чхартишвили, 2010].

Соціальна мережа є поєднанням соціальних акторів (людей або організацій) та їхніх зв'язків. У рамках соціальної мережі соціальні актори групуються на підставі подібності їхніх позицій, зв'язків, а також за типом ресурсів, що циркулюють між цими позиціями [Мельникова, Яковлев., 2014].

У класичному розумінні будь-яка соціальна мережа визначається як набір вузлів (таких, як люди, організації, веб-сторінки або державні структури), а також відносин (тобто зв'язків між цими вузлами). Поштова мережа, наприклад, є спрямованою мережею відправників та одержувачів. Соціальна мережа, зорганізована за допомоги програмного забезпечення, зазвичай є неспрямованою мережею друзів (користувачів).

Поширені сьогодні онлайн-взаємодії практично завжди мають мережеву структуру. Врешті-решт, відносини в соціальних онлайн-мережах являють собою серію вузлів (профілі) та зв'язків («дружба») між ними. В. Велман засвідчив цей феномен, наголосивши що «коли комп'ютерні мережі пов'язують людей так само, як машини, то вони стають соціальними мережами» [Wellman, Salaff et al., 1996].

Насправді будь-які соціальні мережі формуються за інтересами, потребами, ресурсами та сферами впливу, соціальними статусами та позиціями. За змістовим наповненням можна вирізнити політичні, економічні, комерційні, фінансові, наукові, культурні, освітні, дозвіллеві, мережі спілкування.

Наголосимо, що розуміння соціальної мережі, яке функціонувало до появи соціальних онлайн-мереж, передбачало першочергову наявність певного кола знайомих людей і соціальних зв'язків між цими людьми. Разом із тим, на відміну від соціальних структур, що становлять досить жорсткий каркас усталених соціальних відносин, соціальні мережі належать до гнучких (м'яких) структур, здатних керувати малими соціальними взаємодіями. Таким чином, множинні соціальні зв'язки, що існують в соціальному просторі, об'єднуються, збираються в потужну суб'єктну композицію. Утворюється складна мережа, що охоплює максимальну кількість індивідів (наприклад, мережева торгівля, телефонний зв'язок, інтернет-мережа). Пронизуючи соціальний простір усім розмаїттям вертикальних та горизонтальних зв'язків, соціальні мережі акумулюють значний соціальний капітал на засадах довіри, взаємної підтримки, симпатій, уподобань, участі у спільних справах, являючи собою інтегративну базу суспільства. Саме соціальні мережі становлять живу тканину суспільного життя й дають змогу учасникам ефективно взаємодіяти, консолідуючись для досягнення спільних цілей. Слід зауважити, що таке розуміння соціальних мереж цілком прийнятне і для розуміння функціонування сучасних соціальних онлайн-мереж.

Поряд із тим слід зауважити, що існує й певна специфіка функціонування соціальних онлайн-мереж, пов'язана з особливостями

онлайн-комунікації. Так, О. Войскунський визначає такі особливості онлайн-комунікації в соціальних мережах:

1. *Анонімність*. Незважаючи на те, що іноді можливо отримати деякі відомості анкетного характеру і навіть фотографію співрозмовника, цього недостатньо для реального та адекватного сприйняття особистості. Крім того, спостерігається приховування реальних або презентація неправдивих відомостей. Внаслідок такої анонімності та безкарності в мережі виявляється й інша особливість, пов'язана зі зниженням психологічного і соціального ризику в процесі спілкування, – афективна розкутість, ненормативність та деяка безвідповідальність учасників спілкування. Людина в мережі може виявляти і виявляє більшу свободу висловлювань та вчинків (аж до образ, нецензурної лексики, сексуальних домагань), позаяк ризик викриття і особистої негативної оцінки з боку навколишніх мінімальний

2. *Своєрідність перебігу процесів міжособистісного сприйняття* за умов відсутності невербальної інформації. Як правило, сильний вплив на уявлення про співрозмовника мають механізми стереотипізації та ідентифікації, а також установка як очікування бажаних якостей у партнера.

3. *Добровільність і бажаність контактів*. Користувач добровільно зав'язує контакти чи уникає їх, а також може перервати їх у будь-який момент.

4. *Утрудненість емоційного компонента спілкування* і в той же час стійке прагнення до емоційного наповнення тексту, що виявляється у створенні спеціальних значків для позначення емоцій або в описі емоцій словами (в дужках після основного тексту послання).

5. *Прагнення до нетипової, ненормативної поведінки*. Найчастіше користувачі презентують себе з іншого боку, ніж у ситуації чинності реальної соціальної норми, грають не реалізовані в діяльності поза мережею ролі, здійснюють сценарії ненормативної поведінки [Войскунський, 1990].

Соціальні онлайн-мережі сприяють, з одного боку, організації соціальних комунікацій між людьми, а з іншого – реалізації їхніх базових соціальних потреб. Таким чином, функційне наповнення трактування соціальної мережі можна означити як різновид соціальної структури та як специфічну інтернет-реалізацію соціальних зв'язків.

Для соціологічного тлумачення поняття соціальних онлайн-мереж також продуктивним буде розуміння соціальних мереж як

багатокористувацького веб-ресурсу, наповнення якого займаються самі учасники мережі. Це спільнота людей, які пов'язані спільними інтересами, спільною справою або мають інші причини для безпосередньої комунікації.

Соціальна онлайн-мережа – це програмний онлайн сервіс, майданчик для взаємодії людей у групі або групах. Теоретично як соціальну мережу можна розглядати будь-яке онлайн-співтовариство, члени якого беруть участь, наприклад, в обговореннях на форумі. Соціальну мережу утворюють і читачі тематичного співтовариства, створеного на будь-якому сервісі блогів. Багато професійних спільнот перетворилися на інструмент пошуку людей, рекомендації співробітників, пошуку роботи тощо. У соціальних онлайн-мережах учасники можуть листуватися, створювати групи, завантажувати свої фотографії й т.ін. Існують і соціальні онлайн-мережі, призначені для пошуку не тільки людей, а й веб-сайтів, музики тощо.

Як зазначають дослідники, сьогодні третина населення України є користувачами соціальної мережі Facebook. Упродовж 2018 року українська аудиторія цієї соціальної мережі зростає майже на 3 млн осіб. Такі дані наводить агенція PlusOne у своєму дослідженні «Facebook в Україні» [Facebook, 2019]. Так, за оцінкою компанії, станом на грудень 2018 року 13 млн українців користуються соцмережею. Найактивніше користується соцмережею молодь віком 18–24 років – 2,1 млн осіб, або 68,28% від усіх жителів України цієї вікової групи. Однак найбільша частина аудиторії припадає на людей віком 25–35 років, а саме 4,6 млн користувачів [Бойко, 2018]. Таким чином, слід підкреслити, що основна аудиторія найпопулярнішої в Україні соціальної мережі – це найактивніша та найбільш дієспроможна група громадян.

За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України, проведеного 2017 року, лише 15,3% користувачів інтернет-мережі зазначили, що не користуються ніякими соціальними мережами. Тобто сьогодні близько 84% українців, які користуються Інтернетом є користувачами соціальних мереж. Середній вік користувачів соціальної мережі Фейсбук – 36 років. Аналіз присутності в мережі представників різних вікових груп українських користувачів продемонстрував досить високу та відносно рівномірну наповненість усіх вікових груп з певним зниженням у старших вікових групах. Це, до речі, суттєво вирізняє цю мережу поміж інших соціальних мереж, в яких присутність певних соціальних груп не є однорідною.

Сучасні соціальні онлайн-мережі мають неабиякий солідаризаційний та інтеграційний потенціал. Проте вони також можуть спричинювати наростання агресивності та напруженості в суспільстві, зменшення толерантності, небажання співчувати та критично сприймати інформацію. Неформальна онлайн-комунікація підсилює свій вплив до рівня соціальної напруженості й зусиллями «hater'ів» та через «hatespeech» – мову, яка є дієвим елементом впливу на емоційно-комунікаційну сферу учасників та спостерігачів неформальних онлайн-комунікацій. Емоційне збурення та нарощування дестабілізаційного негативу в спілкуванні користувачів у соціальних мережах, в реакціях на інформацію, яка подається в Інтернеті і впливає на якість стосунків як на міжособистісному та міжгруповому рівні, так і, зрештою, на рівні соціальної взаємодії в суспільстві загалом.

Роздмухування ворожнечі, зневаги до тих, хто не поділяє твоїх поглядів та думок, актуалізація феномену «hatespeech» стали сучасною деструктивною реальністю функціонування онлайн-соціальних мереж. Справді, сьогодні нарощуванню такої соціальної напруженості сприяє активне використання елементів «hatespeech» в онлайн-комунікаціях у соціальних мережах. Це прояви вербальної дискримінації на дискурсивному рівні, рівні спілкування та ставлення до людини, яка належить до групи, яку вважають меншовартісною, негідною уваги та поваги, «іншою», «чужою».

Сучасні дослідження розглядають чинники та прояви неформальної емоційно-комунікаційної активності та спілкування, зокрема з урахуванням проявів «hatespeech». Термін «hatespeech» перекладається з англійської як «мова ворожнечі», «мова ненависті» та активно використовується останнім часом в соціально-лінгвістичному дискурсі. Цей феномен окреслює словесні вирази, які передбачають негативну, образливу оцінку певного соціального суб'єкта. Використання «hatespeech» висловів спрямоване на збудження ненависті та ворожнечі, на приниження особи або групи осіб за ознаками статі, раси, національності, мови, регіонального походження, релігійної орієнтації, належності до певної соціальної групи й т.ін. і здійснюється публічно, з використанням ЗМІ, ІКТ тощо. Слід зазначити, що перелік цих груп постійно переглядається та розширюється. А вислови, які мають ознаки «hatespeech», можуть змінюватись залежно від території, часу та простору. Тобто те, що є нейтральним виразом на одних територіях, на інших сприймається як образливий, проникнений ворожнечею вислів. Український онлайн-дискурс насичений такими виразами, як

«ватніки», «укропи», «колоради», «даунбас», «майдауни» тощо, які набули ознак «hatespeech» в нашому суспільстві останнім часом. Вони широко використовуються в онлайн-спілкуванні в соціальних мережах, в коментарях до онлайн-публікацій тощо. Інтернет-мережа сьогодні стає одним із найбільших сучасних дискусійних майданчиків створення, поширення та використання «hatespeech»-висловів та постів, що мають ознаки «мови ворожнечі». Часто дописувач інтернет-мережі навіть не помічає, що стає ретранслятором «hatespeech». Причому специфіка соціальних мереж полягає в тому, що це публічний дискусійний майданчик, який охоплює величезну кількість людей. Це майданчик, де відбувається публічне спілкування та обмін думками представників різних вікових, освітніх, поселенських, регіональних груп, які можуть мати та відстоювати різні думки та інтереси. Така публічна онлайн-дискусія з використанням «hatespeech» є дуже емоційною та впливає на радикалізацію думок і ставлення до неприйнятних, образливих висловів дописувачів соціальних мереж і, як наслідок, посилює соціальне напруження, дестабілізуючи суспільство в цілому.

Занадто емоційна реакція користувачів мережі Інтернеті на соціально-політичну інформацію, яку вони отримують, спілкуючись у соціальних мережах, реагуючи на популярні пости лідерів думок та на коментарі інших користувачів, може сприяти нарощуванню агресивності, зменшенню толерантності, бажання співчувати та критично сприймати інформацію. Деструктивні емоційні реакції можуть акумулюватися у зростання соціальної напруженості у спільноті, дестабілізацію ситуації у країні.

На наш погляд, поліпшення інформаційної та медійної грамотності громадян в сучасному суспільстві може нівелювати вплив негативної інформації та є демократичною формою протидії створенню та поширенню пропагандистської та фейкової інформації онлайн, а також є конструктивною формою протидії соціальній напруженості, спричиненій неформальною соціально-політичною комунікацією в мережі Інтернет [Бойко, 2017].

Ведення соціального діалогу на високому рівні інформаційно-медійної грамотності безперечно може стати одним із заходів, який сприятиме також зниженню соціальної напруженості в сучасному інформатизованому суспільстві.

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ ЯК ПРОТЕСТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

5.1. Теоретичні аспекти дослідження протестного потенціалу соціальної напруженості

Якщо розглядати соціальну напруженість як прояв дисбалансу між структурними елементами соціальної системи, то детермінацію цього явища зазвичай пов'язують з інституційними змінами у соціально-економічній, політичній та соціокультурній сферах. Передумови соціальної напруженості в українському суспільстві від самого початку суспільних трансформацій з'явилися в усіх царинах життя. Поряд із цим особливості інституційного розвитку України в 1990-х роках зумовили низку чинників, які стримували соціальний вибух. Суб'єктивний характер зубожіння і паралельне існування старих та нових інститутів забезпечував соціальний лад. Специфіка суб'єктивних вимірів зубожіння та паралельне існування старих інститутів поряд із новими визначали характер соціального ладу за якого «нові» соціальні актори не прагнули радикального переформатування політичної сфери, люстрації, репресій тощо, побоюючись рішучого спротиву, а представники «старих» верств частково зберігали свої звичні соціальні ролі та позиції [Головаха, 1997; Головаха, Паніна, 2001a]. Особливості української політичної системи, коли часті зміни влади відбувалися за умов формування олігархічного політичного класу, вможлилювали уникнення масових протестів економічного характеру. Інституційна система розподілу влади давала змогу стабілізувати функціонування слабоінтегрованого суспільства [Резнік, 2005a]. Низький рівень довіри українських громадян як до центральних, так і до місцевих органів влади гальмував процеси політичної регіоналізації. Так званий нульовий варіант набуття громадянства України для всіх тих, хто перебував на території УРСР в момент проголошення незалежності, запобіг етнічній стратифікації [Резнік, 2004]. Спроби політиків актуалізувати мовне питання хоча і вносили у політичний простір елементи соціальної напруженості, все ж не зробили мовний чинник ключовим інструментом конфліктної солідаризації в українському суспільстві [Сохань, 2007].

З іншого боку, ті масові протести, які спалахнули у 2004 році та у 2013–2014 роках, вказують на те, що існували певні передумови, які сприяли перетворенню соціальних суперечностей на серйозні

політичні конфлікти. Неочікуване протистояння між протестувальниками і владою під час Помаранчевої революції та Революції Гідності (Євромайдану) уявило традиційні регіональні розмежування у ставленні як до геополітичної перспективи, так і до ціннісно-нормативного змісту існування українського суспільства. Цими протиріччями скористалася Росія й 2014 року загарбала частину українських територій. Анексія Криму та війна на сході України принесли нові контури соціальної напруженості як реакції на пострадянський реваншизм «русского мира».

Стрімке зниження рівня життя, зростання злочинності та відсутність негайних результатів від проведення реформ у «постреволюційний» період, безумовно, призвели до зростання соціальної напруженості, однак не зумовили вагомих масових протестів. Впродовж постреволюційних років після Євромайдану соціологічні опитування фіксували високий рівень соціальної напруженості і водночас відсутність суттєвих масових протестних виступів. Загроза «третього Майдану» за умов різкого зниження рівня життя більшості населення на тлі фактів корупції у вищих ешелонах влади стала об'єктом постійної уваги експертного середовища. Серед причин, чому соціальна напруженість не переросла у протестну поведінку, зазвичай називають війну, розчарованість населення та його тотальну недовіру до всіх, включно з опозиційними, представників політичного класу. Однак недовіра до опозиції була і до Євромайдану, а спроби опозиції організувати протести відбуваються повсякчас, оскільки це є традиційним елементом політичної боротьби в Україні. Очевидно, що проблема переростання соціальної напруженості у протестну поведінку криється у мотивації приєднання пересічних громадян до ініційованих політичними чи громадськими активістами протестних акцій або їх ігнорування.

Таким чином, незважаючи на те, що соціальна напруженість та масові політичні протести вважаються взаємопов'язаними явищами, приклади існування соціальної напруженості без подальших протестних дій або спалахування «несподіваних» масових протестів вказують на існування наукової проблеми концептуалізації феномену соціальної напруженості та його детермінант. Іншим соціально-психологічним питанням, пов'язаним із колективними діями, є те, чому деякі індивіди долучаються до протестів, тоді як інші залишаються пасивними.

Підходи до вивчення детермінант соціальної напруженості та протестної поведінки. Серед підходів, які пояснюють чинники

соціальної напруженості як протестного потенціалу та передумови власне протестної поведінки, можна умовно виокремити деприваційний, ресурсний та структурний.

Деприваційний підхід ґрунтований на традиції індивідуалізації напруженості в рамках аналізу несприятливих соціальних ситуацій. Зокрема, *теорія нарікань* (*grievance theory*) стверджує, що соціальна напруженість зростає серед людей, які не мають змоги задовольняти певні життєві потреби достатньою мірою впродовж тривалого часу. Внаслідок усвідомлення своєї знедоленості в людини збільшується відчуття образи, невдоволення, песимістичних очікувань, що призводить до виникнення соціальної напруженості, а за певних умов – протестної поведінки. Натомість серед заможних людей концентрація економічних ресурсів має зменшувати їхнє невдоволення та призводити до меншої протестної активності [Lipsky, 1968; Gurr, 1970]. В цьому контексті у 1990-х роках серед причин можливої участі населення України в акціях протесту домінували проблеми матеріального виживання [Бекешкіна, 1993, Бекешкіна, 1994; Небоженко, 1994]. Однак О. Бабак встановила, що особисті зусилля населення, спрямовані на виживання у «паралельних» економічних відносинах (натуральні надходження, незареєстрована трудова діяльність), пом'якшують визначену доходну нерівність і тим самим зменшують імовірність переростання соціальної напруженості у протестну поведінку [Бабак, 2002]. Водночас, аналіз детермінант протестів з економічними вимогами впродовж 2009–2014 років встановив, що основним чинником суттєвого зростання такого типу протестних випадків є послаблення курсу гривні щодо американського долара [Балакірева, Білоус, Тітар, 2015].

У рамках деприваційного підходу *теорія відносного знедолення* (*депривації*) вказує на те, що соціальний протест відбувається здебільшого на тлі економічного покращення. Зростання життєвого рівня призводить до зростання рівня сподівань. Ефект відносного знедолення виявляється в момент, коли люди усвідомлюють розбіжність між наявним рівнем життя і тими умовами, на які, на їхню думку, вони можуть реально претендувати [Davies, 1962; Gurr, 1970]. Почуття відносної депривації є результатом порівняння з певними стандартами, коли люди зіставляють свою ситуацію чи то з власним минулим, чи то з чужою ситуацією, чи то з когнітивним стандартом [Folger, Martin, 1986]. Якщо такі порівняння підводять до висновку, що вони не отримують винагороду чи визнання, яких заслуговують, то почуття, які супроводжують цю оцінку, називають

«відносною деривацією». Достаньо переконливим прикладом такої пояснювальної схеми є феномен «революції домагань», зафіксований В.Магуном, коли стрімке зростання соціальних домагань радянської молоді стосовно привілейованих соціальних позицій за умов відсутності їх через законсервованість соціальної структури зумовило невдоволення та делегітимацію радянського соціального порядку напередодні розвалу СРСР [Магун, 1998; Магун, Енговатов, 2004].

Ресурсний підхід визначає детермінантами соціальної напруженості та протестної поведінки як об'єктивні ресурси людського капіталу (вік, освіта, гроші, громадянські навички), так і певні ресурси когнітивного характеру (інтерес до політики, політична ефективність), які дають змогу індивідові активніше виявляти свою невдоволеність. Процеси модернізації та урбанізації сприяють формуванню основних ресурсів – масової освіти та соціальної мобільності, які є важливими для мобілізації протестних груп. Власне теорія мобілізації ресурсів припускає, що протестні рухи залежать від ефективності нагромадження матеріальних та соціальних ресурсів [McCarthy, Zald, 1977; Tilly, 1978; Jenkins, 1983]. Тривала знедоленість призводить до відчуття приреченості та відволікає від активних протестів. Натомість наявність ресурсів вивільняє час для залучення у протести, до того ж високий соціальний статус та престиж заможних людей змушує владу дослухатися до цієї соціальної верстви. Теорія ресурсів передбачає, що зростання нерівності має зменшити протестну активність серед бідних людей, але збільшити її серед заможніших громадян, оскільки в їхньому середовищі актуалізуються інтерес до політики та політична ефективність (відчуття власної спроможності впливати на політику), які дають політичні знання і сприяють вимогливості щодо широкого спектру соціальних та політичних проблем [Verba, Schlozman, Brady, 1995: p. 289–291; Верба, 2005]. Когнітивні ресурси передбачають, що люди знають про умови своєї групи та усвідомлюють спільну знедоленість (фактичну чи відносну). Потенційні прихильники соціальних рухів спочатку інтерпретують ситуації, перш ніж приймати рішення про приєднання до організації соціального руху та участі у колективних діях [Klandermans, 1992: p. 77].

Вітчизняні дослідження також фіксують вплив ресурсних чинників на наявність протестного потенціалу: серед тих, хто був ладен взяти участь у певних акціях протесту, виявилося більше молоді, людей з вищим рівнем доходів та освіти. Втім, ключовою детермінантою соціальної напруженості в українському суспільстві стала політична ефективність – уявлення людей про можливість впливати на дії

центральної чи місцевої влади [Владико, 2005; Zhukov, 2015]. Політична ефективність індивіда загострює його увагу до своїх інтересів та збільшує домагання до соціального середовища. Загалом ресурсні чинники стали ключовими у відтворенні протестних практик немасового характеру у «міжреволюційні» роки [Резнік, 2009].

Структурний підхід виходить з того, що соціальна напруженість і протестна поведінка пов'язані з проявами ідентифікації та солідарності за різними ознаками (класовими, поселенськими, ідеологічними, релігійними, етнічними, мовними, регіональними, геополітичними тощо). Так, *теорія соціальних розколів* (С.М. Ліпсет та С. Рокан) виходить з того, що політична поведінка людей зумовлюється не свідомими політичними перевагами, а належністю до великих соціальних груп, що утворилися внаслідок різних відмінностей чи навіть соціальних конфліктів [Lipset, Rokkan, 1967]. Отже, детермінація протестної поведінки пов'язана з проявами ідентифікації та солідарності з релігійними, етнічними, мовними, міграційними, регіональними, поселенськими та класовими групами [Deegan-Krause, 2007; Ayers, Hofstetter, 2008]. Структурні розколи спричиняють спочатку групову ідентифікацію, а вже потім відтворюють ідеологію протестного руху [Melucci, 1989; Stryker, Owens, White, 2000; Klandermans, Sabucedo, Rodriguez, De Weerd, 2002; Opp, 2009].

У високорозвинених країнах протестна активність частіше зустрічається серед людей, які сповідують ліві ідеологічні погляди. Це пов'язане з тим, що вони, часто будучи мобілізовані лівими політичними партіями у боротьбі із соціальною нерівністю, схильні кидати виклик політичному статус-кво [Powell, 1982]. Водночас відсутність відкритого політичного вираження та конкуренції можуть послабити вплив ідеологічних чинників. Якщо громадяни не можуть мобілізуватися і брати участь у протестах, то навіть чіткі ідеологічні ідентичності не можуть привести до протестної дії [Dalton, Sicle, Weldon, 2009]. Соціологічні дослідження в Україні кінця 1990-х – початку 2000-х років фіксували тенденцію впливу ідеологічних розмежувань стосовно протестних настроїв. Зокрема, протестний потенціал переважав серед людей з лівою ідеологічною орієнтацією: прихильники соціалізму більшою мірою, ніж прихильники капіталізму, декларували свою згоду взяти участь в мітингах та демонстраціях протесту [Головаха, Панина, 1999; Головаха, Панина, 2001b: с. 188–200]. З іншого боку, зміст ідеологічних протиріч в Україні часто виявляється протилежним, коли соціальна напруженість виникає серед людей з проринковими поглядами [Владико, 2005].

Існування в українському суспільстві регіональних та мовних відмінностей наклалося на геополітичні орієнтації, коли вибір спрямованості розвитку України в певному напрямку – європейському чи євразійському – зумовлював соціальну напруженість, принаймні у публічному просторі. Втім, емпіричні дані фіксували лише регіональні особливості схильностей до неконвенційних форм протесту [Панина, 1993; Головаха, 1997: с. 63; Головаха, Панина, 2001b: с. 192–194; Стегній, 2004]. Натомість увиразнився вплив структурних розмежувань щодо масової протестної поведінки, коли участь у протестних діях під час Помаранчевої революції та Революції Гідності головним чином зумовлювалася регіональною поляризацією та геополітичними орієнтаціями [Резнік, 2009; Reznik, 2016]. Це схиляє до припущення, що структурні розмежування стають вагомішими в момент переростання соціальної напруженості у фактичні протестні дії масового характеру.

Утім, це не дає достатнього пояснення щодо того, коли соціальна напруженість переходить у річище стабілізації, а коли переростає у протестну поведінку. Навіть за умов існування соціальної напруженості організація протестів часто не знаходить відгуку серед пересічних громадян. Ідеться про те, що за певних умов соціальна напруженість має мобілізаційний потенціал і сприяє масовому долученню до протестувальників, а за інших – мобілізація на підставі соціальної напруженості відтермінується або ж блокується.

Мотиви приєднання до колективних протестів. Очевидно, що структурні розмежування не з'являються у момент колективних дій, а формуються поступово через соціальне порівняння. Однак неспроможність фіксації їх як ключових чинників соціальної напруженості вказує на недостатню дослідницьку увагу до особистісних механізмів залученості/незалученості до протестних дій. Беручи особистість як одиницю аналізу, соціальні психологи вказують на обмеженість структурних пояснень. Перебування на одній структурній позиції не обов'язково спричиняється до однакової поведінки. Так само, перебуваючи в однаковій ситуації, люди відрізняються способами реагування на неї: одні можуть ідентифікувати себе з групою інтересів, а інші – ні. Понад те, навіть однакова групова поведінка не обов'язково передбачає однакове мотиваційне та емоційне тло долучення індивіда до колективних дій.

Розглядаючи соціально-психологічні механізми, які сприяють або завадять втіленню соціальної напруженості у протестну поведінку, слід враховувати багаторічний досвід дослідження

мотивів залученості до колективних дій у соціальних рухах. Учені визначили чотири загальні мотиви колективної дії – раціональність, ідентифікацію, емоції та ідеології [Gamson, 1992; Tyler, Blader, 2000; Van Zomeren, Postmes, Spears, 2008; Van Stekelenburg, Klandermans, Van Dijk, 2009; Van Stekelenburg, Klandermans, 2010; Jasper, 2011]. Ці мотиви можуть переплітатися і поєднуватися у різній конфігурації, спрямовуючи втілення накопиченої соціальної напруженості у протестну поведінку.

1. **Раціональність.** Раціональний підхід до вивчення мотивів участі в колективних діях розроблявся на засадах поєднання теорії колективних дій з моделями очікуваної вартості, що виявилось плідним для систематичного аналізу різноманітності переконань, очікувань та поглядів індивідів, які приймають рішення про участь у колективних діях. Зокрема, була спроба поєднати соціально-психологічний підхід з теорією мобілізації ресурсів, акцентуючи увагу на індивідуальному рівні. Особливо це стосується «зважування» витрат та вигод. Участь у соціальному русі при цьому розглядали як раціональний вибір, виходячи з очікування, що протест дасть певні цінні результати. Б. Кландерманс застосував *теорію очікуваної вартості* (expectancy-value theory), що передбачає зв'язок дії з мірою привабливості очікуваних наслідків, де ключовими елементами є передбачувані результати та цінність цих результатів. Відповідно, ця теорія доповнює теорію раціональної дії, використовуючи поняття «колективні вигоди» та «вибіркові вигоди». Людина братиме участь у соціальному русі, якщо вона знає про можливості участі, якщо вона здатна використати одну чи більше із цих можливостей і якщо вона бажає так учинити. Саме остання умова стала для Кландерманса важливою ланкою пояснення. Адже однією з фундаментальних проблем є те, що люди повинні прийняти рішення про участь у певний момент, коли вони не знають, чи братимуть участь інші. Звідси – люди керуються очікуваннями про потенційну кількість учасників, очікуваннями щодо власного внеску в імовірність успіху та очікуваннями стосовно ймовірності успіху, якщо багато людей візьмуть участь [Klandermans, 1984]. Іншим виміром раціональності є розгляд ефективності колективних дій через особистісне сподівання, що можна змінити певні умови або певну урядову політику через протест [Gamson, 1992]. Власне у випадку революцій спрацьовує руйнація колективної лояльності владі на ґрунті очікувань, що від зміни чинного порядку соціальні групи більше набудуть, ніж

втраять. Натомість коли люди вважатимуть за краще зберігати статус-кво, їхня, навіть позірна, лояльність зберігатиметься.

Наголос на раціональності як зваженому ставленню до можливої особистої участі у протестах часто перекликається із дослідженнями «структури політичних можливостей» (political opportunities structure) для колективної дії, зосереджуваними на тому, як політичні можливості та рівень репресивності влади можуть зумовлювати або пригнічувати громадянську активність [Eisinger, 1973; Kitschelt, 1986; McAdam, 1996]. Звідси важливим елементом раціонального мотиву участі в колективних діях є когнітивне уявлення про політичну ефективність на підставі відчуття, що спільна дія зможе подолати наявну проблему. Вплив когнітивних чинників соціальної напруженості пояснює початковий етап формування невдоволеності. Формування певної думки є не лише результатом інтерпретації соціальної та політичної інформації, а й того, що люди постійно залучені до складного соціального процесу побудови реальності. Сприйняття членами групи того, що вони поділяють спільну знедоленість, є важливим кроком до колективних соціальних та політичних дій.

У випадку, коли політичний режим робить більш жорстким законодавство щодо участі в несанкціонованих мітингах, суттєво звужуються мотиви приєднатися до протестів, оскільки серйозні репресії з боку правоохоронних органів чи неофіційних, кримінальних силових структур відлякують потенційного учасника. З іншого боку, тривалість такої протидії є недовгою, оскільки заблокованість як конвенційних, так і неконвенційних каналів вираження своєї волі максималізує в кінцевому підсумку рівень соціальної напруженості, підштовхуючи до радикальних та насильницьких дій.

Основним обмеженням зазначеного підходу є нехтування соціальними й ідеологічними аспектами колективних дій. Нетривалі сплески протестної активності ще можна пояснити раціональними мотивами, однак крізь призму раціональності важко інтерпретувати протестну активність у разі тривалих конфліктів. У цих випадках ті, хто долучається до соціального руху, часто несуть фізичний, фінансовий та соціальний тягар і, як правило, цілком усвідомлюють той факт, що вигода, яку вони можуть здобути, виявиться незначною [Kelly, Breinlinger, 1996]. Мотивація участі в колективних діях на підставі суто раціоналізації власних інтересів спрацьовує переважно в локальних, вузькоспеціалізованих протестах. Інструментальність цієї мотивації полягає у відстоюванні економічних, корпоративних, професійних чи екологічних прав, збільшення державного

фінансування галузі тощо. Приєднання до таких протестів часто активізується керівництвом організацій чи профспілками. Власне, у таких випадках дилема щодо (не)приєднання інших не стоїть.

2. **Емоції.** Емоційне тло є важливим елементом як підсилення вже існуючої депривації, так і делегітимувальним чинником суспільного порядку. Дилема участі чи неучасті у масових протестах долається у випадку зростання емоційного чинника, коли соціальна напруженість доповнюється емоційним регулюванням і груповий гнів досягає катарсису, який нівелює підрахунок вигод і витрат від участі, знижує побоювання репресій і робить неактуальним вагання щодо недостатності учасників протестів. Зростання негативних та зниження позитивних емоцій ставить під питання лояльність чинному урядові чи владним структурам. Коли досягнення певної мети блокується деякою зовнішньою силою, це призводить до почуття фрустрації. Серед можливих реакцій на такі почуття фрустрації – дії, спрямовані на те, щоб зовнішня сила зняла блокаду, або просто на те, щоб покарати цю силу задля досягнення мети [Berkowitz, 1972]. Дослідники звернули увагу на емоційні процеси, які спрямовують страх і гнів у моральне обурення та політичну активність. Зокрема, емоційне підґрунтя має концепція *«раптово завданих образ»* (suddenly imposed grievances), яка пояснює несподівану мобілізацію людей через сингулярні події, які драматизують та підвищують політичну значущість окремих питань [Walsh, Warland, 1983; McAdam, Tarrow, Tilly, 2001: p. 201–204]. Ідеться про стрімке поширення загального відчуття несправедливості, спричинене якоюсь одиничною подією. Зазвичай такі події схарактеризовують фразеологізмом «на рівному місці», коли щось відбувається, на перший погляд, безпідставно, без якихось видимих причин.

Іншим баченням емоційних мотивів колективних дій є концепція *«накопичених образ»*, коли масові заворушення спровоковані подією, що має риси «останньої краплі» у тривалому русі зловживань, що зрештою нівелюють легітимність чинного уряду [Beissinger, 2011]. Залучення до протесту «звичайних» громадян є реакцією на тривалий ланцюг процесів, включно із серйозною кризовою ситуацією, протестом активістів чи сил опозиції, слабкістю уряду і, нарешті, масовими порушеннями громадянських прав. Ці процеси відбуваються одночасно і в поєднанні призводять до зміщення колективного порога політичного терпіння, настання моменту неповернення, коли у суспільстві болісно відчувається обмеження громадянських прав, масово мобілізуючи «звичайних» громадян [Onuch, 2011].

Емоції функціують як пришвидшувачі або підсилювачі мобілізації. Як пришвидшувачі емоції скорочують шлях формування колективних дій, а в якості підсилювачів емоції роблять «звучання» протесту помітнішим. Це означає, що внаслідок емоцій мотиви увиходження до соціального руху, перебування в ньому або вихід з нього відбуваються швидше, а посилення означає, що мотивація посилюється [VanStekelenburg, Klandermans, 2010: p. 183]. Сподівання на позитивне розв'язання проблем у близькому майбутньому блокує мобілізаційні механізми соціальної напруженості, натомість сприйняття ситуації як такої, що не має позитивного розв'язання, посилює мотивацію до бунту.

3. Ідентифікація. Основна ідея відповідного підходу полягає в тому, що мотивація участі у колективних діях зумовлюється ідентифікацією особистості з протестувальниками. Мотивація приєднання до протесту супроводжується ідентифікацією себе з активістами та усвідомленням подібності та спільної долі з ними. Взаємозв'язок когнітивних чинників соціальної напруженості з ідентичністю простежується у *теорії соціального порівняння*, за якою думки, вірування та атитюди є «правильними» та «дійсними» тією мірою, якою вони закріплені в групі людей з подібними віруваннями, думками та ставленнями [Festinger 1950: p. 272]. Колективна ідентифікація створює емпатію та спільні емоції, які посилюють відчуття внутрішнього обов'язку поводитися як відповідальний член групи [Gould, 1995; Van Stekelenburg, Klandermans, 2013]. Іншими словами, участь у колективній діяльності розглядається як спосіб показати, хто «ми» є і за що чи проти чого «ми» виступаємо. Це залежить від того, наскільки люди ідентифікують себе з активістами та визнають справедливість їхніх вимог. Про існування загрози протестів можна говорити тоді, коли усвідомлення індивідом своїх інтересів призводить до соціальної поляризації: відбувається ідентифікація з рефрентною групою («ми») та виокремлення антагоністів («вони»), які можуть представляти іншу соціальну групу (наприклад, політичний клас).

Дослідження показали, що ідентифікація із специфічним соціальним рухом виявилася більш дієвим чинником участі в русі, ніж ідентифікація з більш широкою категорією протестів, зокрема масовими виступами, які потребують більш політизованої форми колективної ідентифікації із самим соціальним рухом. За умов низького рівня соціальної напруженості дієву готовність до мобілізації виявляють ті, хто чітко ідентифікує себе із членами організації соціального руху, тоді як у більш конфліктні часи можлива участь

тих, хто ідентифікує себе із ширшими категоріями соціальних груп [Simon et al., 1998]. За умов високого рівня соціальної напруженості ідентифікація через структурні розмежування збільшує бажання учасників групи брати участь у колективних діях.

Також було виявлено, що люди були більш мотивовані до участі, коли ідентифікація з потерпілою групою згодом була переведена на ідентифікацію з певним соціальним рухом [Simon, Klandermans, 2001]. Тобто, для того, щоб колективні ідентичності стали рушієм колективних дій, вони мають політизуватися шляхом усвідомлення спільної знедоленості. Ця політизація проходить успішніше, коли чітко зазначається об'єкт цього знедолення та спосіб компенсації цієї знедоленості. Коли самовизначення змінюється від особистої до соціальної ідентичності, групова норма участі стає вирішальною; чим більше індивід ідентифікується з групою, тим більшу вагу для нього матиме ця групова норма, що й приведе до «внутрішнього обов'язку» брати участь від імені групи. Відсутність ідентифікаційної поляризації та слабка її політизація обмежує приєднання до колективної дії.

4. *Ідеології*. Якщо раціональний підхід підкреслює роль прагматичного розрахунку, ідентифікаційний підхід зосереджений на силі групової ідентифікації, а емоційний підхід пов'язує дії з афективним сприйняттям несправедливості, то ідеологічний підхід вказує на те, що готовність брати участь у колективних діях спирається на ідеали та цінності. Ідеологічні та символічні аспекти буржуазних революцій значною мірою були породжені суперечностями в ідеологічному обґрунтуванні абсолютної монархії, особливо невідповідністю традиційної й напівтрадиційної легітимності принципам Просвітництва, які несли зерна нових культурних настанов [Eisenstadt, 1992]. Саме нездатність режимів ідеологічно обґрунтувати свою традиційну легітимність і протиставити її новим ціннісним принципам породжувала революційні процеси. Ідеологічна мобілізація учасників протесту стосується цінностей людей та оцінки того, що ці цінності були порушені. Люди керуються почуттям морального обурення певними явищами чи урядовими рішеннями. Це спрямовує до захисту гідності та моральної цілісності їхнього життя шляхом участі у соціальному русі. Як зазначає В. Іщенко, підхід до ідеології як культурної, або символічної структури чи мережі ґрунтується на припущенні, що символи, концепти, уявлення в культурному контексті дії існують не у випадковому порядку, а є згуртованими у кластери, які мають певну логіку структурування [Іщенко, 2007: с. 199].

Готовність людей брати участь у політичному протесті значною мірою залежить від того, чи сприймають вони політичний режим як нелегітимний у тому сенсі, що його діяльність суперечить їхнім фундаментальним цінностям [Van Zomeren et al., 2004]. Вважається, що особистий набір цінностей індивіда сильно впливає на те, як, наприклад, сприймається і оцінюється запропонована опонентами уряду політика, її цілі та засоби. Мобілізація можлива за умов ідейної (ідеологічної) спорідненості з протестувальниками [Ward, 2016]. Разом із тим, під час кардинальних соціальних трансформацій поширюється стан аномії, який, на думку Р. Дарендорфа, внеможливує сам масовий конфлікт, оскільки в сучасних суспільствах відбувається індивідуалізація соціального конфлікту [Дарендорф, 2006: с. 57–73]. Критичний рівень протестного потенціалу – рівень переходу до колективних дій – виникає, коли «спрацьовує» мотивація на ідеологічних, ціннісних засадах. Наявність ідеологічних мотивів створює почуття внутрішнього морального обов'язку з причин морального підґрунтя цілісності вимог, до яких спонукає нереалізована соціальна напруженість. Підтримання моральної цілісності підбурює внутрішнє моральне зобов'язання щодо себе, на відміну від внутрішнього соціального зобов'язання перед іншими членами групи, зумовленого ідентифікацією з групою.

Отже, підсумовуючи розгляд теоретичних підходів, які пояснюють дермінанти соціальної напруженості та масової протестної поведінки, можна попередньо концептуалізувати відмінності в механізмах формування цих явищ. Соціальна напруженість виникає у соціальних взаємодіях, для яких характерна невдоволеність певною ситуацією чи явищем у соціумі. Важливими чинниками підживлення соціальної напруженості є об'єктивні та суб'єктивні ресурси, які спонукають індивідів прагнути та домагатися розв'язання певної проблеми. Про існування загрози масових протестів можна говорити тоді, коли усвідомлення індивідом своїх інтересів призводить до соціальної поляризації. Критичний рівень протестного потенціалу – рівень солідарності – виникає у разі психологічної готовності до спільних дій заради групових інтересів. Перманентний кризовий стан загострює доступ різних груп до соціальних ресурсів і породжує різного роду «розмежування», «розколи», «поділи» та «відмінності» великих соціальних груп. Тобто, у випадку, коли незадоволеність ситуацією в країні підживлюється актуалізацією певних розмежувань, виникнення масових протестів стає питанням часу.

5.2. Рівні соціальної напруженості та відмінності їхніх детермінант

Головна проблема у визначенні соціальної напруженості полягає у її багатовимірності, яка може охоплювати різноманітні рівні та зрізи потенційних конфліктів. Досвід прикладних досліджень соціальної напруженості накопичив методичні напрацювання вимірювання різних аспектів цього феномену. Відчуття невдоволеності та знедоленості ініціює формування соціальної напруженості. Оцінка ймовірності масових протестів відображає соціальну напруженість на *перцептивному рівні*, коли індивід сприймає навколишню ситуацію крізь призму соціальної взаємодії, тоді як готовність до особистої участі у протестах належить до *інтенціонального рівня* реакції на таке емоційне тло. З'ясування спільних та відмінних детермінант цих рівнів соціальної напруженості дає змогу принаймні на теоретичному рівні впорядкувати механізми та певні послідовності зародження, існування та згасання напруженості або втілення її у фактичні протестні дії. Окремим зрізом соціальної напруженості є її *зміст*, а саме перелік актуальних проблем на момент дослідження, які заторкують окремі соціальні групи різною мірою. Зміст актуальних проблем є ключовим у виокремленні структурних особливостей соціальної напруженості, оскільки з'ясування поточних конфліктогенних точок у взаємодії соціальних груп є важливим практичним завданням. Отже, існування різних рівнів соціальної напруженості та відмінностей у їхніх детермінантах вказує на існування наукової проблеми в концептуалізації феномену соціальної напруженості.

Зародження соціальної напруженості дослідники зазвичай шукають у загальній невдоволеності людей умовами життєдіяльності. Йдеться про тривалі, багаторазові та марні спроби досягнення потрібного результату, коли індивід переконується у високій ймовірності та навіть гарантованості незадоволення своїх потреб. Невипадково показники задоволеності в українському суспільстві часто збігаються з макроекономічними показниками. Соціальний аспект такої невдоволеності тут криється у тому, що домагання індивіда щодо певних потреб відображає сукупність закріплених нормативними та суспільними приписами соціальних благ, пов'язаних з регулюванням діяльності людей у певному суспільстві. Наприклад, якщо корупція у вищих ешелонах влади України викликає обурення у громадян, то щодо подібного явища на «низовому» рівні, у повсякденному житті такої нетерпимості ми поки не спостерігаємо.

Відтак, залежно від рівня домагань люди по-різному реагують на кризи. Зокрема, відмінності в емоційних станах після глобальної фінансової кризи 1998 року між населенням України й Росії крилися в тому, що до дефолту запити росіян стосовно бажаних доходів майже у два рази перевищували відповідні запити українців [Ворона, Головаха, Паніна, 1999]. Більш помірковані запити у випадку кризи спричиняють меншу депривацію. Саме залежність від рівня та змісту домагань вказує, що зародження соціальної напруженості залежить від конкретної ситуації – об'єктивного і суб'єктивного становища індивіда, його поінформованості щодо бажаних благ та можливості їх досягнення.

Перцептивний рівень соціальної напруженості. Про наявність ознак саме соціальної напруженості можна говорити, коли індивідуальна знедоленість (депривація) набуває соціальних рис, коли індивідуальне сприйняття життєвої (політичної) ситуації накладається на відповідне сприйняття інших індивідів. Це відбувається у перебігу соціальної взаємодії, коли ситуації гострої несправедливості та знедоленості знаходять підтвердження серед навколишніх людей. Накопичення цих підтверджень призводить до відчуття «системної» несправедливості. Відповідно, люди починають очікувано «об'єктивувати» цю несправедливість, асоціюючи з певними соціальними інститутами чи персоналіями. Ця напруженість може бути нівельованою за рахунок електоральних інструментів розв'язання проблем, коли політичні актори вловлюють сигнали власного електорату і дають обіцянки впоратися з нагальною проблемою. Зрештою у перехідних суспільствах такий шлях зняття соціальної напруги є проблематичним унаслідок традиційної невідповідності обраних політиків. Оскільки в таких суспільствах слабо розвинуті горизонтальні соціальні зв'язки й подолання проблем зусиллями громадянського суспільства часто наштовхується на відсутність суттєвих результатів, то перцептивний рівень соціальної напруженості виявляється у відчутті того, що невдовзі можуть відбутися протестні дії з боку навколишнього соціуму. Власне сутність цього рівня полягає в тому, що сприйняття несправедливості набуває соціального забарвлення, однак ще не передбачає власної залученості людини з різних причин (пасивність, заклопотаність, лінощі, відсутність лідерів, безперспективність, побоювання санкцій з боку влади тощо).

Інтенціональний рівень соціальної напруженості. Особиста готовність узяти участь у протестних виступах, якщо вони відбудуться, не означає, що цей намір обов'язково втілиться в реальну поведінку. Однак на відміну від рецептивного рівня інтенціональний рівень

соціальної напруженості не лише уявляє відчуття соціального неспокою, а й демонструє особистісне обурення та невідстороненість від складної соціальної ситуації. Намір долучитися до протестів розкриває нереалізованість легітимних шляхів донести власні проблеми до об'єктів незадоволеності. Таким чином, інтенціональний рівень соціальної напруженості є крайньою ланкою накопичення соціальної нездоланості, за якою очікувано має виникати протестна поведінка.

В емпіричних дослідженнях перцептивний рівень соціальної напруженості відображений у прямих запитаннях щодо рівня соціальної напруженості у суспільстві. Зокрема, у загальнонаціональному опитуванні Інституту соціології НАН України, проведеному 2017 року, респондентам задавали запитання «Як би Ви схарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?», що передбачало оцінку за десятибальною шкалою, де 1 бал вказує на дуже низький рівень (ситуація спокійна), а 10 балів – вкрай високий (ситуація критична, вибухонебезпечна). За 10-бальною шкалою середній бал по країні виявився на рівні 6,7 бала.

Однак більш інформативним є моделювання перцептивного та інтенціонального рівнів соціальної напруженості, що в моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України відображено запитаннями «Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?» та «Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?» (див. *рис. 5.1*).

Рис. 5.1. Динаміка перцептивного та інтенціонального показників соціальної напруженості (% тих, хто дав ствердні відповіді).

Утім, незважаючи на те, що впродовж цього періоду відбулися кілька масових протестних виступів, динаміка позитивних відповідей на ці запитання навряд чи може стати прогностичним інструментом передбачення реальних протестів. Як напередодні Помаранчевої революції, так і напередодні Революції Гідності, ніщо не вказувало на критичне зростання соціальної напруженості. Навіть понад те, показник готовності до особистої участі у протестах у 2004 році знижувався стосовно 2003 року, а показник 2013 року знижувався стосовно 2012 року. Натомість зростання цих показників відбувалося вже після масових протестів, що є радше інерційним наслідком масового активізму.

Динаміка чинників оцінки ймовірності виникнення протестних виступів виявила усталений вплив окремих ресурсних та деприваційних стимулів: соціальна напруженість на перцептивному рівні виявляється серед мешканців великих міст, які схильні драматично оцінювати політичну ситуацію та декларують високу політичну ефективність (*табл. 5.1*).

Очевидно, що життєдіяльність у великих містах загострює механізми соціального порівняння. Це узгоджується з теоріями зростання стресового навантаження, аномії, різного роду девіацій, спричинених процесами урбанізації [Зіммель, 2003; Wirth, 1938; Milgram, 1970; Glass, Singer, 1972]. Крім того, в окремі роки зафіксовано вплив оцінки життєвої ситуації та структурних чинників, однак цей вплив не є вирішальним та усталеним. За винятком окремих випадків, загалом простежується відсутність сталого впливу структурних чинників на оцінку ймовірності масових протестів у місці проживання.

Інтенціональний рівень соціальної напруженості – особиста готовність приєднатися до протестів – представлений ширшим набором чинників (*табл. 5.2*). Аналіз показав частковий вплив структурних чинників і знову ж таки домінування ресурсного та деприваційного пояснень інтенціонального зрізу соціальної напруженості. Однак, на відміну від перцептивного рівня, тут простежується чітке та усталене поєднання ресурсів (членство у громадських організаціях, інтерес до політики, політична ефективність) та депривації (негативні оцінки життєвої та політичної ситуацій). Можна припустити, що в даному випадку результати оцінок людьми життєвої та політичної ситуацій потребує осмислення наявного становища та його порівняння з минулим. Це загострює інтерес до політики, що неминуче спрямовує індивіда у когнітивне поле осмислення переваг і вад чинного соціально-економічного порядку. Власне впродовж 2000-х років впливовим

Таблиця 5.1

**Чинники оцінки населенням України ймовірності виникнення
протестних виступів, логістичні регресії**

<i>Чинники</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>
Вік (у роках)	-0,005 (0,995)	0,008 (1,008)	0,002 (1,002)	-0,005 (0,995)	-0,012** (0,988)	-0,001 (0,999)	0,003 (1,003)
Освіта (1–5)	0,170** (1,185)	0,116 (1,123)	0,038 (1,039)	0,014 (1,015)	0,041 (1,041)	0,103 (1,109)	0,012 (1,012)
Матеріальний рівень життя сім'ї (0–7)	0,085 (1,089)	-0,164 (0,849)	0,147* (1,158)	-0,046 (0,955)	-0,158* (0,854)	0,116 (1,123)	0,057 (1,058)
Тип населеного пункту (1 = село; 9 = місто понад 1 млн мешканців)	0,245*** (0,782)	0,247*** (0,782)	0,238*** (0,788)	0,165*** (0,848)	0,153*** (0,858)	0,223*** (0,800)	0,157*** (0,855)
Членство в громадських організаціях (1/0)	0,091 (1,095)	0,155 (0,856)	0,040 (0,961)	–	0,379* (0,685)	–	0,452** (0,636)
Інтерес до політики (1–3)	0,041 (1,042)	0,212 (1,237)	0,184 (1,202)	–	0,315** (1,371)	–	0,160 (1,173)
Політична ефективність (1 = зміг би щось зробити; 0 = не зміг/важко сказати)	1,074*** (2,928)	–	0,885*** (2,423)	–	0,999*** (2,715)	–	1,225*** (3,403)
Оцінка життєвої ситуації (1 = можна жити; 3 = терпіти неможливо)	0,237* (1,268)	-0,034 (0,966)	0,395*** (1,485)	0,201* (1,222)	0,504*** (1,655)	0,219 (1,245)	0,308** (1,361)
Оцінка політичної ситуації (1 = благополучна; 4 = критична)	0,412*** (1,509)	0,752*** (2,121)	0,345** (1,412)	0,357*** (1,429)	0,172 (1,188)	0,556*** (1,743)	0,381*** (1,464)
Орієнтація на планову економіку (1/0)	0,376* (1,457)	-0,060 (0,942)	-0,306* (0,736)	0,313* (1,367)	0,069 (1,072)	0,210 (1,233)	–
Регіональна поляризація (1 = Захід/Центр; 0 = Південь/Схід)	-0,127 (0,880)	0,270 (1,310)	0,404* (1,498)	0,565*** (1,760)	0,400** (1,492)	0,148 (1,160)	0,063 (1,065)
Мова спілкування у сім'ї (1 = переважно українською; 3 = переважно російською)	-0,033 (0,967)	-0,081 (1,085)	-0,031 (1,032)	-0,098 (1,103)	-0,275** (0,760)	-0,015 (0,985)	-0,218* (0,804)
Російській мові слід надати статус офіційної (1/0)	-0,205 (,814)	0,137 (1,147)	-0,151 (0,860)	0,168 (1,183)	-0,515** (0,597)	-0,229 (0,795)	0,128 (1,136)
Проросійська орієнтація (1/0)	0,082 (1,085)	-0,171 (0,843)	0,340 (1,405)	-0,008 (0,992)	-0,087 (0,916)	0,088 (1,092)	-0,063 (0,939)
Прозахідна орієнтація (1/0)	0,249 (1,283)	0,264 (1,302)	0,527*** (1,695)	0,038 (1,038)	0,046 (1,047)	0,100 (1,106)	0,243 (1,275)
Constant	-2,677 (0,069)	-3,086 (0,046)	-3,335 (0,036)	-1,678 (0,187)	-0,963 (0,382)	-3,074 (0,046)	-2,411 (0,090)
Nagelkerke R ²	0,210	0,190	0,202	0,106	0,175	0,151	0,197
N	345	261	545	563	484	379	467

Примітки: В таблиці наведено В-коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідними відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Таблиця 5.2

**Чинники особистої готовності населення України
до участі у протестних діях, логістичні регресії**

<i>Чинники</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>
Вік (у роках)	-0,011** (0,989)	-0,020*** (0,980)	-0,013*** (0,987)	-0,011** (0,989)	-0,010 (0,990)	0,000 (1,000)	0,001 (1,001)
Освіта (1–5)	0,074 (1,077)	0,031 (1,031)	0,011 (1,011)	0,056 (1,058)	0,046 (1,047)	0,082 (1,085)	-0,030 (0,970)
Матеріальний рівень життя сім'ї (0–7)	-0,031 (0,970)	-0,004 (0,996)	0,080 (1,083)	0,002 (1,002)	-0,047 (0,954)	0,293*** (1,341)	0,168** (1,183)
Тип населеного пункту (1 = село; 9 = місто понад 1 млн мешканців)	0,032 (0,968)	-0,044 (1,045)	-0,040 (1,041)	-0,029 (1,030)	-0,033 (1,034)	0,006 (0,994)	-0,056** (1,057)
Членство в громадських організаціях (1/0)	0,608*** (0,545)	0,439* (0,645)	0,581*** (0,559)	–	0,586*** (0,556)	–	0,315* (0,730)
Інтерес до політики (1–3)	0,490*** (1,632)	0,937*** (2,553)	0,614*** (1,847)	–	0,468*** (1,597)	–	0,520*** (1,682)
Політична ефективність (1 = зміг би щось зробити; 0 = не зміг/важко сказати)	1,071*** (2,919)	–	1,088*** (2,968)	–	1,176*** (3,240)	–	1,620*** (5,052)
Оцінка життєвої ситуації (1 = можна жити; 3 = терпіти неможливо)	0,639*** (1,895)	0,484*** (1,622)	0,080 (1,084)	0,362*** (1,437)	0,579*** (1,785)	0,509*** (1,663)	0,487*** (1,627)
Оцінка політичної ситуації (1 = благополучна; 4 = критична)	0,417*** (1,517)	0,624*** (1,866)	0,196 (1,216)	0,259* (1,296)	0,097 (1,102)	0,320** (1,378)	0,322** (1,380)
Орієнтація на планову економіку (1/0)	0,208 (1,232)	0,101 (1,106)	0,151 (1,163)	0,235 (1,265)	-0,067 (0,935)	0,115 (1,122)	–
Регіональна поляризація (1 = Захід/Центр; 0 = Південь/Схід)	-0,448** (0,639)	0,120 (1,127)	0,554*** (1,740)	0,397** (1,488)	0,120 (1,127)	-0,212 (0,809)	0,037 (1,038)
Мова спілкування у сім'ї (1 = переважно українською; 3 = переважно російською)	-0,298** (0,742)	-0,160 (1,173)	-0,258* (1,295)	-0,295** (1,343)	-0,006 (0,994)	-0,277* (0,758)	0,149 (1,161)
Російській мові слід надати статус офіційної (1/0)	0,078 (1,081)	-0,092 (0,912)	0,066 (1,069)	-0,036 (0,965)	-0,369* (0,691)	0,052 (1,053)	0,128 (1,136)
Проросійська орієнтація (1/0)	-0,248 (0,780)	-0,240 (0,787)	0,445* (1,561)	-0,151 (0,860)	0,422* (1,526)	0,108 (1,114)	0,166 (1,180)
Прозахідна орієнтація (1/0)	-0,077 (0,926)	0,726*** (2,067)	0,701*** (2,017)	-0,086 (,917)	0,398** (1,489)	0,315* (1,371)	0,422** (1,525)
Constant	-2,837 (0,059)	-5,783 (0,003)	-4,172 (0,015)	-3,579 (0,028)	-3,478 (0,031)	-4,517 (0,011)	-5,831 (0,003)
Nagelkerke R ²	0,180	0,229	0,228	0,079	0,176	0,062	0,235
N	411	297	465	401	435	311	476

Примітки: В таблиці наведено В-коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідними відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

виявився чинник підтримки планової економіки (див. докл.: [Резнік, 2017a]). Показовим є факт відсутності впливу чинника статусу російської мови, що свідчить про штучність цього подразника.

Характерно, що готовність до протестів ніяк не диференціюється за типом поселення. Це свідчить про те, що інтенціональний рівень соціальної напруженості не зумовлюється об'єктивними подразниками лише міського середовища. Натомість впродовж першої половини 2010-х років впливовим був віковий чинник: готовність протестувати демонструвала молодь. Натомість у другій половині 2010-х років готовність до протестів виявляла заможна верства.

Одразу після Євромайдану перелік детермінант тимчасово розширився за рахунок структурних чинників (регіональна поляризація, рідна мова, геополітична орієнтація), що було радше відлунням детермінації громадянської активності. Однак стабільністю відзначається лише один структурний чинник – вплив прозахідної орієнтації. Очевидно, що це пов'язане із подіями Євромайдану, оскільки наприкінці 1990-х років та у 2000 роках вплив проєвропейських орієнтацій на готовність протестувати не простежувався (докл. див.: [Резнік, 2017a]).

Змістовий рівень соціальної напруженості. Очевидно, що соціальна напруженість виникає не лише як тло всезагальної незадоволеності, а й як реагування на суперечності та несправедливість у конкретних сферах суспільного життя. На початку 1990-х років було проведено дослідження в чотирьох регіонах України, в якому зроблено методичну спробу поєднати перцептивний та інтенціональний рівні зі змістовим рівнем соціальної напруженості. Результати засвідчили переважання економічних причин протестного потенціалу. Втім, регіональний розподіл виокремив Крим, третина населення якого була готова до протестів у разі утисків через мову і свободу безпосередніх та інформаційних контактів з Росією [Головаха, 1997: с. 61–64].

У 2017 році відділом соціальної психології Інституту соціології НАН України було запропоновано показники у загальнонаціональному опитуванні¹, які відображають змістовий рівень соціальної напруженості, та відповідну шкалу, за якою вимірювалася міра особи-

¹ Загальнонаціональне опитування населення України було проведено Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, УЦУПД ім. О. Разумкова з 9 по 13 червня 2017 року. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком АР Крим та окупованих територій у Луганській та Донецькій областях. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

стої готовності брати участь у протестних акціях щодо конкретної актуальної проблеми (табл. 5.3).

Готовність тією чи іншою мірою підтримати довготривалі акції протесту виявили у разі тривалих затримок у виплаті зарплат, пенсій, стипендій 46,9% опитаних, значного зростання цін на товари та послуги – 49,4%, масових звільнень з роботи – 40,8%, відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі – 42,7%. Дещо менша кількість респондентів задекларували свою готовність долучитися до протестів у разі нехтування інтересами громади з боку місцевої влади (38,4%), легалізації продажу сільськогосподарської землі (37,1%), потурання корупції посадовців (36,0%), втрати вкладів у банках (34,2%). Найменш актуальними виявилися політичні питання: 20,3% опитаних готові підтримати протести проти легалізації ДНР і ЛНР до відновлення контролю з боку України над кордоном, а 14,1% протестували б проти істотного обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ.

Детермінація змістового рівня соціальної напруженості теж має свою специфіку. Побудова рівнянь порядкової регресії щодо детермінант змістового рівня соціальної напруженості відобразила вплив обмеженої кількості чинників (див. докл.: [Резнік, 2017с]). З'ясувалося, що усталеними чинниками участі в довготривалих акціях протесту щодо більшості актуальних проблем є песимістична оцінка політичної ситуації, належність до Південно-Східного макрорегіону, українська мова як рідна та, в окремих випадках, ідентифікація себе із середнім класом. Утім, окремі актуальні проблеми зумовлюють менш або більш виразний вплив структурних і деприваційних чинників. Зокрема, вплив деприваційної змінної, яка відображає оцінку політичної ситуації, простежується стосовно більшості актуальних соціально-економічних проблем, однак щодо політичних проблем (можлива легалізація ЛДНР та обмеження ролі російської мови) цей вплив зникає. Цікаве поєднання структурних чинників – належності до середнього класу, проживання у Південно-Східному макрорегіоні та декларування української мови як рідної – виявилось як щодо економічних, так і щодо політичних проблем. Очевидно, що йдеться про верству громадських активістів, належних до регіонів зі складною політичною ситуацією і рішуче налаштованих на протестні дії у разі погіршення матеріального рівня життя та непередуманих урядових кроків щодо чутливих політичних питань. Однак найбільш виразний вплив цих чинників стосовно міри участі у довготривалих протестах виявився щодо можливої легалізації ЛДНР на умовах Росії. Іншим

Таблиця 5.3

**Змістовий рівень соціальної напруженості населення України,
2017 (червень), %**

<i>Перелік актуальних проблем</i>	<i>Шкала відповідей</i>					
	Не братиму участі у протестах	Підтримуватиму протестувальників матеріально	Зрідка сам братиму участь у протестах	Готовий постійно брати участь у протестах, якщо вони не триватимуть довго	Готовий постійно брати участь у протестах, хоч би скільки вони тривали	Важко відповісти
Тривалі затримки у виплаті зарплат, пенсій, стипендій тощо	45,3	5,1	20,6	13,8	7,4	7,7
Значне зростання цін на продукти, ліки, зростання комунальних і транспортних тарифів при збереженні теперішніх доходів	43,0	5,8	20,0	14,7	8,9	7,6
Масові звільнення з роботи у зв'язку із закриттям (зупинкою, рейдерським захопленням) підприємств чи установ	49,8	4,8	15,1	14,4	6,5	9,5
Законодавче надання Верховною Радою особливого статусу ДНР і ЛНР до відновлення Україною контролю над кордоном	66,3	2,8	8,4	4,5	4,6	13,5
Відключення електроенергії, водопостачання, газу через неплатежі	47,6	4,5	16,9	13,3	8,0	9,7
Нехтування інтересами громади з боку місцевої влади (надання дозволів на забудову попри протести громадськості, відчуження зон відпочинку тощо)	51,1	4,5	15,1	13,0	5,8	10,5
Непритягнення до відповідальності та звільнення від відповідальності Безвідповідальність посадовців, які вчинили очевидні корупційні діяння	53,9	3,8	13,3	11,8	7,1	10,0
Істотне обмеження використання російської мови в державній сфері та ЗМІ	76,5	3,0	5,4	3,3	2,4	9,3
Дозвіл на продаж сільськогосподарської землі	52,0	3,9	13,1	11,5	8,6	11,0
Втрата вкладів у банках	54,4	3,7	12,0	11,3	7,2	11,4

цікавим фактом є те, що, на відміну від перцептивного та інтенціонального рівнів, на змістовному рівні соціальної напруженості ресурсні чинники та чинник геополітичної орієнтації здебільшого не вивили свого впливу.

Явище стадіальності соціальної напруженості. Якщо розглядати крізь призму особистості, соціальна напруженість проходить стадії зародження, розвитку та втілення/невтілення у протестну поведінку. Теоретична схема стадіальності розвитку соціальної напруженості «відчуття знедоленості – соціальне підтвердження – особиста готовність долучитися до протестів – протестна поведінка» була перевірена на підґрунті даних загальнонаціонального опитування Інституту соціології НАН України, проведеного у 2017 році. Кореляційний аналіз показав загалом слабкі зв'язки між показниками депривації, соціальної напруженості та протестної поведінки (табл. 5.4).

Проте інформація щодо наявності навіть слабого зв'язку або відсутності його все ж дає підстави говорити в загальних рисах про певні закономірності в механізмі формування соціальної напруженості та можливого переростання її у протестні дії. Власне, підтвердження явища стадіальності соціальної напруженості виявилось в тому, що деприваційні показники (задоволеність життям і оцінка політичної ситуації) корелюють переважно між собою та із загальним показником соціальної напруженості у суспільстві.

Тобто емоційне сприйняття навколишнього життя взаємопов'язане зі сприйняттям суспільного буття. Незадоволеність життям загострює оцінку політичної ситуації та рівня напруженості в суспільстві. Примітно, що один із деприваційних показників – задоволеність своїм життям – корелює лише з оцінкою політичної ситуації та загальним рівнем соціальної напруженості, однак зовсім не пов'язаний з оцінкою ймовірності масових протестів у населеному пункті. Своєю чергою, критичні оцінки політичної ситуації та рівня соціальної напруженості в суспільстві виявилися ще більш взаємопов'язаними. Відповідно загальний перцептивний рівень соціальної напруженості корелює з іншим показником перцептивного рівня (оцінкою ймовірності масових виступів) та показником інтенціонального рівня соціальної напруженості (особистою готовністю взяти участь у масових протестах). Між двома останніми показниками зв'язок виявився тіснішим. Отже, це підтверджує припущення про те, що розвиток соціальної напруженості матиме перспективу в разі соціальної взаємодії, а не лише індивідуальної знедоленості. І, відповідно, протестна поведінка логічним чином найбільше пов'язана з особи-

Таблиця 5.4

Кореляційна матриця показників депривації, соціальної напруженості та протестної поведінки населення України, 2017, коефіцієнт кореляції Пірсона

<i>Показники</i>	Задоволеність своїм життям (1–5)	Оцінка політичної ситуації (1–4)	Рівень напруженості в суспільстві (1–10)	Імовірність масових протестів (1–3)	Готовність особисто протестувати (1–3)	Протестна поведінка (1/0) ²
Задоволеність своїм життям (1–5)	1	–	–	–	–	–
Оцінка політичної ситуації (1–4)	-0,173(**)	1	–	–	–	–
Рівень напруженості в суспільстві (1–10)	-0,215(**)	0,315(**)	1	–	–	–
Імовірність масових протестів (1–3)	-0,028	0,134(**)	0,151(**)	1	–	–
Готовність особисто протестувати (1–3)	-0,027	0,097(**)	0,116(**)	0,289(**)	1	–
Протестна поведінка (1/0)	-0,040(*)	0,050(*)	0,011	0,167(**)	0,287(**)	1

* Кореляція є значимою на рівні 0,05.

** Кореляція є значимою на рівні 0,01.

стою готовністю приєднатися до протестів. Натомість кореляційний аналіз не виявив зв'язків між деприваційними та перцептивними показниками соціальної напруженості, з одного боку, і протестною поведінкою – з іншого.

² *Протестна поведінка*: вимірювана на підставі запитання «У яких протестних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», де 1 набуває значення для тих, хто дав ствердну відповідь, 0 – для тих, хто дав негативну відповідь.

5.3. Мотивація участі населення України в колективних протестних діях

Соціально-психологічне підґрунтя колективної дії вказує не тільки на випадки переростання соціальної напруженості у протести, а й на умови, за яких мобілізація переважно блокується. Більшість населення України в 1990-ті роки не були зацікавлені у принципових соціальних трансформаціях. Незважаючи на важкі умови виживання людей, у країні вдалося створити режим відносно політичної стабільності, за якого стандартом політичної поведінки більшості населення було неагресивне обурення непопулярною владою. Стабілізаційним чинником початкового етапу пострадянської трансформації стало існування водночас старих і нових соціальних інститутів. Поряд із цим поширення загальної депривації населення не переросло у відносну депривацію, оскільки такий рушій соціальної напруженості потребує хоча б мінімального, але стабільного зростання економічної добробуту. Домінування практик виживання хоч і створювало сприятливе для протестів емоційне тло, та все ж притлумлювало ідентифікаційні мотиви. Ідентифікація з великими соціальними групами не могла стати підставою для масових протестів, оскільки соціальна структура перебувала у процесі кардинальних змін. Те, що високий рівень соціальної напруженості у 1990-х роках не переріс у масову протестну поведінку, пояснюється також поширенням аномії та соціального цинізму, які дистанціювали населення як від реваншистських, так і від реформістських закликів до зміни тогочасного соціального устрою. Населення виявляло байдужість до більшості політичних сил, що стало основою стабілізації слабоінтегрованого суспільства [Резнік, 2005а].

Для прогнозування масових протестів можна використовувати Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП), який був розроблений Н. Паніною в Інституті соціології НАН України на підставі шкали соціальної напруженості. Шкала включає перелік акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати особисту участь. Шкала дає змогу визначати рівень соціальної напруженості через обчислення поширеності в суспільстві індивідів із високим рівнем дестабілізаційності протестного потенціалу. За цією методикою критичним рівнем вважається значення індексу, що перевищує 4,4 бала, коли протестний потенціал може перерости в масові акції. Втім, динаміка цього

індексу показує, що критичне зростання соціальної напруженості в одних випадках змогло перерости у масову протестну поведінку, а в інших – цього не відбулося (рис. 5.2).

Зростання індексу відбувалося у 2001 році, коли сталася протестна акція «Україна без Кучми». Натомість прогнозування Помаранчевої революції виявилось проблематичним, оскільки напередодні цієї події в опитуванні 2004 року показник ІДПП взагалі знизився до позначки 2,6. Лише постфактум, після подій Помаранчевої революції опитування зафіксувало зростання індексу до 4,6. За результатами загальнонаціонального опитування Омнібус–2009, проведеного Інститутом соціології НАН України, внаслідок фінансової кризи, коли відбулася суттєва девальвація гривні, показник ІДПП досяг небувалої до того позначки 5,3 бала. Ні в тому, ні в наступному, 2010 році масових протестів не простежувалося. А ось напередодні Революції Гідності в опитуваннях 2012 і 2013 років було зафіксовано критичні показники ІДПП, які виявилися прогностичними. У «постреволюційні» роки показник індексу залишався на критичних позначках, але масових протестів вже не було.

Зростання протестних настроїв, яке відбулося 2001 року внаслідок «касетного скандалу» на тлі поліпшення макроекономічних показників, увиразнило політичні причини невдоволеності населення. Незважаючи на зростання інтересу до політичних колізій, у чіткі структурні передумови це невдоволення не оформилося. Зокрема, виявлено, що респонденти, котрі ідентифікували себе як «громадя-

Рис. 5.2. Динаміка Індексу дестабілізованості протестного потенціалу

ни України», меншою мірою довіряли версії ініціаторів «касетної справи» про причетність вищих посадових осіб країни до зникнення журналіста Г. Гонгадзе, ніж ті, хто визначив себе як «громадянина колишнього СРСР» [Резнік, 2005b: с. 222–223]. Можливо, саме те, що продемократичні вимоги протестувальників ще не узгоджувалися з національною (громадянською) ідентичністю, не дало масового імпульсу протестній акції «Україна без Кучми».

Колективна мобілізація під час Помаранчевої революції, спричиненої масовими фальсифікаціями на президентських виборах, ґрунтувалася на широкому спектрі мотивів. Причому йдеться не про депривацію, оскільки серед «помаранчевих» демонстрантів було зафіксовано навіть більший рівень задоволеності життям, ніж серед решти громадян [Bozzoli, Brück, 2011]. Прагнення змін після тривалої епохи Л. Кучми підкреслювали насамперед емоційні мотиви участі у протестних діях. М. Байсингер зазначає, що учасники більшою мірою були мотивовані загальним презирством до чинного режиму та «накопиченими образами», ніж прихильністю до демократичних цінностей [Beissinger, 2011; Beissinger, 2013]. Колективна мобілізація під час Помаранчевої революції була спричинена незадоволеністю тривалим перебуванням на посаді президента Л. Кучми. Напередодні президентських виборів 2004 року ймовірність перемоги основних кандидатів викликала побоювання і страхи різного характеру. Якщо перемога В. Ющенка піддавала сумніву можливість говорити рідною мовою, то потенційна перемога В. Януковича зумовила страх перед загрозою втрати можливості вільно виражати свої погляди, втрати своєї безпеки та безпеки своїх дітей [Резнік, 2005c].

Проросійські ініціативи В. Януковича щодо надання російській мові статусу другої державної та впровадження подвійного громадянства мобілізували його противників на ґрунті загрози національній ідентичності. Протестна активність під час Помаранчевої революції чітко показала регіональну поляризацію з її етнокультурними особливостями, що дало підстави говорити про ідентифікаційні мотиви [Beissinger, 2013; Reznik, 2016].

Разом із тим, структурні зміни, що відбулися в українському суспільстві у посткомуністичний період, виокремили нові соціальні групи, які не сприймали орієнтації на реставрацію тоталітарних процесів. За роки незалежності України сформувалася молодіжна верства, яка за своїм проєвропейським світоглядом, ступенем освіченості та опанування української ідентичності вже суттєво відрізнялася від інших вікових груп, соціалізація яких тривала

здебільшого за років СРСР. Активну підтримку «помаранчевого» Майдану з боку групи середніх підприємців та власників, для яких головними спонукальними чинниками протесту було прагнення свободи економічної діяльності та лібералізації економіки, спричинило відчуття небезпеки для власного бізнесу з огляду на загрозу поглинання його кримінальним капіталом, вособлювану провладним кандидатом [Симончук, 2005].

Не менш важливою у 2000-ті роки була сформована у громадській думці переконаність у не надто репресивному характері українського уряду, що безумовно сприяло протестній активності громадян. Навіть із приходом до влади В. Януковича існувало переконання у м'якості режиму, хоч і схильного до авторитаризму. Зокрема, наприкінці 2011 року було зафіксовано переважання тих, хто не побоювався репресій чи застосування сили під час розгону мітингів та демонстрацій [Резнік, 2012: с. 161]. Власне, коли політичний режим перестає бути ефективним, люди цю неефективність та брак міцності відчувають, і це штовхає до більшої участі.

Сприятливе емоційне тло для колективних протестів простежувалося напередодні Євромайдану. Опитування Інституту соціології НАН України зафіксували динаміку відповідей респондентів на запитання про те, які почуття переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє (показник, застосований з 2010 року) і про майбутнє України (з 2012 року). З переліку емоцій, які зазначали респонденти, найточніше відтворюють емоційне тло напередодні Євромайдану такі психологічні стани, як «оптимізм», «надія» і «безвихідність» (див. *рис. 5.3–5.4*). Коли респонденти у своїх відповідях вказували на свої відчуття щодо власного майбутнього, то починаючи з 2010 року показники «оптимізму» та «надії» знижувалися, а показник «безвихідності» зростав, сягнувши відповідно мінімальної та максимальної позначки у 2013 році за подальшої стабілізації в наступні роки. Аналогічним чином 2013 рік виявився критичним у настроях респондентів у сенсі відчуття «оптимізму», «надії» чи «безвихідності» і щодо майбутнього України.

Ці емоції є важливими «драйверами» мобілізації чи демобілізації у випадку існування соціальної напруженості. Надія визначається як позитивний емоційний стан, що пов'язаний з очікуванням задоволення потреб, натомість безвихідність – це сприйняття ситуації як такої, що не має позитивного розв'язання [Злобіна, 2014а: с. 380]. Переживання оптимізму та надії блокує переживання безвихідності, оскільки пов'язане зі сприйняттям невдач як тимчасових, таких, що

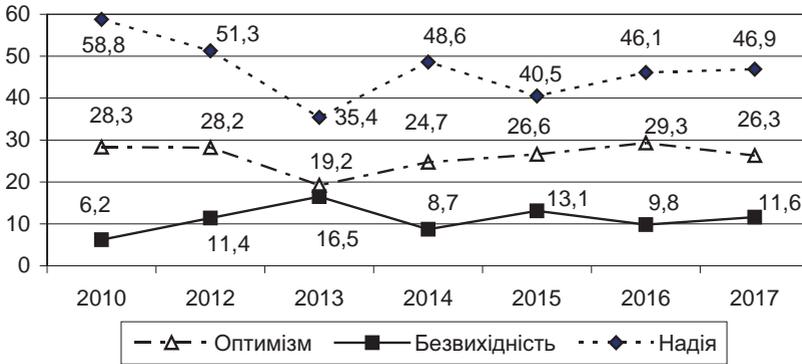

Рис. 5.3. Динаміка емоційних станів «оптимізму», «надії» та «безвихідності», виражених у відповідях громадян України на запитання «Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?» (%)

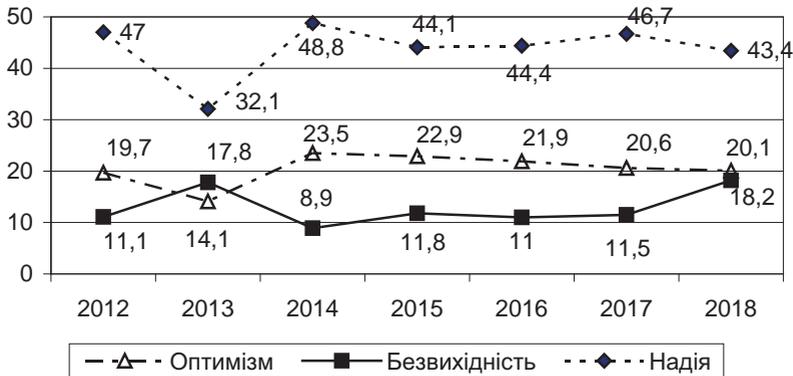

Рис. 5.4. Динаміка емоційних станів «оптимізму», «надії» та «безвихідності», виражених у відповідях громадян України на запитання «Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?» (%)

продуковані специфічними окремішніми обставинами. Відповідно переживання безвихідності обмежується в часі та просторі і залишається ознакою конкретної ситуації, а не загального стану речей. Саме коливання цих емоційних станів показали очевидну особливість ситуації 2013 року. Отже, комбінації та взаємодія протилежних емоцій

мають вирішальне значення для колективної дії. Зокрема, як зазначає Дж. Джаспер, болісний контраст між тим, як все відбувається зараз і як все може бути у майбутньому, допомагає мотивувати протест, чим користуються найуспішніші організатори акцій [Jasper, 2011: p. 291].

Саме початковий етап Євромайдану показав вирішальність емоційних мотивів долучення людей до колективних дій. Масові протести були спровоковані побиттям студентів 30 листопада 2014 року. Обурення цією подією стало ключовим мотивом виходу людей на вулиці по всій Україні [Майдан, 2013; Злобіна, 2014b]. Одним із мобілізувальних трендів емоційних трансформацій, який штовхав людей до колективних дій, був емоційний ланцюг «злість – віра – згуртованість» [Злобіна, 2017: с. 46].

Утім тривалість та завзяття протестних дій забезпечували й ідентифікаційні мотиви. Як і в разі Помаранчевої революції, ключовими чинниками участі у протестних діях під час Революції Гідності стали регіональні та геополітичні ідентичності (*табл. 5.5*).

Емпіричне порівняння детермінант соціальної напруженості та масових протестів в Україні показало, що протестний потенціал соціальної напруженості спричиняється переважно деприваційними (негативні оцінки життєвої й політичної ситуацій) та когнітивними (інтерес до політики, політична ефективність) чинниками, які були вирішальними навіть напередодні масових протестів. Натомість масові протести (Помаранчева революція та Революція Гідності) стали виявом колективного невдоволення, коли ключову роль в участі у масових протестних діях відіграли структурні чинники.

Причому геополітичні орієнтації набули в українському суспільстві рис певних ціннісних ідеологем. Ці ідеологеми цілком поєднувалися з іншими ідеологемами: з часу набуття незалежності України у протестувальників чи не вперше з'явилося ціннісно-раціональне осмислення переваг демократії та ринкової економіки [Reznik, 2016]. Ба більше, особливістю останньої революції стало те, що учасники Євромайдану за своїми ціннісними прагненнями та мотиваціями були більш подібними до жителів країн Європейського Союзу, ніж до решти населення України [Sviatnenko, Vinogradov, 2014; Святненко, 2015; Onuch, Sasse, 2016]. Таким чином, мотивація участі у протестах під час Революції Гідності складалася з конфігурації емоційних, ідентифікаційних та ціннісних мотивів, які в сукупності дали найбільший ефект для масштабної, стійкої та тривалої участі людей у колективних діях.

Водночас підтримка Євромайдану знайшла відгук серед людей, які не поділяли проєвропейські прагнення. У східних і південних

Таблиця 5.5

**Детермінанти протестних дій населення України під час
Помаранчевої революції та Революції Гідності, логістичні регресії**

<i>Чинники</i>	<i>Помаранчева революція</i>	<i>Революція Гідності (Євромайдан)</i>
Вік (у роках)	-0,030*** (0,970)	-0,013* (0,987)
Освіта (1–5)	0,056 (1,057)	0,085 (1,089)
Матеріальний рівень життя сім'ї (0–7)	0,008 (1,008)	0,068 (1,070)
Тип населеного пункту (1 = село; 9 = місто понад 1 млн мешканців)	0,089** (0,915)	0,097*** (0,907)
Членство у громадських організаціях (1/0)	0,565** (0,568)	1,145*** (0,318)
Інтерес до політики (1–3)	0,822*** (2,274)	0,639*** (1,895)
Політична ефективність (1 = зміг би щось зробити; 0 = не зміг/важко сказати)	0,630*** (1,877)	0,354* (1,425)
Оцінка життєвої ситуації (1= можна жити; 3 = терпіти неможливо)	0,134 (1,143)	-0,384** (0,681)
Оцінка політичної ситуації (1 = благополучна; 4 = критична)	-0,138 (0,871)	-0,215 (0,807)
Орієнтація на планову економіку (1/0)	-0,005 (0,995)	-0,322 (0,725)
Регіональна поляризація (1 = Захід/Центр; 0 = Південь/Схід)	1,584*** (4,877)	1,277*** (3,584)
Мова спілкування у сім'ї (1 = переважно українська; 3 = переважно російська)	-0,305* (1,356)	-0,357** (1,429)
Російській мові слід надати статус офіційної (1/0)	-0,563** (0,569)	-0,598* (0,550)
Проросійська орієнтація (1/0)	-0,638*** (0,529)	-0,494 (0,610)
Прозахідна орієнтація (1/0)	0,650*** (1,915)	0,782*** (2,185)
Constant	-2,747 (0,064)	-1,860 (0,156)
Nagelkerke R ²	0,394	0,328
N	293	262

Примітки: В таблиці наведено В-коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідними відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

регіонах, де було значно менше прихильників євроінтеграції, вирішальну роль зіграли праві та ультраправі угруповання [Ishchenko, 2016]. Ядром цих угруповань були футбольні фанати (так звані ультрас), які відреагували на ухвалення Верховною Радою України репресивних законів 16 січня 2014 року, що, зокрема, звужували права фанатського середовища. Вони брали активну участь у зіткненнях на вул. Грушевського у м. Києві, згодом зорганізували протидію так званим тітушкам у великих містах. Тобто в цьому випадку спрацювала ідентифікація з специфічним рухом і приєднання до протестувальників не мало ціннісного навантаження.

У постмайданний період високий рівень соціальної напруженості не спричинився до масових протестів. Зафіксовані у загальнонаціональному опитуванні Інституту соціології НАН України³ протести здебільшого мали локальний характер реагування на поточні чи потенційні загрози стосовно економічного добробуту та соціальної життєдіяльності (табл. 6). Результати показали, що загальна кількість населення, зафіксована у протестних заходах, становить 15%. Найбільш актуальною проблемою виявилось підвищення тарифів на комунальні послуги, проти якого протестувало 8,7% дорослого населення. Решта актуальних проблем зумовили значно меншу кількість залучених у протести. Ідеться про акції, участь у яких мотивована інтересами конкретних соціальних груп. Якщо не брати до уваги суто політичні протести, більшість цих протестних заходів за своїм змістом відображають проблеми конкретних соціальних груп.

Аналіз економічної диференціації участі у «постмайданних» протестних заходах засвідчив, що соціальна напруженість серед малозабезпечених верств виникала на ґрунті фактичної знедоленості, тоді як серед забезпечених людей — на ґрунті відносної або потенційної знедоленості. Брак елементарних умов життєдіяльності стає актуальною проблемою радше для бідних верств, натомість політичні проблеми викликають напруженість серед забезпечених верств населення [Резнік, 2017d]. Тут виявилось структурування протестувальників за групами інтересів. У цьому разі було нереальним набуття міжгрупової солідарності на спільних

³ Загальнонаціональне опитування Інституту соціології НАН України «Омнібус-2017», проведене спільно з Благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива» з 3 червня по 26 липня 2017 року за квотною вибіркою, що представляє доросле населення. Опитування здійснювалося в усіх областях України (крім АР Крим та окупованих територій Донецької та Луганської областей) методом особистого інтерв'ю за місцем проживання респондентів. Усього було опитано 1800 осіб. Похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Таблиця 5.6

Відповіді громадян України на запитання «У яких протестних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», 2017

<i>Зміст протестних заходів</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	157	8,7
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	26	1,4
Захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення	65	3,6
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	39	2,2
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій працюю	28	1,6
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	10	0,6
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	35	1,9
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	33	1,8
Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	26	1,4
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці мого проживання (нестача дитячих садочків, шкіл, медичних закладів, створення та захист наявних зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	61	3,4
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	36	2,0
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	69	3,8
Інше	10	0,6
У жодному із таких заходів участі не брав	1516	84,3

ціннісних засадах, оскільки ці протести були мотивовані переважно раціональними міркуваннями.

Загроза «третього Майдану» часто прогнозувалася через факт накопичення негативних емоцій, розчарувань і незадоволеності владою. Однак ключовими почуттями, які характеризували соціальну напруженість у «постмайданні» роки, виявилися відчай і тривога, які гальмували мобілізацію [Злобіна, 2017]. Емоційне тло хоч і

залишалося негативним, однак дії влади не давали підстави людям розглядати своє майбутнє як безвихідне. Переростання соціальної напруженості у масові протести сповільнювалися відсутністю чітких ідеологічних мотивів. У політиці влади євроінтегаційний вектор залишався незмінним. Відсутність ідеологічно прийнятної альтернативи чинній владі не давало людям з прозахідними поглядами спонук до бунту. І хоча проблема корупції цілком оформилася у масовій свідомості як першочергова, все ж глибинних, ціннісних підстав нетерпимості до корупції як повсякденного явища досі ще не простежувалося, і ця проблема не інтерпретувалася суспільством як моральне потрясіння. Мілітарна риторика та гуманітарна політика влади не сприяла консолідації невдоволення за певним ракурсом ідентифікаційного мотиву: незважаючи на існування соціальної напруженості, доцільність участі в антиурядових чи антипрезидентських акціях часто нівелювалася безпековими міркуваннями, на кшталт того, що політична дестабілізація не сприяє консолідації суспільства та обороноздатності держави. Деморалізованість представників населення з проросійськими переконаннями та їхнє раціональне бачення безперспективності втілення такої політики у світлі наслідків війни на Донбасі не давало їм змоги консолідуватися. Крім того, розповсюдження зброї та вибухових пристроїв зупиняло інших, ніби й ладних брати участь у мітингах. Переростання соціальної напруженості у протестну поведінку відтерміновувалося сподіванням на інституціональні можливості вплинути на державну політику через президентські та парламентські вибори.

Отже, існують відмінності між мотивацією участі у масових протестах та локальних протестах. Участь у локальних протестах пов'язана насамперед з депривацією та сподіваннями на відновлення в такий спосіб економічної та соціальної справедливості. Емоційна та моральна складові мотивації обмежуються констатацією фактичної чи відносної знедоленості. Йдеться про короткострокові акції, мотив приєднання до яких має переважно раціональне підґрунтя: учасники локальних протестів структуруються здебільшого за групами інтересами. Оскільки зберігається надія, що протестна акція матиме результат і група інтересів розв'яже свою проблему, емоції знедоленості не набувають рис фрустрації. При цьому приєднання до таких акцій людей із відмінними інтересами є малоймовірними.

Аналіз мотиваційних механізмів участі в масових протестах в Україні показав, що емоційні настрої напередодні таких акцій

набувають екзистенційних форм: ідеться про страх і загрози майбутньому життю, переживання безвихідності. За умов спалахування протестних акцій таке емоційне тло переростає в обурення та гнів, долаючи соціально-психологічні перешкоди (недовіру, песимізм, зиск) щодо колективних дій. Моральні мотиви набувають рис делегітимації: існування чинної ситуації не вписується у картину ціннісної системи індивіда, коли моральна нестерпність спонукає індивіда до соціальних взаємодій, нетипових у звичайній ситуації. В рамках цієї системи простежується солідаризація на ідеологічних засадах (таких, як політичний та геополітичний вибір).

І найхарактерніше, до цих мотивів додається чіткий ідентифікаційний мотив, коли приєднання до протестувальників мотивоване тим, що вони – «свої», а їхні опоненти – «чужі». Ідентифікаційний мотив забезпечує тривале перебування у лоні протестів, збільшуючи потенціал і масштаб протестної акції. Отже, завдяки поєднанню емоційних, ідентифікаційних та ціннісних мотивів імовіріність втілення соціальної напруженості у масові протести зростає.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ. ПРАГМАТИКА МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Панорамна картина кризового суспільства, в якому соціальна напруженість виникає на різних рівнях, між різними соціальними суб'єктами, з різних причин, показує наскільки складним є завдання мінімізації негативних наслідків її зростання в суспільстві. На практиці було б ідеально, якби дослідники наприкінці книги написали щось на кшталт такого: «виходячи з визначених у дослідженні характеристик кризового суспільства, особливу увагу органів влади належить приділити заходам із запобігання зростанню загального рівня соціальної напруженості за допомоги», а далі навели б конкретні рекомендації «що», «кому» і «як» робити. Проте конкретні точкові дії «тут і зараз» навряд чи будуть ефективними. Варто пам'ятати, що перехід від однієї якості суспільного порядку до іншої відбувається нелінійно. Ідеться про фазові переходи, характерною ознакою яких є швидкість, неочікуваність і непрогнозованість як для учасників, так і для зовнішніх спостерігачів. Отже, замість конкретних рекомендацій спробуємо сформулювати, на яких засадах має вибудовуватися менеджмент соціальної напруженості в моменти цих переходів. Оскільки кожен менеджмент – це цілеспрямована дія, то, обираючи умовну ціль, варто вважати за найкраще для суспільства утримувати його у стані конструктивно-адаптивному.

Існують кілька варіантів менеджменту соціальної напруженості в різних фазових переходах. Варіант переходу від стабільності малорухливої, неадаптивної, такої що гальмує прогрес, до конструктивної нестабільності можна розглянути на прикладі Китаю, де відбувся перехід від тоталітаризму до сучасних прогресивних трендів. Важливою складовою цього переходу було суттєве управлінське гальмування нарощування напруженості. Відбувалося поступове запровадження свобод, поступові реформи, поступова трансформація практик повсякденності. Приклад Сингапуру під керівництвом Лі Куань Ю теж з цього шерегу. Це ті рідкісні варіанти, коли авторитарна влада знаходить в собі ресурси для дуже зваженої,

покрокової трансформації країни у бік поступового збільшення свободи, а не посилення авторитаризму.

Але цей перехід є дуже важким і вимагає саме того менеджменту, що враховує необхідність урівноважувати свободу і соціальну напруженість. Парадоксальним і не завжди морально схвальним є поступовість з наданням свобод, що має місце в цьому разі.

Інший варіант маємо, коли йдеться про перехід зі стану малої адаптивної стабільності до конструктивно-адаптивної нестабільності. Прикладом стану малої адаптивної стабільності можна вважати Росію, де населення переважно підтримує наявний порядок. Те, що відбувається за такого варіанту суспільного порядку, можна проілюструвати на конкретному прикладі обговорення у ФБ катастрофічної екологічної ситуації в місті В., недалеко від столиці Росії. З опису ситуації зрозуміло, що має місце руйнування практик повсякденності, пов'язаних зі здоров'ям і навіть виживанням як таким («жити тут неможливо», «жахливий запах», «головні болі»). Обговорюються варіанти індивідуальних дій – застосовувати фільтри для очищення повітря та сорбенти, варіанти колективних дій – виходити на мітинги і позиватися до влади в суді. Визнається низька ефективність цих дій. Констатується, що це проблема не лише місцева, вона загрожує населенню і в інших містах. На тлі тотального ігнорування з боку влади напруженість зростає, формується готовність до спільних протестних дій («тут ніхто не здасться»). У разі, коли таке руйнування повсякденності стане масовим, можна очікувати раптового переходу в стан руйнівного рівня соціальної напруженості, що також можна помітити в обговоренні, коли учасники констатують, що чинна влада стає «ворогом усього живого». Важливим є той факт, що напруженість зростає вже не на периферії, а в центрі суспільства. Але менеджмент не бачить цих системних ризиків, оскільки «ремонт» практик мережевих взаємодій у технологіях цього менеджменту, не передбачений.

Сусідню країну було обрано як приклад не випадково. Попри те, що в Україні подібні ситуації теж мають місце, наше суспільство перебуває зараз у ситуації конструктивної нестабільності, хоча і з великим наближенням до стану непрогнозованості подальших подій. Але у нас ще є можливість звертатися в суди (й іноді їх вигравати), іноді навіть – в Європейські суди. Влада реагує якщо не на звернення, то на масові протести. Досвіди майданів, наявність

рішучих пасіонаріїв, що пройшли війну, змушує місцеву владу йти на компроміси з людьми. Тобто використовуються певні механізми зменшення напруженості, але в разі граничного зростання рівня напруженості можна легко перейти до стану непрогнозованості, що добре ілюструють попередні майдани

Перехід до стану макросистемного біфуркаційного вибуху і, відповідно, непрогнозованості подальших подій, може призвести до утворення авторитарного (тоталітарного) суспільства. Приклади можна знайти в багатьох пострадянських країнах. Україна теж постійно коливається на цій межі після неодноразового проходження точки біфуркації (розпад Радянського Союзу, три майдани-революції). Проте значно бажанішим для суспільства є шлях переходу до стану конструктивно-адаптивної напруженості, що часто позначається як шлях модернізації. Цей перехід після революційних зламів є оптимальним, відкриває суспільству шлях до еволюційного розвитку. Адже, в ідеалі, революції, протести, бунти, що супроводжують стан біфуркаційного вибуху, заради цього переходу і відбуваються. Але, як відомо, дуже рідко потім вдається досягти цієї мети. Чому?

Власне тут ми маємо менеджерське завдання, протилежне тому, що його передбачає перехід, який ми розглянули першим. Стратегічною метою тут в кожному разі є конструктивна нестабільність. Але в переході від стабільності малорухливої до конструктивної нестабільності тактика роботи з практиками повсякдення полягала в тому, щоб додавати їм свободи і варіативності поступово. В разі ж переходу від стану руйнування до стану конструктивної нестабільності завдання полягає в тому, щоб ці свободи (що тепер виглядають як хаос і невизначеність) поступово зменшувати.

Менеджмент керованого виходу з кризи суспільства насправді має бути філігранним, оскільки поле урізання варіативності практик є широким і стосується різних соціальних інститутів і практик мережевих взаємодій, що склалися там – часто поза офіційними порядками.

Корупція, що є зараз проблемою у багатьох країнах, тут вимагає нашої окремої теоретичної уваги та пояснення. Борьба з корупцією на шляху переходу від стабільності малорухливої до конструктивної нестабільності стає нагальним завданням. Корупційні практики мережевих взаємодій виникають як один з варіантів адаптивного пристосування на етапі такого переходу,

що здійснюється шляхом масштабної лібералізації. Свободи у практиках взаємодій швидко переростають у невизначеність і соціальну напруженість. Корупційні та злочинні практики, хоч як це парадоксально звучить, є закономірним системним реагуванням на це зростання напруженості. Це локальні солідарності, що виникають, це нові мережеві взаємодії, до яких залучається дедалі більша частина суспільства. Практики взаємодій, які цьому відповідають, є міцними, звичними, поширеними. І при цьому парадоксальними за своїм системним впливом. Вони призводять до руйнації багатьох інших звичних практик, збільшуючи соціальну напруженість, але про цьому виглядають такими, що не мають альтернативи й міцно тримають більшість людей у своїх мережах.

Для формування менеджерських рішень щодо цього слід враховувати, що в ці мережеві практики ангажовано практично все суспільство, ці мережі дають розв'язувати багато проблем, пов'язаних з різними потребами. Тож зруйнувати їх можна лише запропонувавши дієву мережеву альтернативу і відпрацювавши ретельно технології переходу від одних практик взаємодій до інших.

Успішним такий менеджмент буде лише тоді, коли зможе розірвати цю парадоксальність. А для цього він завжди повинен тримати у фокусі уваги не абстрактні закони та приписи, а саме те, що відбувається на полі практик.

В якості яскравого прикладу можу навести ситуацію, що була в Києві десь в 60-ті роки минулого сторіччя. Вона не стосується безпосередньо корупції, але моделює адекватну менеджерську реакцію на масове порушення закону.

Ситуація проста, але це додає їй наочності. Ідеться про порушення правил дорожнього руху, якого тоді припускалися практично всі пішоходи. Світлофори, що стояли на перехрестях, ніхто не помічав, тож перебігали дорогу хто як хотів. Тобто порушення закону було звичним і масовим. Мережеві практики, в яких розв'язувалася проблема переходу вулиці й у які були залучені пішоходи, водії, світлофори, дороги, міліція, – були саме такими. На світлофори ніхто не зважав, водії про це знали й самі не дуже на них зважали. Міліція заплющувала на це очі, та й загалом не працювала на перехрестях. Але в один момент було ухвалено менеджерське рішення – припинити це масове порушення закону. Буквально біля кожного світлофору поставили інспектора. Людей штрафували навіть тоді,

коли вони йшли на червоне світло за відсутності автомобілів. І тут-таки вказували на альтернативу звичним практикам, що є дієвою і при цьому законною. Поступово практики змінилися. Це досягалося не простим покаранням, а стимуляцією утворення нових мережевих зв'язків. Часу знадобилося на це не надто багато – приблизно місяць-два, й усі навчилися дивитися на світлофори.

На цьому прикладі можна продемонструвати більшу пояснювальну ефективність мережевого підходу порівняно з теорією раціонального вибору. Прибличники останньої сказали б, що в першому випадку людина діяла раціонально, оптимізуючи свої часові витрати й перебігаючи дорогу тоді, коли це можливо, а не чекаючи зеленого світла світлофора. З появою чинника штрафу оптимальним і більш раціональним стало зважати на знаки світлофора. Але ця теорія не пояснює, чому вже багато років по тому люди зважають на світлофор, хоча про штрафи всі давно забули, міліція стала поліцією, а інспектори мають інші проблеми окрім пішоходів на світлофорах. А от в рамках мережевих практик це пояснюється набагато краще – це увійшло у новий габітуальний комплекс. І якщо тут працює оптимальність, то саме на цьому дорефлексійному рівні. Свідомого раціонального вибору тут небагато.

Повертаючись до ситуації з корупцією, можна констатувати – жодні суди її не подолають. Радість від арешту крупного корупціонера жодним чином не змінить ті практики мережевих взаємодій корупційного типу, в які залучена людина. У неї є життєві проблеми, і якщо оптимальне розв'язання цих проблем – дати хабар, в більшості випадків люди саме так і діятимуть. Аналог з перехрестям: звичне розв'язання проблеми перетину дороги – просто перебігти, не чекаючи на зелене світло. Інспектор розриває ці практики, бо поводить не відповідно до правил попередніх взаємодій. Поступово утворюються нові практики взаємодій, де ця лінія – інспектор–пішохід вже виглядає інакше. Важливо, що ці мережі є дієвими, й людині допомогли в цьому переконатися і звикнути до цього. У випадку з корупцією показати інші варіанти розв'язання проблеми – завдання адекватного менеджменту. Причому треба не просто розказати це по ТБ, а показати практично, навчити людей цих практик, зробити їх звичними. Звісно, потрібні заборони корупційних дій, але вони стануть ефективними лише в поєднанні з переналаштуванням повсякденних практик. Технологічні подробиці

цих менеджерських дій і становлять мистецтво менеджменту у фазовому переході від стану невизначеності до стану конструктивної напруженості.

Таким чином, менеджмент соціальної напруженості має спиратися насамперед на моніторинг динаміки змін у практиках мережевих взаємодій, які є ключовою ланкою в процесі зростання/зменшення напруженості. Цій складовій у менеджерських технологіях слід приділяти значно більше уваги. Ефективні регулятивні дії при цьому можуть спрямовуватися як на безпосередні чинники зміни форматів практик мережевих взаємодій (екзогенні та ендогенні), так і на чинники, що впливають на ту палітру переживань та емоцій, що стають відповіддю на руйнацію таких уже узвичаєних практик у суб'єктивному просторі людини. Оскільки останні є підставами поштовхів до поведінкових проявів соціальної напруженості, моніторинг їх та адекватна регуляція є ще однією важливою і не надто пропрацьованою ланкою менеджменту. Його покращенню сприятиме постійний моніторинг оцінок рівня соціальної напруженості відповідно до запропонованих у роботі індикаторів соціальної напруженості.

Література розділ 1

Арчер, М. (1994). Реализм и морфогенез. *Социологический журнал*, 4, 50–68.

Афонін, Е., Мартинов, А. (2007). Соцієтально-психологічний чинник трансформації і соцієтальна структура кризового суспільства. *Соціальна психологія*, 1, 3–11.

Ахиезер, А., Гольц, Г. (1992). Критические пороги социальных систем. *Общественные науки и современность*, 1, 45–56.

Ахиезер, А. (1995). Дезорганизация как категория общественной науки. *Общественные науки и современность*, 6, 42–52.

Бабак, О.В. (2002). *Диференціація доходів як чинник соціальної напруженості*: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ: Інститут соціології НАН України.

Бауман, З. (2008). *Текущая современность*. Санкт-Петербург: Питер.

Бевзенко, Л. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Киев: Институт социологии НАНУ.

Бевзенко, Л. (2017а). Соціальна напруженість як соціальна ентропія – особливості смислових акцентів. В: *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Тези доповідей та виступів учасників III Конгресу соціологічної асоціації України. Харків, 12–13 жовтня 2017* (с. 43–45). Харків: САУ, ХНУ ім. В.Н. Каразіна.

Бевзенко, Л. (2017б). Концептуалізація соціальної напруженості в парадигмі складності – системність і мережеві практики. Тези доповіді. В: *Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції: «Проблеми розвитку соціологічної теорії: структурні зміни та соціальна напруженість»* (с. 22–25). Київ: Логос.

Бевзенко, Л. (2018а). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. Частина 1 *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74.

Бевзенко, Л. (2018б). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. Частина 2 *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–104

Богданов, А.А. (1989). *Тектология: Всеобщая организационная наука*: в 2-х кн. Москва: Экономика.

Бляхер, Л. (2005). *Нестабильные социальные состояния*. Москва: РОССПЭН.

Брик, О.М. (1923). Т. н. «Формальный метод». В: *Хрестоматия по теоретическому литературоведению* / сост. И. Чернов. Тарту: Издательство ТГУ. Получено из: <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/2777.html>

Бурдые, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1 (2), 40–58.

Бурдые, П. (2001). *Практический смысл*. Санкт-Петербург: Алетейя.

Бурдые, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии.

Владико, О. (2004). Соціальна напруженість і готовність до соціального протесту. В: В. Ворона, М. Шульга (ред.). *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін* (сс. 466–476). Київ: Інститут соціології НАН України.

Волков, В., Хархордин, О. (2008). *Теория практик*. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Гидденс, Э. (2004). *Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь*. Москва: Весь мир.

Головаха, Е.И., Панина, Н.В. (1999). Потенциал протеста украинского общества. *Социологические исследования*, 10, 31–40.

Гончарова, Н.П. (2010). Кризисное состояние общества: содержание и структура понятия. *Известия Алтайского государственного университета*, 1–2, 177–188.

Горбова, Г.А. (2004). *Социально-философский анализ ценностей в современной России: личность, социум, культура*: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Ростов-на-Дону.

Грещук, В.В. (1983). Напряга – напруження – напруженість. В: *Культура слова* (вип. 24, сс. 80–81). Київ: Наукова думка.

Данакин, Н.С., Дятченко, Л.Я., Сперанский, В.И. (1998). Механизмы социальной регуляции и технологии управления конфликтом. *Социально-политический журнал*, 3, 151–162.

Дарендорф, Р. (2002). *Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы* / пер. с нем. Л. Пантиной. Москва: РОССПЭН.

Демиденко, Э.С., Дергачева, Е.А. (2010). *Техногенное развитие общества и трансформация биосферы*. Москва: Красанд.

Дмитриев, А.В. (2004). Конфликтогенность миграции: глобальный аспект. *Социологические исследования*, 10, 2–22.

Дмитрук, Н.А. (1998). Напруженість соціальна. В: *Соціологія: короткий енциклопедичний словник* / укл.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін. (сс. 345–346). Київ: Український центр духовної культури.

Дюркгейм, Э. (1994). *Самоубийство: Социологический этюд* / пер. с фр.; под ред. В.А. Базарова. Москва: Мысль.

Зиммель, Г. (1996). *Созерцание жизни. Избранное* (т. 2). Москва: Юристь.

Злобіна, О. (2016). Соціальні трансформації в емоційному вимірі: від методологічних питань до методичних рішень. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 36, 28–35.

Злобіна, О. (2017). Ланцюги розчарувань: сучасні тренди емоційних трансформацій в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 37–52.

Клюєнко, Е.О. (1998). *Діагностика соціальної напруженості*: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ: Інститут соціології НАН України.

Козер, Л.А. (2000). *Функции социального конфликта* / пер. с англ. О.А. Назаровой; под ред. Л.Г. Ионина. Москва: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги.

Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях (1994). Москва.

Култыгин, В. (2004). Теория рационального выбора – возникновение и современное состояние. *Социологические исследования*, 1, 27–36.

Куценко, В.И. (1984). *Общественная проблема: генезис и решение: методологический анализ : монография*. Киев: Наукова думка.

Лапченко, Н.Н. (2009). *Информатизация общества в условиях техногенного социоприродного развития: философский и правовой аспекты*. Брянск: Группа компаний «Десяточка».

Латур, Б. (2006). Где недостающая масса? Социология одной двери. В: *Социология вещей* (сс. 199–223). Москва: ИД «Территория будущего».

Латур, Б. (2007). Об интеробъективности. *Социологическое обозрение*, 6 (2), 79–96.

Латур, Б. (2014). *Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию*. Москва: ИД Высшей школы экономики.

Матвейчев, О. (2018). *Римский клуб, юбилейный доклад. Вердикт: «Старый Мир обречен. Новый Мир неизбежен!»* Получено из: <https://matveychev-oleg.livejournal.com/6653054.html>

Мертон, Р. (1999). Социальная структура и аномия. В: *Человек и общество: хрестоматія* (с. 38-76). Киев: Институт социологии НАНУ.

Мищенко, М. (2010). Вплив результатів президентських виборів 2004 і 2010 років на емоційне самопочуття прихильників різних політичних сил. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 41–51.

Муханова, М.Н. (2008). Ценностные установки и поведенческие стратегии студенческой молодежи. В: *Модернизация социальной структуры российского общества* (с. 271–285). Москва: Издательство Института социологии РАН.

Небоженко, В.С. (1994). *Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві*. Київ: Абрис.

Общество будущего: какое оно? Беседа с Дирком Беккером (2012). Получено из: <http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Obschestvo-buduschegokakoe-ono>.

Парсонс, Т. (2000). *О структуре социального действия*. Москва: Академический проект.

Пирогов, И.В. (2002). *Социальная напряженность: теория, методология и методы измерения*: автореф. дис. ... канд. социол. наук. Иваново: Институт социологии РАН.

Перебенесюк, В.П. (1994). *Соціальні конфлікти і молодь* / відп. ред. О.О. Яременко. Київ: Наукова думка.

Райт, К. (2002). Некоторые размышления о войне и мире. В: *Теория международных отношений: хрестоматія* / сост., науч. ред. и коммент. П.А. Цыганков (с. 384–398). Москва: Гардарики.

Резнік, О. (2018). Від соціальної напруженості до протестної поведінки: мотивація участі в колективних діях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 43–63.

Рудко, Е.А. (2002). *Особенности личности преступника в кризисном социуме: социально-философский анализ*: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. Архангельск: Поморский государственный университет им. М. В. Ломоносова.

Рукавишников, В.О. [и др.] (1992). Социальная напряженность: диагноз и прогноз. *Социологические исследования*, 3, 323.

Селье, Г. (1982). *Стресс без дистресса*. Москва: Прогресс.

Сірий, Є.В., Нахабич, М. А. (2018). *Дослідження соціальної напруженості в Україні: засадничі аспекти та розробка інструментарію*. Київ: Глобус.

Слюсаревський, М.М. (2002). Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 5 (8), 24–34.

Суименко, Е.И. (1999). Социальная напряженность в приватизационном процессе. *Социологические исследования*, 10, 86–94.

Тойнби, А. (1991). *Постыжение истории*. Москва: Прогресс.

Тугаринов, В.П. (1988). *Соотношение категорий диалектического материализма*. Ленинград: Издательство ЛГУ.

Тучков, Е.В. (2000). *Социальная напряженность в регионах Центра России: механизмы диагностики и регулирования*: автореф. дис. ... канд. социол. наук. Орел: Орловская региональная академия государственной службы.

Хантингтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. Москва: Прогресс–Традиция.

Хойслеинг, Р. (2003). *Социальные процессы как сетевые игры. Социологические эссе по основным аспектам сетевой теории*. Москва: Логос-Альтера.

Чернявська, О.В. (2001). *Механізм впливу соціальних змін на соціальну напруженість в сучасній Україні (на прикладі мегаполісу)*: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна.

Шульга, Н. (2011). *Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине*. Киев: Бизнесполиграф.

Ядов, В.А. (1994). Социальная идентификация в кризисном обществе. *Социологический журнал*, 1, 35–52.

Bouget, D. (2008). *Social tensions: some general elements. (Second Annual RECOWE) Integration WEEK*. Oslo, June 10–15. Retrieved from: http://recwowe.vitamib.com/publications-1/papers/wp06-07-1/ploneex-file.2009-02-17.0118264294/preview_popup/

Burton, J. (1990). *Conflict: Human Needs Theory*. New York: St. Martin's Press. Retrieved from: http://icar.gmu.edu/working_papers.html

Cleveland, J. (1994). *Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking. Innovation For Communities*. Retrieved from: <https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>

Crisis Theory in a Crisis Society. Interview with Norbert Trenkle (s.a.). Retrieved from: <http://www.krisis.org/2003/crisis-theory-in-a-crisis-society>.

De la Sablonnière, R. (2017). Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change. *Frontiers in Psychology*, 8, 397. Retrieved from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5368273>.

Kakwani, N., Son, H.H. (2016). Measuring Social Tension. In: *Social Welfare Functions and Development* (pp. 45–76). London: Palgrave Macmillan.

Lee, Y., Shin, D. (2016). Measuring Social Tension from Income Class Segregation. *Journal of Business & Economic Statistics*, 34 (3), 457–471.

Newman, M.E.J. (2003). The structure and function of complex networks. *SIAM Review*, 45, 167–256. Retrieved from: <http://www-personal.umich.edu/~mejn/courses/2004/cscs535/review.pdf>

Ritzer, G. (1990). Micro-Macro Linkage in Sociological Theory: Applying a Metatheoretical Tool. In: G. Ritzer (ed.). *Frontiers of Social Theory: The New Syntheses* (pp. 347–370). New York: Columbia University Press.

Seeger, M.W., Sellnow, T.L. Ulmer, R.R. (1998). Communication, Organization and Crisis. In: Roloff, M.E., Ed., *Communication Yearbook 21*, Greenwood Publishing Group. Westport, Connecticut,

Smelser, N. (1962). *Theory of collective behavior*. New York: Free Press.

Sugarman, B. (1969). Tension management. Deviance, and social change. *The Sociological Quarterly*, 10 (1), 62–71.

The crisis of modern society. A talk given by 'Paul Cardan' (Cornelius Castoriadis) (1965). Issued as a pamphlet by Solidarity (London) a month later in June 1965. In: *Solidarity pamphlet* (no. 23). Retrieved from: <https://libcom.org/library/crisis-modern-society>.

Turner, J. (1985). *Sociology: The Science of Human Organization* (pp. 31–34). Chicago: Nelson-Hall.

Weiss, D., Dawis, R., England, G., Lofquist, L. (1967). Manual for the Minnesota Satisfaction Questionnaire. In: *Minnesota Studies on Vocational Rehabilitation* (vol. 22). University of Minnesota, Industrial Relations Center.

Weizsaecker, E., Wijkman, A. (2018). *Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet*. Springer.

Wright, Q. (1965). The Escalation of International Conflicts. *Journal of Conflict Resolution*, 9, 441-442.

Література розділ 2

Анцупов, А.Я., Шипилов, А.И. (2010). *Словарь конфликтолога*. Москва: ЭКСМО.

Блаженніший митрополит Онуфрій: Всі хто боролися або борються з Церквою, ніколи не виграють (2016). URL: <https://news.church.ua/2016/01/05/blazhennishij-mitropolit-onufrij-vsi-xto-borolisya-abo-boret-sya-z-cerkvoyu-nikoli-ne-vigrali-video/>

Богданова, Т., Маковеєнко, В. (2008). Православний фундаменталізм у сучасній світовій політиці. В: *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, Київ, МДГУ ім. Петра Могили, 2008, Випуск 13, с. 368–373. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/42.pdf>

В Україні назвали кількість офіційних мільонерів та мільярдерів. URL: https://zik.ua/news/2019/05/13/v_ukraini_nazvaly_kilkist_ofitsiynih_milyoneriv_ta_milyarderiv_

В УПЦ МП пугають «кровопролитием» в случае автокефалии. 30 июня 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/06/30/7184952/>

В УПЦ (МП) хочуть, щоб можливий візит Папи Римського в Україну був узгоджений з православними. 28 березня 2013. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/51778/

Вадим Новинский: «Если раскол будет легитимизован, велика вероятность гражданской войны на религиозной почве». URL: https://lb.ua/news/2018/07/30/404023_vadim_novinskiy_esli_raskol.html

Васін, М. (2016). *Свобода думки, совісті та релігії в Україні*. URL: https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1784%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk

Верховна Рада прийняла скандальний законопроект про перейменування релігійних організацій. 20.12.2018. URL: <http://news.church.ua/2018/12/20/verhovna-rada-prijnyala-skandalnij-zakonoprojekt-pro-perejmenuvannya-religijnix-organizacij/>

Виноградов, О. (2017). *Российские священники и боевики на Донбасе*. 21 січня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28247389.html>

Глава Української греко-католицької церкви: Тепер не тільки УГКЦ може говорити світу про ситуацію у країні, але і Православна церква України. 18 грудня, 2018. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/>

society/-glava-ukrajinskoji-greko-katolitskoji-tserkvi-teper-ne-tilki-ugkts-mozhe-govoriti-svitu-pro-situatsiju-v-krajini-ale-i-pravoslavna-tserkva-ukrajini-592069.html

Головаха, Є. (2011). Інституціональні зміни в Україні: шлях до кризи і шляхи виходу з неї. В: *Українське суспільство. Двадцять років незалежності*. Соціологічний моніторинг. У 2-х т. Т. 1. Аналітичні матеріали (с. 36–54). Київ: ІС НАНУ.

Громадянський простір і основоположні свободи напередодні президентських, парламентських і місцевих виборів в Україні у 2019–2020 роках. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/CivicSpaceFundamentalFreedoms2019-2020_UK.pdf

Грязнова, Ю.Г. (2011). Конфликтогенность межпоколенного взаимодействия в культуре современного российского общества. В: *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология*. URL: http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2011.3/1239/gryaznova2011_3.pdf

Гуржи, В. (2018). Сучасний стан проекту «русский мир» і наслідки його реалізації в Україні. *Українське Релігієзнавство*, 86, 73–84.

Динаміка ставлення громадян України до створення помісної автокефальної православної церкви. 9 січня 2019 р. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/dynamika-stavlennia-gromadian-ukrainy-do-stvorennia-pomisnoi-avtokefalnoi-pravoslavnoi-tserkvy>

Дмитро Ярош: Путін може померти в будь-який момент (2019). *Українська правда*. URL: <https://www.prawda.com.ua/articles/2019/01/15/7203757>

Доповідь Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира на Архієрейському Соборі Руської Православної Церкви. 03.02.2013. URL: <http://orthodox.org.ua/node/6260>

Законопроекти №5309, №4128 і №4511 взаємопов'язані і спрямовані на ліквідацію УПЦ – коментар Голови Юридичного відділу УПЦ. 16.01.2019. <http://news.church.ua/2019/01/16/zakonoproekti-5309-4128-i-4511-vzajemopovyazani-i-spryamovani-na-likvidaciyu-upc-komentar-golovi-yuridichnogo-viddilu-upc/>

Звернення Священного Синоду УПЦ до архієпископів, єпископів, чернецтва та вірян від 17 грудня 2018 року. 17.12.2018. URL: <http://sinod.church.ua/2018/12/17/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-upc-do-arxipastiriv-pastiriv-chernectva-ta-viryany-vid-17-grudnya-2018-roku/>

Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви до Президента України Петра Олексійовича Порошенка у зв'язку з кризовою ситуацією в українському суспільстві. 23.12.2014. URL: <http://sinod.church.ua/2014/12/23/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnojji-cerkvi-do-prezidenta-ukrajini-petra-oleksijovicha-poroshenka-u-zvyazku-z-krizovoyu-situacijeyu-v-ukrajinskomu-suspilstvi/>

Звернення Священного Синоду УПЦ до народу України з нагоди святкування 1000-річчя преставлення святого рівноапостольного великого князя Володимира. 24.06.2015. URL: <http://sinod.church.ua/2015/06/24/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-upc-do-narodu-ukrajini-z-nagodi-svyatkuvannya-1000-richchya-prstavlennya-svyatogo-rivnoapostolnogo-velikogo-knyazy-volodimira/>

Здіорук, С., Токман, В. (2015). *Вичавлюючи Москву по краплині.* 23 жовтня, 2015. URL: https://dt.ua/internal/vichavlyuyuchi-moskvu-po-kraplini-_.html?fbclid=IwAR1DhERaq3o3Ayd3mfvnwtRsVfWfJDCcW1175обxLXRUPd9HDgU1oGMPik

Злобіна, О. (2004). *Особистість як суб'єкт соціальних змін.* Київ: ІС НАН України.

Злобіна, О.Г. (2017). Соціальна напруженість в умовах суспільних трансформацій: нові підходи до інтерпретації емпіричних даних. *Соціальні виміри суспільства*, 8(19), 214–229.

Католические торжества во Львове – не самый лучший повод для приезда на Украину Бенедикта XVI, считают в русской церкви. 26 травня 2010 / URL: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/35842/

Киллиан, К. (2005). Французский запрет на религиозную символику в школах и взгляды женщин Магриба на ношение хиджаба. *Этнографическое обозрение*, 3, 39–57.

Коваленко, М., Каздобіна, Ю. (2015). *Актуальний стан православних церков України в умовах війни: надії на об'єднання, утиски на Донбасі та суспільно-політична позиція.* УНЦПД, №14/739. 28 липня 2015 року. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=81:aktualniy-stand-pravoslavnih-cerkov-ukra-ni-v-umovah-v-uni-nad-na-ob-dnannya-utiski-na-donbas-ta-susp-lno-pol-tichna-pozic-ya&catid=8&lang=ua&Itemid=201

Кухта, М., Соболева, Н. (2016). Активна життєва стратегія представників старшої вікової групи як ресурс розвитку сучасного українського суспільства. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 347–364). Київ: Інститут соціології НАНУ.

Кюнґ, Г. (2005). Религия, насилие и «священные войны». *Международный журнал Красного Креста*, 87 (858) 27–46. URL: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/05_irrc_858_kung_rus.pdf

Лебедев, В.С. (2015). Политизация религии в современном мире: концептуализация проблемы. *Политическая экспертиза* (11 (3)), 192–198.

Мартинюк, І. (2017). Уявлення населення України про чинники соціальної напруженості. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 115–121). Київ: Інститут соціології НАНУ.

Мациевич, І. В., Семедов, С. А. (2012). Политические религии в современном мире. *Вестник Института социологии*, 4, 35–49.

Митрополит Онуфрій на Соборі РПЦ говорив, що ми проти сепаратизму в Україні – речник УПЦ (МП). 15 травня 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27733568.html>

Музіль, Р. (2010). *Людина без властивостей*. Кн. 1. Київ: Вид-во Жупан.

Мы наш церковный Крым и Донбасс не потеряли – спикер УПЦ (МП). 01 листопада 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29575703.html>

Народный депутат: митрополит УПЦ благословил священника духовно окормлять боевиков «ДНР». 8.10.2015. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/30600-narodnyj-deputat-mitropolit-upc-blagoslovil-svyashhennika-duhovno-okormlyat-boevikov-dnr.html

Ольшанский, В. (1998). Человек в кризисном обществе. В: *Социология в России* (сс. 359–363). М.: Изд-во Института социологии РАН. URL: http://society.polbu.ru/yadov_sociology/ch100_all.html

Орлова, Е. Р., Булетова, Н. Е. (2014). Непроходящий «каскад бифуркаций» траектории развития российских регионов: причины и последствия. *Стратегия развития экономики*, 20 (257), 24–38.

Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Центр Разумкова, 2018. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (дата звернення: 01.09.2018).

Пагуліч, Л. (2012). «Гомофобна справа №8711». URL: <http://genderz.org.ua/lesya-pagulich-gomofobna-sprava-8711/>

Паращевін, М. (2017). *Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін*. Київ: Інститут соціології НАНУ.

Патріарх Філарет про українські лаври: ми не сприйматимемо претензій на наші святині. 17.09.2018. URL: <https://www.5.ua/ukrayina/>

patriarkh-filaret-pro-ukrainski-lavry-my-ne-sprymatymemo-pretenzii-nanashi-sviatyni-177701.html

Перов, Е. В. (2013). Теория и анализ социальной конфликтогенности общества. *Вопросы безопасности*, 5, 67–141. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=2308

Послання Предстоятеля УПЦ щодо відзначення 1000-ліття мученицької кончини святих князів Бориса і Гліба. 14.05.2015. URL: <http://news.church.ua/2015/05/14/poslannya-predstoyatelya-upc-shhodovidznachennya-1000-littya-muchenickoji-konchini-svyatix-knyaziv-borisa-i-gliba/>

Про нереалізований проєкт – Україна (2009). *День*, 2009, 12 вересня. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/47874/2009-09-12-pro-nerealizovanii-proekt-ukraina/>

Протести в Єкатеринбурге против строительства храма: главное (2019). URL: <https://esquire.ru/articles/100172-protesty-v-ekaterinburge-protiv-stroitelstva-hrama-glavnoe/>

Резнік, О. (2017а). Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–58.

Резнік, О. (2017б). Протести як прояв економічної структурізації соціальної напруженості в Україні. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 138–144). Київ: Інститут соціології НАНУ. *Релігієзнавець звинуватив УПЦ МП в терористичній діяльності проти України*. NEWSUA (2017). URL: <http://newsua.one/novosti/religieznavec-zvinutiv-upc-mp-v-teroristichnii-diyalnosti-proti-ukraini.html>.

СБУ: РФ використовує Московський патріархат у війні проти України. 10 грудня 2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/10/7200853/>

Смирнов, Е.А. (2002). Анализ кризиса в «тектологии» А. Богданова и современность. В: *Социальный кризис и социальная катастрофа* (с. 70–75), Санкт-Петербург.

Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України (2018). Інститут релігійної свободи. URL: <https://irf.in.ua/files/publications/2018.10.24-IRF-Report-UKR.pdf>

Свобода релігії і свобода слова після Charlie Hebdo: збірка есе до круглого столу Харківського юридичного товариства 25 лютого 2015 р. / Упорядники Д. Вовк, О. Уварова. Харків, 2005.

Синод УПЦ закликав депутатів не приймати антицерковні закони. 27 травня 2017. URL: <https://religions.unian.ua/orthodoxy/1945984-sinod-ups-zaklikav-deputativ-ne-priymati-antitserkovni-zakoni-ros.html>

Соболева, Н. (2002). *Соціологія суб'єктивної реальності*. Київ: ІС НАН України.

Солдатов, А. (2014). Не благая весть. *Новая газета*, 29 октября 2014, 122. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2014/10/29/61736-ne-blagaya-vest>

Террорист Гиркин: Вся моя личная охрана состояла из духовных сыновей, монахов, иеромонахов Святогорской лавры. 14 октября 2018. URL: <https://gordonua.com/news/war/terrorist-girkin-vsya-moya-lichnaya-ohrana-sostoyala-iz-duhovnyh-synovey-monahov-ieromonahov-svyatogorskoj-lavry-426390.html>

Титаренко, В. (2016). Опыт и перспективы религиозных организаций в Украине: призма независимости. *Українське Релігієзнавство*, 80, 58–62.

Узланер, Д. (2019). *Религия и политика: неразрывный симбиоз?* 11 марта 2019. URL: <https://globalaffairs.ru/number/Religiya-i-politika-nerazryvnyi-simbioz-19959>

Українська Православна Церква: сьогодні і перспективи. 21.03.2012. URL: <http://orthodox.org.ua/article/ukrainska-pravoslavna-tserkva-sogodennya-i-perspektivi>

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2015). Київ: Інститут соціології НАНУ.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2018). Київ: Інститут соціології НАНУ.

УПЦ (МП) системно і постійно працює виключно в інтересах імперіалістичної Росії – експерти, RISU (2017). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/67571/.

Філарет: Києво-Печерська і Почаївська лаври будуть належати Православній церкві України. 14 січня 2019. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/-flaret-kijevo-pecherska-i-pochajivska-lavri-budut-nalezhati-ukrajinskoji-pravoslavnoji-tserkvi-658060.html>

Хантингтон, С. (2005). *Столкновение цивилизаций*. М.: ООО «Издательство АСТ».

Хабермас, Ю. (2011). *Между натурализмом и религией. Философские статьи*. М.: Весь мир.

«Церковные законопроекты №№ 4128 и 4511»: в чем суть. 17 мая 2017. URL: https://risu.org.ua/ru/index/all_news/state/legislation/67015

«Церковные» законы направлены на ликвидацию УПЦ МП, юротдел церкви // URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/tserkovnye-zakony-napravleny-likvidatsiyu-1547628630.html>

Черенков, М. (2015). Виклик релігійній свободі та духовно-конфесійному плюралізму України: ідеологія та терор «русского міра». *Схід*, 2, 30–34.

Юраш, А. (1999). Релігійний фундаменталізм у сучасному світі. *Людина і світ*, 5, 9–13. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1999/lis_99_05/37258/

BBC Global Survey: A world divided? 23 April 2018 URL: <https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/bbc-global-survey-world-divided>

World Economic Outlook Database. October 2019. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/02/weodata/weorept.aspx?sy=2017&ey=2018&sic=1&sort=country&ds=%2C&br=1&pr1.x=51&pr1.y=11&c=512%2C668%2C914%2C672%2C612%2C946%2C614%2C137%2C311%2C546%2C213%2C674%2C911%2C676%2C314%2C548%2C193%2C556%2C122%2C678%2C912%2C181%2C313%2C867%2C419%2C682%2C513%2C684%2C316%2C273%2C913%2C868%2C124%2C921%2C339%2C948%2C638%2C943%2C514%2C686%2C218%2C688%2C963%2C518%2C616%2C728%2C223%2C836%2C516%2C558%2C918%2C138%2C748%2C196%2C618%2C278%2C624%2C692%2C522%2C694%2C622%2C962%2C156%2C142%2C626%2C449%2C628%2C564%2C228%2C565%2C924%2C283%2C233%2C853%2C632%2C288%2C636%2C293%2C634%2C566%2C238%2C964%2C662%2C182%2C960%2C359%2C423%2C453%2C935%2C968%2C128%2C922%2C611%2C714%2C321%2C862%2C243%2C135%2C248%2C716%2C469%2C456%2C253%2C722%2C642%2C942%2C643%2C718%2C939%2C724%2C734%2C576%2C644%2C936%2C819%2C961%2C172%2C813%2C132%2C726%2C646%2C199%2C648%2C733%2C915%2C184%2C134%2C524%2C652%2C361%2C174%2C362%2C328%2C364%2C258%2C732%2C656%2C366%2C654%2C144%2C336%2C146%2C263%2C463%2C268%2C528%2C532%2C923%2C944%2C738%2C176%2C578%2C534%2C537%2C536%2C742%2C429%2C866%2C433%2C369%2C178%2C744%2C436%2C186%2C136%2C925%2C343%2C869%2C158%2C746%2C439%2C926%2C916%2C466%2C664%2C112%2C826%2C111%2C542%2C298%2C967%2C927%2C443%2C846%2C917%2C299%2C544%2C582%2C941%2C474%2C446%2C754%2C666%2C698&s=PPPPC&grp=0&a=>

Література розділ 3

Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: Очерк теории структуризации*, 2-е изд. Москва: Академический Проект.

Державна служба статистики України. Диференціація життєвого рівня населення (2019). URL: https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/duf2010_u.htm?fbclid=IwAR1JjBUFGZexX4Zmb8TMV_FEGkd9KJc3AJvg66RrOef7brwdn5QiDRoqLpI (дата звернення: 15.11.2018).

Злобіна, О. (2017). Соціальна напруженість: чинники формування та способи оцінки. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 96–103). Київ: Інститут соціології НАН України.

Кравченко, К. (2017). *Соціальна напруженість в українському суспільстві досягла 89%. Чи не забагато?* URL: <https://zrada.today/sotsialna-napruzhenist-v-ukrainskomu-suspilstvi-dosiahla-89-chy-ne-zabahato/> (дата звернення 17.11.18).

Мартинюк, І. (2011). Чи стабільні демократичні перетворення в Україні? В: *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг*, у 2-х т. (т.1. сс. 193–200). Київ: Інститут соціології НАНУ.

Мартинюк, І. (2018). Вплив традиційних стереотипів масової свідомості на стан соціальної напруженості. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 53–62), Київ: Інститут соціології НАН України.

Мартинюк, І., Соболева, Н. (2001a). Світська віра як феномен суб'єктивної реальності: сучасний стан і тенденції змін. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 32–53.

Мартинюк, І., Соболева, Н. (2001b). Довіра як показник морально-психологічного стану суспільства. В: *Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)* (сс. 460–474). Київ: Інститут соціології НАН України.

Мартинюк, І.О., Соболева, Н.І. (2003). Віра як фактор життєвого самовизначення особистості. *Життєва компетентність особистості: науково-методичний посібник* (сс. 253–282). Київ: Богдана.

Мартинюк, І., Соболева, Н. (2012). Соціологія довіри в українських реаліях. *Соціальні виміри суспільства*, 4 (15), 78–112.

Мартинюк, І., Соболева, Н. (2014). Особливості функціонування солідаритетів за умов загострення суспільно-політичної кризи. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, у 2-х т. (т. 1, сс. 173–185). Київ: Інститут соціології НАН України.

Мартинюк, І., Соболева, Н. (2016а). Довіра як чинник життєдіяльності сучасного суспільства. *Соціальні виміри суспільства*, 8 (19), 164–186.

Мартинюк, І., Соболева, Н. (2016б). Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. В: *Українське суспільство 1992–2016. Стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг* (сс. 150–166). Київ: ІС НАН України.

Мартинюк, І.О., Соболева, Н.І. (2017). Довіра як чинник життєдіяльності сучасного українського суспільства. В: О.Г. Злобіна, Н.В. Костенко, М.О. Шульга та ін.; М.О.Шульга (наук. ред.), *Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір* (сс. 112–156). Київ: Інститут соціології НАН України.

Мартинюк, І.О., Соболева, Н.І., Шульга, М.О. (2016с). Суспільство довіри, відповідальності та партнерства. В: *Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії. Національна доповідь НАН України. Секція суспільних наук* (сс. 145–157). Київ: НАН України Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : НАН України, 2016. – 284 с.

Соболева, Н. (2017). Соціально-психологічні чинники соціальної напруженості в кризовому суспільстві. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 104–114). Київ: Інститут соціології НАН України.

Сорокин, П. (1992). *Человек, цивилизация, общество*. Москва: Политиздат.

Tajfel, H., Fraser, C. (Eds.) (1978). Intergroup behavior. In: *Introducing social psychology* (pp. 401–466). N. Y.: Penguin Books.

Література розділ 4

Баранчиков, В.А. (2015). *Социальная напряженность в условиях трансформации социальной структуры современного российского общества (на материалах Орловской области)*. Дисс. ... канд. социол. наук. Москва. Получено из: http://www.ranepa.ru/docs/dissertation/181-text_diss.pdf

Бойко, Н.Л. (2017). Концептуальні засади МІЛ епохи Інтернет. *Соціальні виміри суспільства*, 9 (20), 220–230

Бойко, Н.Л. (2018). Вплив неформальної соціально-політичної комунікаційної онлайн активності на соціальну напруженість в суспільстві: регіональний вимір. *Габітус. Науковий журнал з соціології*, 5, 31–35.

Войскунский, А.Е. (1990). *Преобразование общения опосредованного компьютером*. Дис. ... канд. психол. наук. Москва.

Головаха, Е., Панина, Н. (1999). Потенциал протеста украинского общества. *Социологические исследования*, 10, 31–40.

Губанов, Д.А., Новиков, Д.А., Чхартишвили, А.Г. (2010). *Социальные сети: модели информационного влияния, управления и противоборства*. Москва: Издательство физико-математической литературы.

Земскова, Ю.В. (2009). Социальная напряженность (социально-психологический аспект анализа). *Социология власти*, 8, 89–94.

Мельникова, М.С., Яковлев, И.П. (2014). Понятие «социальная сеть» в социологических теориях и интернет-практиках. *Вестник СПбГУ*, 9 (1), 254–257.

Парсонс, Т. (2000). О структуре социального действия. Москва: Академический Проект.

Сірий, Є.В. (2016). Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 1/2 (29/30), 82–88.

Соціальна напруженість в регіональних вимірах: проблеми теорії, методології та методики соціологічного дослідження (2018). Київ: Логос.

Agnew, R. (1992). Foundation for a General Strain Theory of Crime and Delinquency. *Criminology*, 30, 47–88.

Agnew, R. (2001). Building on the Foundation of General Strain Theory: Specifying the Types of Strain Most Likely to Lead to Crime and Delinquency. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 38 (4), 319–361.

Bouget, D. (2008). *Social tensions: some general elements*. (Second Annual RECOWE Integration WEEK. Oslo, June 10—15, 2008. Retrieved from: http://recwowe.vitamib.com/publications-1/papers/wp06-07-1/plonee_xfile.2009-02-17.0118264294/preview_popup

Campbell, A. (1981). *The Sense of Well-Being in America: Recent Patterns and Trends*. New York: McGraw-Hill.

Chamberlain, K. (1988). On the Structure of Subjective Well-Being. *Social Indicators Research*, 20 (6), 581–604.

Creswell, J. (2003). *research design: Qualitative, Quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S. (1985). The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71–75.

Dodd, S.C. (1939). A Tension Theory of Societal Action. *American Sociological Review*, (4)1, February, 56–77.

Facebook в Україні (2019). Retrieved from: <https://plusone.com.ua/fb/>

Johnson, B. (2008). Living With Tensions. The Dialectic Approach. *Journal of Mixed Methods Research*, 2 (3), July, 203–207.

McAdam, D., Tarrow, S., Tilly Ch. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

Morgan, D. (2013). *Integrating qualitative and quantitative methods: A Pragmatic approach*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Onwuegbuzie, A.J., Johnson, R. B. (2006). The validity issue in mixed research. *Research in the Schools*, 131, 48–63.

Pavot, W., Diener, E. (2008). The Satisfaction With Life Scale and the emerging construct of life satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, 3 (2), 137–152.

Smelser, N. (1962). *Theory of collective behavior*. New York: Free Press.

Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. S.I.: Addison-Wesley.

Wellman, B., Salaff, J., Dimatrova, D., Garton, L., Gulia, M., Haythornthwaite, C. (1996). Computer networks as social networks: Collaborative work, telework, and virtual community. *Annual Review of Sociology*, 22, 213–238.

Література розділ 5

Бабак, О. В. (2002). *Диференціація доходів як чинник соціальної напруженості*: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. Київ: Інститут соціології НАН України.

Балакірева, О. М., Білоус, Є. В., Титар, І. О. (2015). Протести з економічними вимогами в Україні (за результатами моніторингу 2009–2014 рр.). *Український соціум*, 2, 83–96.

Бекешкіна, І. (1993). Громадська думка щодо готовності населення до соціального протесту. *Політичний портрет України*, 4, 14–23.

Бекешкіна, І. (1994). *Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні*. Київ: Абрис.

Верба, С. (2005). Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння. В: *Демократія : Антологія* (сс. 943–982). Київ: Смолоскип.

Владико, О. (2005). Готовність населення України до соціального протесту. В: В. Ворона, М. Шульга (Ред.). *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* (сс. 151–161). Київ: Інститут соціології НАН України.

Ворона, В., Головаха, Є., Паніна, Н. (1999). Громадська думка і масові настрої в Росії й Україні: до і після серпневої фінансової кризи 1998 року. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 122–130.

Головаха, Є. І. (1997). *Суспільство, що трансформується. Досвід соціального моніторингу*. Київ: Стилос.

Головаха, Є., Паніна, Н. (2001а). Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.

Головаха, Є., Паніна, Н. (2001б). Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування. В: В. Ворона, М. Шульга (Ред.). *Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)* (сс. 188–200). Київ: Інститут соціології НАН України.

Дарендорф, Р. (2006). *У пошуках нового устрою : лекції на тему політики свободи у XXI ст.* Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Зіммель, Г. (2003). Великі міста і духовне життя. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 29, 315–325.

Злобіна, О. (2014а). Соціальні настрої у довгостроковій та короткостроковій динаміці. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 1 (15), 376–385.

Злобіна, О. (2014б). Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану). *Соціальні виміри суспільства*, 6 (17), 314–326.

Злобіна, О. (2017). Сучасні тренди емоційних трансформацій в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 37–52.

Щенко, В. (2007). Проблема ідеології в соціології суспільних рухів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 188–201.

Магун, В. (1998). Революція домагань і зміни життєвих стратегій молоді: 1985–1995. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1/2, 105–119.

Магун, В., Енговатов, М. (2004). Структура і міжгенераційна динаміка життєвих домагань молоді в Росії та Україні: 1985–2001. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 47–65.

Майдан-2013: хто стоїть, чому і за що? Прес-реліз підготовано Фондом «Демократичні ініціативи». 10.12.2013. Отримано з: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=216&page=1&y=2013&m=12>.

Панина, Н. В. (1993). Готовність населення к различным формам социального протеста. В: *Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований)* (с. 42–51). Киев: Наукова думка.

Резнік, О. (2004). Особливості етнічної стратифікації в українському суспільстві. В: В. Ворона, М. Шульга (Ред.). *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін* (с. 54–63). Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О. (2005а). Інституціональні чинники стабільності слабоінтегрованого українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 155–167.

Резнік, О. (2005б). Особистість на перетині впливу територіальних ідентичностей. В: *Соціальний ареал життя особистості* (с. 209–259). Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О. (2005с). Соціально-політичні передумови феномену Помаранчевої революції. *Політичний портрет України*, 33, 5–14.

Резнік, О. (2009). Динаміка чинників протестних практик населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 100–125.

Резнік, О. (2012). Урядові реформи у масовій свідомості громадян України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 151–163.

Резнік, О. С. (2017а). Відмінності детермінант соціальної напруженості та масових протестів в Україні. В: *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість* (с. 139–142). Київ: Логос.

Резнік, О. (2017б). Перцептивний, інтенціональний та змістовний рівні соціальної напруженості в Україні: відмінності детермінант. *Український соціологічний журнал*, 17–18 (1–2), 69–76.

Резнік, О. (2017с). Протести як прояв економічної структуризації соціальної напруженості в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 4 (18), 138–144.

Резнік, О. (2017д). Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 35–58.

Святненко, С. (2015). Цінності Євромайдану: порівняльний аналіз. *Соціальні виміри суспільства*, 7 (18), 75–88.

Симончук, О. (2005). Помаранчева революція: повстання середнього класу? Так! За даними моніторингу. В: В. Ворона, М. Шульга (Ред.) *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* (с. 62–71). Київ: Інститут соціології НАН України.

Сохань Л. (2007). Сценарії розвитку людини в умовах соціокультурної трансформації українського суспільства. В: В. Ворона, М. Шульга (Ред.) *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін* (с. 289–300). Київ: Інститут соціології НАН України.

Стегній, О. (2004). Регіональні особливості розвитку політичної культури українського суспільства. В: В. Ворона, М. Шульга (Ред.) *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін* (с. 243–253). Київ: Інститут соціології НАН України.

Ayers, J. W., Hofstetter, C. R. (2008). American Muslim Political Participation Following 9/11: Religious Belief, Political Resources, Social Structures, and Political Awareness. *Politics and Religion*, 1, 3–26.

Beissinger, M. R. (2011). Mechanisms of Maidan: the structure of contingency in the making of the Orange Revolution. *Mobilization: An International Quarterly*, 16 (1), 25–43.

Beissinger, M. R. (2013). The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution. *American Political Science Review*, 107, 574–592.

Berkowitz, L. (1972). Frustrations, Comparisons, and Other Sources of Emotion Arousal as Contributors to Social Unrest. *Journal of Social Issues*, 28 (1), 77–91.

Bozzoli C., Brück T. (2011). Determinants of protests: Longitudinal evidence from Ukraine's Orange Revolution. *DIW Discussion Papers*, 1115.

Dalton, R. J., Sicle, A. van, Weldon, S. (2009). The Individual-Institutional Nexus of Protest Behaviour. *British Journal of Political Science*, 40 (1), 51–73.

Davies, J. C. (1962). Toward a Theory of Revolution. *American Sociological Review*, 27 (1), 5–19.

Deegan-Krause, K. (2007). New Dimensions of Political Cleavage. In: R. J. Dalton, H.-D. Klingemann (Eds.). *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 538–556). Oxford : Oxford University Press.

Eisenstadt, S. N. (1992). Frameworks of the Great Revolutions: Culture, Social Structure, History and Human Agency. *International Social Science Journal*, 44 (133), 385–401.

Eisinger, P. K. (1973). The conditions of protest behavior in American cities, *American Political Science Review*, 67 (1), 11–28.

Festinger, L. (1950). Informal Social Communication. *Psychological Review*, 57, 271–282.

Folger, R., Martin, C. (1986). Relative deprivation and referent cognitions: Distributive and procedural justice effects. *Journal of Experimental Social Psychology*, 22 (6), 531–546.

Gamson, W. A. (1992). *Talking Politics*. New York: Cambridge University Press.

Glass, D. C. (1972). *Urban stress: experiments on noise and social stressors*. New York: Academic Press.

Gould, R. (1995). *Insurgent Identities*. Chicago: University of Chicago Press.

Gurr, T. R. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Ishchenko, V. (2016). Far right participation in the Ukrainian Maidan protests: an attempt of systematic estimation. *European Politics and Society*, 17 (4), 453–472.

Jasper, J. M. (2011). Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303.

Jenkins, J. C. (1983). Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology*, 9, 527–553.

Kelly, C., Breinlinger, S. (1996). *The social psychology of collective action: Identity, injustice and gender*. London: Taylor & Francis.

Kitschelt, H. P. (1986). Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*, 16 (1), 57–85.

Klandermans, B. (1984). Mobilization and participation: Social-psychological expansions of resource mobilization theory. *American Sociological Review*, 49 (5), 583–600.

Klandermans, B. (1992). The social construction of protest and multiorganizational fields. In: A. D. Morris, C. M. Mueller (Eds.). *Frontiers in social movement theory* (pp. 77–103). New Haven, CT: Yale University Press.

Klandermans, B., Sabucedo, J. M., Rodriguez, M., De Weerd, M. (2002). Identity processes in collective action participation: Farmers' identity and farmers' protest in the Netherlands and Spain. *Political Psychology*, 23 (2), 235–251.

Lipsky, M. (1968). Protest as a Political Resource. *American Political Science Review*, 62 (4), 1144–1158.

McAdam D. (1996). Conceptual Origins, Current Problems, Future Directions. In: D. McAdam, J. D. McCarthy, M. N. Zald (Eds.). *Comparative Perspective on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures and Cultural Framings* (pp. 23–40). Cambridge: Cambridge University Press.

McAdam, D., Tarrow, S., Tilly, C. (2001). *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

McCarthy, J. D., Zald, M. N. (1977). Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 82 (6), 1212–1241.

Melucci, A. (1989). *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London: Hutchinson Radius.

Milgram, S. (1970). The experience of living in cities. *Science*, 167, 1461–1468.

Onuch, O. (2011). Why Did They Join En Masse? Understanding 'Ordinary' Ukrainians' Participation in Mass-Mobilisation in 2004. *New Ukraine / Nowa Ukraina*, 11, 89–113.

Onuch, O., Sasse, G. (2016). The Maidan in Movement: Diversity and the Cycles of Protest. *Europe-Asia Studies*, 68 (3), 556–587.

Opp, K.-D. (2009). *Theories of Political Protest and Social Movements: A Multidisciplinary Introduction, Critique, and Synthesis*. New York: Routledge.

Powell, G. B. (1982). *Contemporary Democracies: Participation, Stability, and Violence*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Reznik, O. (2016). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.

Rokkan S., Lipset, S. M. (1967). Cleavage structures, party systems and voter alignments. An introduction. In: S. Rokkan, S.M. Lipset (Eds.). *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives* (pp. 1–64). New York: Free Press.

Simon, B., Klandermans, B. (2001). Towards a social psychological analysis of politicized collective identity: Conceptualization, antecedents, and consequences. *American Psychologist*, 56 (4), 319–331.

Simon, B., Loewy, M., Sturmer, S., Weber, U., Freytag, P., Habig, C., Kampmeier, C., Spahlinger, P. (1998). Collective identification and social movement participation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (3), 646–658.

Stryker, S., Owens, T. J., White, R. W. (2000). *Self, Identity, and Social Movements*. Minneapolis; London : University of Minnesota Press.

Sviatnenko, S., Vinogradov, A. (2014). Euromaidan Values from a Comparative Perspective. *Social, Health, and Communication Studies Journal*, 1, (1), 41–61.

Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. New York: McGraw-Hill.

Tyler, T., Blader, S. L. (2000). Psychological Engagement with the Group. In: T. Tyler, S. L. Blader (Eds.). *Cooperation in Groups: Procedural Justice, Social Identity and Behavioral Engagement* (pp. 179–213). Philadelphia: Psychological Press.

Van Stekelenburg, J., Klandermans, B. (2010). Individuals in movements: A social psychology of contention. In: B. Klandermans, C. Roggeband (Eds.). *The Handbook of Social Movements Across Disciplines* (pp. 157–204). Heidelberg: Springer.

Van Stekelenburg, J., Klandermans, B. (2013). The Social Psychology of Protest. *Current Sociology*, 61 (5–6), 886–905.

Van Stekelenburg, J., Klandermans, B., Van Dijk, W. (2009). Context matters: Explaining how and why mobilizing context influences motivation dynamics. *Journal of Social Issues*, 65 (4), 815–38.

Van Zomeren, M., Postmes, T., Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, 134 (4), 504–535.

Van Zomeren, M., Spears, R., Fischer, A. H., Leach, C. W. (2004). Put your money where your mouth is!: Explaining collective action tendencies through group-based anger and group efficacy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 649–664.

Verba, S., Schlozman, K., Brady, H. E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Walsh, E., Warland, R. (1983). Social movement involvement in the wake of a nuclear accident: Activists and free riders in the TMI area. *American Sociological Review*, 48 (6), 764–80.

Ward, M. (2016). Rethinking social movement micromobilization: Multi-stage theory and the role of social ties. *Current Sociology*, 64 (6), 853–874.

Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, 44 (1), 1–24.

Zhukov, V. (2015). *Determinants of the protest moods in Ukraine*. (A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of MA in Economic Analysis). Kyiv School of Economics.

Наукове видання

**Соціальна напруженість у кризовому соціумі:
соціально-психологічний аналіз**

(українською мовою)

Відповідальний за випуск: *Т. Загороднюк*
Редактор: *С. Іващенко*
Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 29.11.2019 р. Формат 60x841/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 18,2. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9